

**Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Katedra sociologie**

Karel Hanuš

Fotbal a společenská modernizace

Football and social modernization

Rigorózní práce

Vedoucí práce: PhDr. Jana Duffková CSc.

Rok předložení: 2011

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem rigorózní práci zpracoval samostatně a že jsem uvedl všechny použité informační zdroje.

V Praze, 20. srpna 2011

.....

Podpis uchazeče

Poděkování:

Na tomto místě bych rád poděkoval knihovně Sociologického ústavu AV ČR za zakoupení dvou vyžádaných obtížně dostupných publikací, Ivě Zvěřinové a Jiřímu Otáhalovi za pomoc při shánění zahraniční literatury, Prom. mat. Karlu Hanušovi za vyřešení problémů s osobním počítačem, Mgr. Soně Hanušové za pomoc při zpracování bibliografických údajů a jazykových a stylistických korekturách, PhDr. Janě Duffkové CSc. za přínosné konzultace a všem ostatním, kteří jakkoli přispěli ke zdárnému dokončení této práce.

Abstrakt (česky)

Tato práce je věnována proměnám fotbalu v procesu společenské modernizace a částečně vlivům fotbalu na modernizaci. Cílem práce je postížení základní vývojové dynamiky moderního fotbalu, což předpokládá kombinaci historického a teoretického přístupu. Jádro analýzy, vyžívající plurality teoretických přístupů, je zaměřeno na situaci v Evropě (a zvláště v Anglii), která byla klíčová pro celkový vývoj, stranou však nezůstávají ani mimoevropské oblasti.

Práce se soustředí nejprve na charakteristiku předmoderních kolektivních míčových her, ze kterých později vzniknul moderní fotbal. Analytický rámec dále tvoří vztah fotbalu ke čtyřem modernizačním trendům a jejich vybraným projevům: racionalizace společnosti (vytvoření formálních pravidel, institucionalizace fotbalu a rozvoj taktiky), generalizace trhu a vzestup ekonomické sféry (komercializace fotbalu (včetně médií), profesionalizace hráčů a specifika fotbalu v zemích státního socialismu), proměny sociálních vazeb, identity a vzestup národních států (nacionalismus a klubismus) a konečně projevy vybraných společenských nerovností ve fotbale a pokusy o jejich změnu (třídní nerovnosti, globální nerovnosti a genderové nerovnosti).

Abstract (English)

This work deals with transformation of football (soccer) in process of social modernization and partially to influences of football on the modernization. A goal of this work is comprehension of basic dynamics of modern football which assumes combination of theoretical and historical approach. A core of the analysis (exploiting plurality of theoretical approaches) is aimed at situation in Europe (and particularly in England) which was crucial for general development. However, non-European regions are not neglected.

At first is the work focused on characterization of premodern team ball games from which later resulted modern football. Analytical framework comprises relation of football to four modernization trends and its selected displays: rationalization of society (creation of a formal rules, institutionalization of football and development of tactic), market generalization and expansion of economic system (commercialization of football including mass mediums), professionalization of players and particularities of football in state socialist countries), transformations of social bonds, identity and increase of nation states (nationalism and clubism) and displays of selected social inequalities in football and efforts to its change (class inequalities, global inequalities and gendered inequalities).

Obsah

Úvod	7
1. Předmoderní kolektivní míčové hry	11
1.1 Časoprostorová variabilita	13
1.2 Sociologické parametry předmoderních kolektivních míčových her	16
2. Fotbal a racionalizace	21
2.1 Vznik formalizovaných pravidel	23
2.2 Institucionalizace fotbalu	30
2.3 Fotbalová taktika	38
3. Fotbal a ekonomika	45
3.1 Komerencializace fotbalu	48
3.2 Profesionalizace fotbalu	57
3.3 Specifika fotbalu ve státně socialistických zemích	65
4. Fotbal a identita	73
4.1 Fotbal a nacionalismus	75
4.2 Klubismus	82
5. Fotbal, nerovnosti a demokratizace	91
5.1 Fotbal a třídní nerovnosti	94
5.2 Fotbal a globální nerovnosti	102
5.3 Fotbal a genderové nerovnosti	109
Závěr	119
Seznam použitých informačních zdrojů	122
Seznam tabulek, grafů, schémat a textových příloh	135
Přílohy	136

Úvod

Tato práce je věnována proměnám fotbalu v procesu společenské modernizace a z části i zpětným vlivům fotbalu na modernizaci. Moderní fotbal se od svého vzniku přibližně v polovině devatenáctého století v Anglii stal nejpoblárnějším a nejrozšířenějším světovým sportem. Z fotbalu se stalo významné hospodářské odvětví, politický nástroj (disciplinační i emancipační), zdroj identity a sociálních vazeb pro mnoho lidí, oblíbené téma mezilidské komunikace, faktor strukturace každodenních aktivit i mediální konstrukce. Nejvýznamnější utkání bývají prostřednictvím masových médií přenášeny téměř do všech oblastí jednotlivých zemí, kontinentů i celého světa a jsou mnohdy pokládány za celospolečenské události prvořadého významu. Sotva tedy lze pochybovat o tom, že fotbal představuje vysoce relevantní téma pro sociologický výzkum.

Rozpracovanost sociologického zkoumání fotbalu se v jednotlivých zemích značně liší. Zatímco např. v Anglii existuje skupina badatelů věnujících se výhradně fotbalu (eventuálně v širším rámci sociologie sportu), specializovaná pracoviště a v anglickém jazyce vychází mnoho publikací na toto téma (o mezinárodních časopisech zaměřených na sociologii sportu, nebo přímo na vztah fotbalu a společnosti ani nemluvě), v České republice zůstává problematika fotbalu až na řídké výjimky poněkud opomíjena. Sociologie sportu je spíše okrajová disciplína zaměřená na obecnější otázky vztahu sportu a společnosti, takže úžeji zaměřené příspěvky, rozebírající převážně problematiku fotbalových fanoušků, se objevují spíše v okrajových sbornících. V současné době sice již existují ucelené původní české monografie o fotbalových chuligánech, jejich autoři jsou nicméně profesí politologové. V českých a slovenských sociologických časopisech (*Sociální problémy*, *Sociologická revue*, *Sociologický časopis*, *Sociológia*, *S-Obzor*, *Sociologické aktuality*, *Biograf* či *Gender, rovné příležitosti a výzkum*) se články zaměřené na fotbal neobjevují a s výjimkou několika statí převážně z osmdesátých let (včetně jednoho monotematického čísla Sociologického časopisu) zůstává opomíjena i sociologie sportu. Při sociologické analýze fotbalu proto zůstává český autor odkázán především na zahraniční zdroje (nedostatečně zastoupené v českých knihovnách), v některých případech, i pokud jde o specificky českou problematiku (např.

studii o proměnách československého fotbalu (a hokeje) v době *perestrojky* lze nalézt v *The British Journal of Sociology*, nikoli však v české literatuře). Je však třeba dodat, že tato situace je do značné míry způsobena vývojovými diskontinuitami v dějinách české (a slovenské) sociologie.

Jak je uvedeno výše, předmětem této práce je zkoumání proměn fotbalu v souvislosti s procesem společenské modernizace. Toto stručné vyjádření nicméně vyžaduje bližší specifikaci. V tomto pojednání se hovoří pouze o jedné verzi fotbalu, pro kterou se v češtině užívá synonymum kopaná (v britské angličtině *football*, nebo *association football*, v americké či britské hovorové angličtině *soccer*), nikoli však o jeho dalších variantách, jako např. rugby (anglicky *rugby* či *rugby football*), americký fotbal (v britské angličtině *American football*, v americké *football*), kanadský fotbal (anglicky *Canadian football*), gaelský fotbal (anglicky *Gaelic football*) či australský fotbal (anglicky *Australian rules football*).

Pojem modernizace je chápán jako proces přechodu od společnosti tradiční ke společnosti moderní, který zahrnuje řadu dílčích, vzájemně provázaných procesů, projevujících se i v pozdně moderní společnosti. Nelze pochopitelně popsat dopad všech aspektů modernizace na fotbal v jedné práci, proto je podrobněji rozebráno několik klíčových vlivů, zatímco jiné jsou zmíněny spíše okrajově, ačkoli jejich význam rovněž nelze opomíjet (např. technologický pokrok).

Členění jednotlivých kapitol je převážně analytické, nicméně při výkladu jednotlivých jevů je kladen důraz i na chronologii a historicitu, aby bylo možno lépe postihnout vývojovou dynamiku, která tvoří základní osu práce. Rozčlenění výkladu do jednotlivých kapitol nicméně může vyvolat představu relativní izolovanosti jednotlivých vývojových trendů, proto text na řadě míst doplňují odkazy na ostatní kapitoly a zároveň na širší makrosociální souvislosti. V úvodu každé kapitoly je uvedena stručná charakteristika relevantních obecných aspektů modernizace, tvořících společenské pozadí, na kterém probíhá vývoj fotbalu (a které fotbal zpětně ovlivňuje), aby obsáhlejší výklady obecných trendů zbytečně nenarušovaly logiku výkladu jednotlivých témat.

První kapitola je zaměřena na problematiku předmoderních kolektivních míčových her. Na základě historických příkladů z různých oblastí, vzniklých často nezávisle na sobě, se snaží demonstrovat časoprostorovou variabilitu těchto her, obecné kulturní předpoklady jejich

vzniku a sociologickou charakteristiku jejich rozvinutějších forem, ze kterých se později vyvinul moderní sport (především fotbal).

Druhá kapitola je věnována přeměně povahy předmoderních kolektivních míčových her v důsledku působení procesu racionalizace, což je podrobněji rozvedeno na příkladu vytvoření pevných formalizovaných pravidel, vývoji byrokratických institucí a fotbalové taktice jakožto projevu vnitřní racionalizace hry, vyvolané působením vnějších vlivů.

Třetí kapitola se zabývá důsledky generalizace trhu a postupného vzestupu ekonomiky na úkor sociální v oblasti fotbalu, což zahrnuje celkovou komercializaci fotbalu, včetně profesionalizace (přeměny hráče na zaměstnance), a specifických dopadů pokusu o alternativní modernizaci, který vyústil v existenci státního socialismu.

Ve čtvrté kapitole je rozebrán vliv proměn sociální, povahy socializace, destabilizace tradičních a vytváření nových identit na fotbal a zvláště jeho příznivce. V centru pozornosti zde stojí nacionalismus, související se vzestupem národního státu a rozšířením mezistátních utkání, a klubismus jakožto projev identifikace jedince či skupiny s konkrétním klubem.

Obsahem závěrečné páté kapitoly je vztah fotbalu a vybraných společenských nerovností. Na tomto místě je pojednán fotbal v souvislosti se vznikem a proměnami třídní struktury (včetně dělnického hnutí), s globálním rozšířením a pozicí jednotlivých regionů ve světovém systému a s exkluzí žen a okolnostmi rozšiřování ženského fotbalu.

Vzhledem ke globální povaze předmětu této práce pochopitelně není možné podrobně pojednat vývoj fotbalu ve všech oblastech světa, jádro výkladu se proto opírá převážně o evropskou (a zvláště anglickou) situaci, která byla do značné míry hybnou silou společenské modernizace i vývoje fotbalu. Zároveň jde o region s nejvyšším stupněm sociologického rozpracování tématu a největším množstvím dostupné literatury. Mimoevropské oblasti ovšem také nezůstávají opomenuty, v některých částech práce (např. subkapitola o globálních nerovnostech) jim je věnována většina prostoru. V hlavním textu i v poznámkách pod čarou je zmíněna řada příkladů z různých oblastí, které slouží k demonstraci různorodosti a složitosti světa fotbalu a tvoří tak protiváhu obecnějších teoretických tvrzení, u nichž hrozí riziko nemístného zjednodušování a neoprávněné generalizace. Obdobnou ilustrativní a podpůrnou funkci pro obecnější tvrzení plní i závěrečné přílohy.

Cílem práce konečně nebylo vytvoření ucelené sociologické teorie dějin fotbalu, nýbrž pokusit se využít plurality sociologických paradigmat a explanačních možností jednotlivých přístupů (např. konstruktivismu či kritické teorie) k výkladu jednotlivých jevů. Nejedná se však o pozitivisticky laděnou práci ve smyslu absolutní hodnotové neutrality, v některých pasážích se objevují vlastní kritická stanoviska.

1. Předmoderní kolektivní míčové hry

Chceme-li se zabývat proměnami fotbalu v procesu společenské modernizace, musíme se nejprve vrátit zpět do historie a pokusit se analyzovat jeho genezi. Tento sport se nezrodil v časoprostorovém vakuu, nýbrž určité fázi vývoje jedné konkrétní společnosti, která v té době procházela rozsáhlými strukturálními změnami. Kvalitativní transformace společenských vztahů a institucí se projevovала ve všech oblastech sociálního života, včetně tehdy existujících forem sportů a her. Tyto formy převážně lidové zábavy se zrodily podstatně dříve a objevovaly se v rozličných podobách pravděpodobně téměř ve všech známých společnostech, někdy nezávisle na sobě a jindy jako výsledek jejich vzájemného styku. Ke správnému porozumění proměnám fotbalu v moderní společnosti je proto třeba nejprve naznačit, jaký je obecný vztah mezi hrou, sportem a kulturou.

Podle Johana Huizingy lze prvky hry nalézt již u zvířat; hra je prvotní objektivně zjistitelnou skutečností a má tedy starší kořeny než kultura. Kultura sama vzniká formou hry a zpočátku je hrána. Společnost ve hře vyjadřuje své chápání života a světa, kultura má díky tomu ve svých počátcích do značné míry hravou podobu, což se projevuje i ve způsobu uspokojování důležitých potřeb (včetně posvátných obřadů), zároveň však s postupem času herní prvek v kultuře ustupuje, jakkoli zůstává vždy přítomen. Podle Huizingy je oblast raného sociálního života na celém světě ovládána komplexem agonistických představ a zvyků zcela stejného druhu, které vznikají nezávisle na zcela odlišných náboženských představách, což autor vysvětluje tím, že lidská přirozenost vždy usiluje o něco vyššího (převahu, čest, vítězství nad pozemskostí apod.). Toto úsilí se přitom naplňuje hrou. [Huizinga 2000]

Pod pojmem hra Huizinga rozumí „svobodné jednání, které je míněno „jen tak“ a stojí mimo obyčejný život, ale které přesto může hráče plně zaujmout, k němuž se dále nepřipíná žádný materiální zájem a jímž se nedosahuje žádného užitku, které se uskutečňuje ve zvlášť určeném čase a ve zvlášť určeném prostoru, které probíhá řádně podle určitých pravidel a vyvolává v život společenské skupiny, které se rády obklopují tajemstvím, nebo které se vymaňují z obyčejného světa tím, že se přestrojují za jiné.“ [Huizinga 2000: 24-25] O některých aspektech Huizingova vymezení pojmu hra bude ještě v jiných souvislostech řeč v dalších kapitolách.

Z Huizingovy analýzy se zdá být zřejmé, že v každé kultuře existují přinejmenším latentní strukturální předpoklady vzniku a rozvoje nějaké formy sportovní činnosti. Proto je poněkud překvapivé, jak málo pozornosti autor této problematice věnoval. Podle něj sport existoval ve spojení s kultem, nebo s chlapeckými hrami a sváteční zábavou ve své základní (např. běh a plavání) a neorganizované podobě odedávna. Organizovanost a klubové soutěžení, které se mohlo rozvinout nejlépe ve skupinových míčových hrách, je specificky moderním fenoménem, ve kterém se podle Huizingy díky formalizaci, systematizaci a orientaci na výkon fenomén hry pomalu vytrácí. [Huizinga 2000]

Zdůraznění herního prvku u tělesných aktivit ovšem k vymezení sportu nestačí. Michal Peliš ukazuje, že kromě hry a hraní patří mezi klíčové transkulturní znaky sportu také touha po sebezdokonalení ve fyzickém i duchovním smyslu a kult hrdiny. Hrdina, kterým se stává úspěšný účastník soutěžního klání, má možnost – jakožto nositel výjimečných schopností, jejichž uznání je odrazem kulturních hodnot - zlepšit svou sociální pozici. [Peliš 2003] Projev kultu hrdinství v kultuře a sportu se zabýval ovšem o více než sto let dříve již Thorstein Veblen, který jej však nechápal v neutrálním smyslu jako transkulturní znak sportu, nýbrž kriticky jako reziduum archaické dobrodružné a kořistnické povahy v životním stylu a povaze příslušníků zahálčivé třídy. [Veblen 1999: 196]

Jak plyne z výše řečeného, na jedné straně si různé sporty zachovávají několik shodných obecných rysů, na straně druhé se jejich konkrétní podoba a rozšíření v závislosti na působení mnoha faktorů v různé míře liší. V řadě sportů a her lidé vyžívají různé předměty a řemeslné výrobky, mezi nimiž zaujímá přední místo míč. Neobyčejnou popularitu míče ve sportech a hrách napříč kulturami vysvětlují fenomenologicky orientovaní autoři (např. Buytendijk, Gadamer, Černý) jeho uchvacující mocí, kterou získává díky své kulatosti, elasticitě a výjimečné pohyblivosti. Tyto vlastnosti dávají míči schopnost spolupodílet se na neustálé a svobodné tvorbě nových, pro člověka často překvapujících situací. [Černý 1968: 34-37] Nezbytným předpokladem významnějšího rozšíření míčových her je ovšem dostatečně rozvinutá technologie výroby míče. [Decker 1992:111]

Dále je tato kapitola rozdělena do dvou částí. Cílem první části je demonstrovat na několika historických příkladech, že ke vzniku míčových her došlo nezávisle na sobě v různých kulturách. Větší pozornost pak je věnována kolektivním míčovým hrám v tradičních

společnostech vybraných evropských zemí (Itálie a Anglie), ze kterých se později vyvinul moderní fotbal. Tématem druhé části je sociologická analýza předmoderních kolektivních míčových her.

1.1 Časoprostorová variabilita

Za kolébku lidské civilizace se všeobecně považuje Mezopotámie, kde ovšem navzdory celkovému pokroku nedošlo k výraznějšímu rozvoji jakýchkoli forem sportu. Ačkoli každodenní život místních obyvatel rozhodně nebyl asketický, lidské tělo stálo téměř zcela mimo zájem všech mezopotámských kultur. Díky fyzickému a psychickému vyčerpání z častých válek, vysokému stupni civilizace a zejména naprosté hegemonii teokratického světového názoru bylo znemožněno plné a vědomé rozvinutí lidské osobnosti, což fakticky znemožnilo rozvoj tělesné kultury. [Olivová 1979: 40]

Ve starém Egyptě lze naproti tomu rozlišit dva druhy míčových her, z nichž ovšem ani jedna příliš nepřipomínala fotbal. První - ryze ženský – byl založen na žonglování či házení a chytání míče, druhý byl součástí náboženských rituálů. Některé objevy také nasvědčují existenci dětské hry připomínající bowling. Na základě těchto podkladů někteří autoři dospěli k názoru, že všechny moderní míčové hry mají kořeny v údolí Nilu, později se však ukázalo, že tato teze je neudržitelná. [Decker 1992: 113-116]

Historicky první zmínky o míčových hrách podobných dnešnímu fotbalu pocházejí pravděpodobně z Číny za vlády dynastie Šang (16. – 11. století př.n.l.). Zprávy z Období válčících států (475 – 221 př.n.l.) dosvědčují, že míčové hry sloužily jako prostředek rozptýlení i přípravy vojáků. Větší rozmach fotbalu je zaznamenán v období vrcholného rozvoje staré čínské kultury za vlády dynastie Tang (618-907 n.l.), kdy se hrála hra velmi podobná dnešnímu fotbalu: proti sobě stály dva týmy s brankářem a určitým počtem hráčů v poli, které se snažily dát více gólů než soupeř, přičemž používaly různé druhy kopů. Hra měla více variant, většina z nich byla bez branek, při jedné se naopak branka nacházela uprostřed hřiště, další se hrála na ledu. Některých méně důrazných her se účastnily také ženy. Ženské fotbalové zápasy byly hrány pro zábavu dvorských konkubín a služek, později se rozšířily mezi ostatní obyvatele a těšily se velké vážnosti. V modifikované, více spektakulární

a méně agonální podobě se také staly součástí oslav při různých svátcích za vlády dynastie Song (960-1279). [Sports and Games in Ancient China 1986: 80-84] Přibližně ve stejné době jako buddhismus se rozšířily míčové hry z Číny do Japonska, kde získala největší popularitu hra zvaná *kemari*. Principem této hry, která se stala součástí různých ceremoniálů, nebylo vítězství nad soupeřem, ale rozvoj duchovních stránek osobnosti. [Bedřich 2006: 13]

Poměrně vyspělé formy míčových her lze nalézt také u civilizací na americkém kontinentu, např. u Mayů. Z dob existence mayské civilizace se dochovala řada dlážděných hřišť obehnaných vysokými zdmi a strmým hledištěm. Ve hře proti sobě nastoupily dva týmy, jejichž cílem bylo pravděpodobně prohnat míč z tvrdé gumy některým ze čtyř kruhů zavěšených vysoko na zdech, přičemž nebylo povoleno používat ruce. Hráči měli na hlavách masky zvířat nebo rostlin, na kolenou a na předloktí chrániče a pevný opasek ve tvaru U (ochrana boků a žeber). Vítězové si mohli za odměnu vzít větší pás, poražení byli většinou buď obětováni, nebo svrženi ze strmých schodů dolů, podle toho, zda měl zápas charakter náboženský, nebo zda šlo o znovuzahrání války (nepřátelé někdy v tomto případě sloužili jako míče). Motivace ke hře přitom byla různá, kromě zábavy a soutěže měla hra význam náboženský a kosmologický: pohyb míče jakoby symbolizoval pohyb nebeských těles, kruhy ve tvaru čtyřlístu představovaly bránu do podsvětí. Míčová hra se stala rituálem rekonstrukce mýtických hrdinských činů, hřiště místem interakce s podsvětím. Tato hra zanikla s rozpadem mayské společnosti, který byl způsoben španělskou kolonizací. [Foster 2005: 195-6, 233]

V roce 1634 byl jeden severoamerický indiánský kmen viděn při hře zvané *pasuckquakkohowog*, při které se dva proti sobě hrající týmy na hřišti dlouhém asi půl kilometru pokoušely kopáním dopravit míč do soupeřovy branky. Hra ovšem neměla rozhodčího. O existenci indiánské míčové hry připomínající kopanou svědčí také kronikové záznamy misionářů v Bolívii z roku 1753. Toto zjištění vedlo některé Bolívijce k přesvědčení, že právě oni jsou skuteční zakladatelé fotbalu. [Macho 1999: 15]

Existence různých míčových her je také známa ze starověkého Řecka, jednalo se ovšem spíše o spontánní zábavu, neboť míčové hry nebyly součástí olympijských her. [Olivová 1989: 160]

Do nejvíce organizované podoby se míčové hry rozvinuly ve Spartě, kde se pět týmů mladých mužů každoročně utkávalo ve hře zvané *sphaireis* na turnaji v městském divadle. V této hře se týmy mladíků snažily házením míče přes hlavy soupeřů zatlačit jeden druhého za poslední

čáru. Tyto hry měly význam zejména pro vojenský výcvik a pro přechod od jinošství k dospělosti. [Golden 1998: 9] Stejně tak jako v jiných sférách kultury, se v Římské říši projevil řecký vliv i v oblasti míčových her, z nichž si řada ponechala i své původní názvy (např. *harpaston*). [Olivová 1988:185]

Po pádu Římské říše ovšem nastal všeobecný úpadek míčových her a tělesné kultury. Ve velké části Evropy získalo dominantní postavení křesťanství. Pozornost lidí se tak odvrátila od těla, které bylo v očích křesťanů spojeno s hříchem, k záležitostem duchovním. Přesto však k zániku míčových her nedošlo: církve se k nim stavěla smířlivěji než k tělesným prožitkům a tak mohli mniši žijící v kláštorech udržovat povědomí o jejich existenci. Někteří se jim s oblibou věnovali ve volném čase.

Nejstarší zmínky o evropské lidové hře z období středověku, při níž se kope do míče a cílem zúčastněných týmů je dopravit míč do branky soupeře (např. městská brána, vrata chrámu či kláštera apod.), pocházejí ze třináctého a čtrnáctého století z Francie, Itálie a Anglie. Jejich původ ovšem zůstává nejasný. Florentské *calcio* se ve své době stalo nejpokročilejší míčovou hrou, což bylo umožněno absencí restrikcí v tolerantní atmosféře renesanční Itálie. Calcio se hrálo především v masopustním karnevalovém období (leden až březen), kdy každé utkání bylo významnou společenskou událostí. Příležitostně se jej zúčastňovali dokonce členové vládnoucího rodu Medicejských a papež Klement VII. Hra však byla populární mezi všemi společenskými vrstvami - i když různé vrstvy hrály odděleně různé varianty calcia - a postupně se šířila i do dalších měst na území Apeninského poloostrova i do dalších evropských zemí. Již v této době se lze setkat s prvními peněžními odměnami pro nejlepší hráče (podobně tomu bylo i v Anglii) a také s významnějšími prvky racionální reflexe v podobě diskuse studentů padovské univerzity věnované různým herním strategiím, či speciální monografie (*Discorso sopra il giuoco del calcio fiorentino*). Díky této publikaci a návštěvníkům Itálie se hra rozšířila i do dalších zemí. V šestnáctém století dosáhlo calcio svého vrcholu, kdy se z něj stala organizovaná hra, v sedmnáctém století však zaznamenalo prudký propad, který byl způsoben zákazy znovu posílené katolické církve. Ve dvacátém století se můžeme setkat s příležitostnými pokusy o jeho obnovu.

První zmínky o lidovém fotbalu v Anglii pocházejí ze čtrnáctého století, avšak jeho kořeny jsou patrně hlubší.¹ Tehdejší fotbal představoval nenáročnou formu zábavy městských i venkovských obyvatel, spojenou především se svátky, jako bylo masopustní úterý, kterou bylo možné praktikovat téměř kdekoli. Hra měla ovšem velice živelný charakter, v jejím průběhu často docházelo ke zranění hráčů (v některých případech i ke smrti) a rozbíjení oken, což mělo za následek silný odpor vrchnosti.² Města, univerzity, církev i král se po několik století bez úspěchu opakovaně pokoušeli lidový fotbal potlačit, uspět se však podařilo až za vlády Cromwellových puritánů v sedmáctém století, kdy byla tato hra vytlačena na venkov. Po odeznění nejpřísnějších revolučních zákazů se základnou fotbalu staly venkovské hospody a pivnice. Jejich majitelé často organizovali fotbalová utkání, která kromě tradičního divokého charakteru získala nový politický význam – jako základna lidového odporu proti záboru půdy pro potřeby kapitalistické velkovýroby. Následovala nová vlna restrikcí, která měla za následek další úpadek fotbalu na konci osmnáctého století. Fotbal tehdy přežíval jen jako zábava mládeže, v dalších desetiletích se však prosadil na soukromé střední školy, tzv. public schools. [Olivová 1989] Toto téma bude podrobněji pojednáno v následující kapitole.

1.2 Sociologické parametry předmoderních kolektivních míčových her

Po stručném historickém úvodu do problematiky předmoderních kolektivních míčových her následuje jejich obecnější sociologická charakteristika (s důrazem na hry ve středověké a raně moderní Británii a Itálii), aby v dalších částech této práce bylo možné lépe postihnout jejich proměnu.

Obecně lze říci, že předmoderní kolektivní míčové hry byly ve srovnání s jejich moderní, zvláště výkonnostní a vrcholovou podobou, zpravidla méně institucionalizovanou volnočasovou aktivitou. Výjimku tvořily případy, kdy se míčové hry staly součástí jiných, pro danou společnost důležitějších činností, zejména náboženských rituálů. Komplexnost sportovních a se sportem souvisejících aktivit však nikdy nedosáhla takového stupně,

¹ První okrajové zmínky o existenci míčových her na území Anglie pochází již z devátého století, není ovšem zřejmé, o jaký druh hry se jednalo. [Magoun 1929: 33]

² Situace ve Skotsku byla až na několik rozdílů velice podobná. Hra byla po celou dobu rozšířena rovnoměrně i na venkově, vrchnost se k ní stavěla o něco tolerantněji a častěji se konaly zápasy žen. [Magoun 1931]

abychom mohli hovořit o specifickém subsystému společnosti, jak bývá charakterizován soudobý sport. (např. [Linhart, Čechák 1996: 1210])

Jednotlivé hry měly zpravidla velmi jednoduchá pravidla, která obvykle byla předávána ústně a poskytovala tak hráčům značnou volnost. Absence přesných pravidel i kontrolních mechanismů (včetně rozhodčího), které by dbaly na jejich dodržování, tak na jedné straně znemožnila standardizaci hry (stálý nebyl počet hráčů, herní prostor, herní pomůcky, čas ani doba konání) a stanovení jednoznačných kritérií pro určení vítěze jednotlivých klání, na straně druhé si jednotlivé hry díky svému neregulovanému a spontánnímu průběhu byly daleko podobnější než dnes. Podle Norberta Eliase a jeho žáka Erica Dunninga se názvy jednotlivých lidových her v Británii lišily pravděpodobně díky odlišným používaným nástrojům, protože jejich základní znaky - boj mezi odlišnými skupinami, otevřené a spontánní potěšení z boje, rozmařilost a relativně vysoká tolerance fyzického násilí - zůstávaly všude v zásadě stejné. [Elias, Dunning 1986: 184]

Fotbalové zápasy probíhaly v Británii i v Itálii nejčastěji jako součást náboženských svátků (zvláště masopustního úterý) a stávaly se oblíbenou příležitostí pro uvolnění napětí a vyřizování účtů mezi různými lokálními skupinami, což patrně přispívalo k jejich násilnému charakteru. [Elias, Dunning 1986: 180]

Mezilidské vztahy v tradiční společnosti byly více prostoupeny emocionalitou, kterou lidé dávali otevřeněji najevo, což ovšem platilo jak pro projevy solidarity, tak i zášti a nenávisti. V důsledku toho bylo násilí nedílnou součástí svátků i každodenního života a tato skutečnost se odrážela i v průběhu lidových her, které se díky svému spontánnímu a násilnému charakteru staly častou příčinou zranění hráčů a narušování veřejného pořádku. Představitelé politické moci v Británii se jej mj. z tohoto důvodu opakovaně a neúspěšně (až do anglické buržoazní revoluce) pokoušely zakázat, což svědčí o nízké schopnosti vládnoucí moci vynutit si dodržování zákonů, neschopnosti umožnit lidem přijatelným způsobem uspokojit individuální i skupinové potřeby a nízkém stupni internalizace norem, jejichž přijetí by lidem bránilo v porušování zákonů. [Elias, Dunning 1986] Vysoká míra tolerance násilí může ve společnostech s rozvinutou kulturou fyzické síly jen těžko překvapit. Lidé v těchto dobách většinou pracovali v zemědělství, věnovali se lovu, často museli válčit a čelit hrozbám

nemocí, hladu a přírodních katastrof, takže fyzická zdatnost byla jakožto nezbytný předpoklad přežití společensky vysoce ceněna. [Penz 1991: 53]

Postoj etablované moci ovšem byl ovšem jedním z klíčových faktorů pro rozvoj míčových her. Tolerantní přístup napomáhal vzestupu jejich popularity, efektivita zákazů závisela na schopnosti vynutit si dodržování zákona, která předpokládala dostatečně centralizovanou moc a podporu silné církve. V renesanční Itálii žádný z těchto předpokladů naplněn nebyl a celkové společenské klima naopak napomáhalo rozvoji světských forem zábavy. Nikoli náhodou se právě zde patrně poprvé objevily zárodky moderní podoby sportu (viz kapitola 1.1). Obecně ale lze říci, že se středověká a raně novověká evropská feudální moc stavěla k lidovému fotbalu většinou odmítavě. Pomineme-li výjimku v podobě renesanční Itálie, kde se utkání v calcii odděleně účastnily všechny vrstvy obyvatel včetně vládnoucího rodu Medicejských, pak byly tolerantní postoje některých panovníků spíše individuální záležitostí. Tehdejší vládcové nepotřebovali nezbytně využívat k vlastnímu prospěchu lokálně omezené popularity úspěšných hráčů a týmů, protože legitimita jejich vlády byla dána tradicí, nikoli demokratickým konsensem (ať už skutečným, nebo pouze deklarovaným). Koneckonců tehdejší komunikační prostředky takové využití ani neumožňovaly. Naproti tomu u indiánských kmenů v Severní Americe (kde pochopitelně neexistoval politický aparát evropského typu) ve stejné době byly míčové hry všeobecně podporovány, protože šlo o oblíbenou zábavu a protože přispívaly k rozvoji oceňovaných vlastností a dovedností. (Mott podle [Penz 1991: 55])

Ocenění úspěšných týmů a hráčů probíhalo většinou na úrovni lokálních komunit, neboť týmy se skládaly z víceméně nahodile vybraných místních hráčů. Jednotlivým zápasům sice přihlíželi diváci, kteří dokonce často sázeli na výsledek, ale absence klubové, regionální, státní i nadstátní úrovně organizace znemožňovala vytvoření systému pravidelných soutěží se stálými diváky, kteří by v identifikaci s některým klubem či národní reprezentací našli nový zdroj identity. Tehdejší formy míčových her tak mohly sloužit jako nástroj posilování sociální integrity pouze na úrovni lokálních skupin, nikoli na úrovni regionální či státní, kde je politická moc v moderní společnosti často využívá prostřednictvím propagandy a populismu k posílení své vlastní pozice, zároveň se však jedná o projev uznání lidové kultury.

Přestože popularita předmoderních míčových her sahala v době jejich vrcholného rozmachu za hranice země původu, možnost jejich rozšíření byla vzhledem k nízké míře institucionalizace, malé horizontální mobilitě obyvatel způsobující nižší frekvenci styku odlišných kultur a omezeným komunikačním možnostem ve srovnání s moderní společností značně limitována.

Jak již bylo řečeno výše, utkání v míčových hrách se konala buď jako součást náboženských svátků nebo jako volnočasová aktivita převážně městských a venkovských mužů z nižších vrstev (případný přesun základny hry na venkov byl způsoben městskými zákazy), takže hráči nebyli motivováni a vedeni k systematickému nácvičku herních dovedností. Živelný charakter hry zvýhodňoval hrubost nad obratností a technikou a minimalizoval rozdíly mezi pozicemi a úkoly jednotlivých hráčů s výjimkou brankářů. Často také splýval rozdíl mezi hráči a diváky. [Penz 1991: 50]

Míra racionalizace hry byla většinou velmi nízká. Motivace k účelově racionálnímu jednání (Max Weber) v podobě finančních odměn zde až na malé výjimky chyběla, aktéři z důvodu chybějící motivace, vágnosti pravidel, nedostatku specializovaného vědění, živelnosti hry a někdy i proměnlivosti prostředí nevytvářeli složitější herní strategie, jejichž naplňování by vyžadovalo vysoký stupeň sebekontroly, který by patrně byl v rozporu s mentalitou tehdejších lidí. V důsledku toho byla hra v malé míře racionálně reflektována (nízká míra reflexivity je ovšem jeden z podstatných znaků tradiční společnosti), takže zde dlouhou dobu chyběl prostor pro aplikaci vědeckých poznatků, pokud již věda dosáhla takového pokroku, že by bylo možné její poznatky ve sportovní praxi využít. Pozdější vědeckotechnický pokrok a ekonomický rozvoj se staly nutnou, ale nikoli postačující podmínkou vzniku sportovního průmyslu. Aby sport (včetně fotbalu) mohl být industrializován a komodifikován, musel nejdříve projít komplexní kvalitativní proměnou.

Otto Penz na základě historické komparace ukazuje, proč k této transformaci došlo v Evropě a nikoli v Severní Americe, kde byly lidové míčové hry také velmi populární. Až do osmnáctého století byla situace na obou kontinentech podobná: lidé zde žili většinou v menších relativně izolovaných tradičních komunitách s převážně nebo úplně soběstačnou netržní ekonomikou. V Evropě však v důsledku růstu počtu obyvatel, zvýšené prostorové mobility, průmyslové revoluce, rozšíření peněžní ekonomiky, směny zboží a dalších změn

došlo k vzájemnému propojení řady procesů, což vedlo ke komplexní kvalitativní proměně společnosti. Nepředvídatelné chování, charakteristické pro lidový fotbal, začalo být vnímáno jako hrozba kapitalistické občanské společnosti, její organizaci práce a směně zboží a dostávalo se do rozporu s nově se prosazujícími hodnotami, jako byl instrumentální rozum, relativní odpor k násilí a civilizovanost (v Eliasově smyslu). Za těchto okolností nemohl lidový fotbal přežít ve své dosavadní podobě a musel tak podlehnout modernizačním tlakům (tato proměna bude podrobněji popsána v následujících kapitolách). Ze stejného důvodu, ale se zásadně odlišným průběhem, proběhl také zánik severoamerických míčových her. Místní indiánské kmeny, žijící po staletí stejným způsobem, se pochopitelně nedokázaly ubránit technologické převaze bílých evropských přistěhovalců a díky genocidě z jejich populace přežila jen malá část, takže se z jejich kultury a míčových her zvláště zachovalo jen málo. [Penz 1991: 56]

2. Fotbal a racionalizace

Podle Maxe Webera [1998] je možné specifický vývoj západní civilizace (jakožto kolébky modernity) vysvětlit na základě analýzy procesu racionalizace. Projevy racionálně motivovaného jednání lze samozřejmě najít v každé civilizaci, ale nikde v takové míře jako v Okcidentu, kde procesu racionalizace podléhají všechny společenské jevy od ekonomiky a práva až po hudbu a filosofii. Weber ve svých analýzách věnoval velkou pozornost ekonomice, neboť se snažil doplnit Marxův jednostranně materialistický výklad vzniku kapitalismu. Nejlepší podmínky pro rozvoj systematického racionálního jednání nacházel v protestantské etice a zvláště v její kalvínské variantě. Dalšími důležitými předpoklady vzniku kapitalismu (a zároveň projevy procesu racionalizace) jsou vytvoření podvojného účetnictví, moderní byrokracie a úřednictvo, oddělení domácí a podnikové ekonomiky, racionální organizace práce, svobodná pracovní síla, rozvoj techniky, vědy a zejména formalizace práva. Snaha hromadit bohatství se objevovala téměř všude, ale teprve v západním kapitalismu se podnikatelé zaměřili více na dosažení zisku kalkulací nákladů a výnosů, nebezpečí se změnilo na riziko. Tento vývoj však probíhal paralelně s rozvojem tržní ekonomiky, takže dnes rozšířená představa člověka za všech okolností racionálně sledujícího vlastní prospěch (jednajícího účelově racionálně, jak by řekl Weber), kterou hlásá neoklasická ekonomie, neodpovídá historickým realitám. [Plumpe 2007] Cílem racionalizačního procesu vždy bylo hledání nejefektivnějšího řešení k dosažení daného cíle, nicméně v praxi se obvykle objevuje více forem racionalizace a více racionalizačních strategií, takže budoucnost v tomto ohledu zůstává otevřená. [Kocyba, Schumm 2007]

Zatímco na mikroúrovni vede racionalizace především k prosazování účelově racionální motivace v lidském jednání, pronikání vědeckých poznatků do každodenního života, rozvoji neosobních vztahů a celková snaha o efektivizaci činností vede ke zvýšení užitečnosti, ale také růstu ovládnutí (disciplinizaci) lidského těla [Foucault 2000: 201], na mezo a makroúrovni způsobuje rozmach formálních organizací a byrokracie, vzestup vědy na úkor náboženství atd. Na tomto místě je třeba věnovat zvýšenou pozornost rozvoji formálních organizací.

V archaických a tradičních společnostech žila většina lidí téměř po celý život v relativně malých, často izolovaných komunitách. Tyto komunity byly ekonomicky soběstačné, na druhou stranu málokdy mohly v případě krize počítat s pomocí zvenku. Všichni členové se navzájem osobně znali a jedinec se mohl spolehnout na podporu ostatních, pokud musel čelit nějaké nebezpečné situaci. Identita jedince se odvíjela od příslušnosti k této komunitě (rodině, sousedství, profesní skupině), na straně druhé se jedinec musel bezpodmínečně podřítit skupinovým, tradicemi předávaným normám. Jan Keller v této souvislosti hovoří o přirozené, primární sociabilitě. [Keller 2007: 86-87]

Postupující proces modernizace, který zahrnoval mj. průmyslovou revoluci, stěhování obyvatel do měst, sekularizaci, vzestup národního státu a rozvoj tržní ekonomiky, zapříčinil rozbití starých feudálních svazků a lokálních komunit, takže umožnil větší rozšíření individuální svobody a demokratizaci politiky. Z tohoto pokroku se nicméně mohla těšit jen relativně nepočetná skupina městské buržoazie, protože většina obyvatelstva (ženy, nižší vrstvy, menšinová etnika atd.) nadále nedisponovala volebním právem a navíc ztratila dřívější formy sociální opory a zdroje kolektivní identity. Peter Wagner proto toto období označuje termínem omezeně liberální modernita. (podle [Keller 2004: 28])

Ve druhé polovině devatenáctého století se však ukázalo, že nově vzniklé sociální problémy vyžadují nová řešení: po rozpadu tradičních forem sociální ochrany bylo v zájmu zachování stability řádu nutné najít nějakou jejich účinnou náhražku. Za tímto účelem bylo založeno a rozšířeno mnoho specializovaných organizací (od úřadů práce až po dětské domovy), které se staly základem pozdějšího sociálního státu. Sociální stát do značné míry umožnil jednotlivci zbavenému dřívějších opor pokrýt rizika při volbě životní dráhy, zároveň tak přispěl k racionalizaci dalších oblastí společenského života. Keller tyto neosobní formy ochrany (pod vlivem Roberta Castela) označuje termínem sekundární sociabilita. [Keller 2007: 88] Peter Wagner toto období vývoje společnosti, jejíž nosné instituce se dnes mj. díky vlivu globalizace ocitají v krizi, označuje termínem organizovaná modernita. (podle [Keller 2004: 30-31]) Ukazuje se tak, že neobyčejný rozmach formálních organizací není zapříčiněn pouze ekonomickými či mocenskými zájmy elit, ale také prostou potřebou ochrany proti rizikům, kterým musí lidé ve svém každodenním životě čelit. Kombinace těchto faktorů zapříčinila

v některých zemích rozšíření byrokracie téměř do všech oblastí společenského života, což se pochopitelně projevilo i ve fotbale.

Rozvoj fotbalových organizací, který nikoli náhodou proběhl z valné části v období organizované modernity, je však jen jedním z mnoha aspektů všudypřítomné racionalizace.

Rámcový přehled jejích projevů ve sportu podávají Loy a Coakley (viz Tabulka č. 1):

Tabulka č. 1 Racionalizace sportu

PRVEK	OHNISKO	PROCES
Hráči	Zaměstnanci	Alokace zdrojů
Pravidla	Regulace	Formalizace
Vybavení	Technologie	Inovace
Dovednosti	Trénink	Specializace
Strategie	Vědění	Komplexita
Výsledky	Záznamy/ rekordy	Kvantifikace
Diváci	Fanoušci	Diváctví
Administrátoři	Organizace	Byrokratizace
Vlastníci	Zisky	Podnikatelství
Odměny	Platy	Profesionalizace
Práva	Rovnost	Sdružování
Publicita	Média	Masová komunikace

(zdroj: mírně upraveno podle [LOY, John, COAKLEY, Jay. Sport. In Ritzer, George (ed.). *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, Volume IX SE-ST, Blackwell Publishing Ltd., Malden, Oxford, Victoria, 2007: 4651])

Protože pochopitelně není možné podrobně pojednat o všech procesech uvedených v tabulce, bude tato kapitola věnována především vzniku a formalizaci pravidel, byrokratizaci a fotbalové taktice.

2.1 Vznik formalizovaných pravidel

Jak bylo naznačeno v kapitole 1.1, na konci osmnáctého a devatenáctého století došlo k téměř úplnému vymizení lidového fotbalu v Anglii, který přežíval pouze mezi mládeží v okrajových oblastech. Eric Dunning a Graham Curry zdůrazňují možnou souvislost se

soubojem o moc mezi nastupující buržoazií na straně jedné a aristokracií a gentry na straně druhé. V dřívějších letech se lidové sporty často těšily podpoře venkovské šlechty. Později však aristokracie, vzestupem buržoazie donucená ke zvyšování exkluzivity svého statusu, od této praxe ustoupila. Vedle marginalizovaného lidového fotbalu však po řadu desetiletí existovala utkání a turnaje rovných soupeřů organizované místními hospodami, které kromě zmíněného sepjetí s odporem proti záboru půdy pro potřeby rodící se industriální ekonomiky byly podle Harveyho a Goulstona živeny velice populárním sázením na vítěze utkání. Z části výtěžků z tohoto obchodu se stala odměna pro hráče, lze proto hovořit o rané formě komercializace fotbalu. [Dunning, Curry 2004: 39-40] V těchto podmínkách však nemohl vzniknout fotbalový průmysl v podobě, v jaké jej známe dnes. Jedním z předpokladů jeho rozvoje byl vznik formalizovaných pravidel a pravidelných soutěží. Klíčovou roli v tomto procesu sehrál přesun fotbalu na soukromé střední školy.

Ucelený historicko-sociologický popis proměny fotbalu (který je však přesto nutné v několika bodech doplnit) na anglických soukromých středních školách podávají Eric Dunning a Graham Curry. Na počátku devatenáctého století došlo díky školské reformě k postupnému ovládnutí soukromých středních škol žáky z vyšších středních a vyšších vrstev, takže sociální status studentů často převyšoval status učitelů, což vedlo k častým revoltám studentů a celkovému nedostatku disciplíny na školách. Opětovného nastolení pořádku bylo dosaženo díky vytvoření tzv. *prefect-fagging system*, kdy skupině převážně starších studentů (prefektů), kteří obvykle stáli v čele revolt, byla ze strany učitelů přiznána různá privilegia na úkor ostatních studentů. Mezi ústupky vedení škol patřilo i povolení sportů populárních v řadách studentů, mezi nimiž zaujímal přední místo fotbal. Jeho prostřednictvím bylo možné manifestovat nerovnosti mezi staršími a mladšími studenty [Dunning, Curry 2004: 41], zároveň však studentům, unaveným z klasických studií, odděleným od opačného pohlaví a žijícím pod autoritativní vládou dospělých a starších studentů poskytoval možnost sexuální sublimace. Tuto funkci nejlépe plnilo rugby, které bylo populárnější než fotbal zvláště na školách s represivnějším režimem. [Baker 1981: 123]

V tomto ohledu vynikala zvláště škola v Rugby, ze které se stala *public school* až v devadesátých letech osmnáctého století, takže její žáci pocházeli z nižších vrstev než žáci z jiných škol, jako byl např. Eton, který měl vazby na královský dvůr. Díky menšímu

statusovému nepoměru mezi studenty a učiteli nedocházelo k tak silným revoltám studentů, takže bylo možné snadněji docílit efektivní kontroly. Klíčový podíl na dosažení tohoto stavu má Thomas Arnold, ředitel školy v Rugby v letech 1828 – 1842. [Dunning, Curry 2004: 44] Cílem Thomase Arnolda bylo vychovat ze studentů křesťanské gentlemany, vštípit jim viktoriánské hodnoty loajality, sebeobětování, disciplíny a tradičního elitářství. [Hargreaves 1987: 39] Arnoldovi se podařilo zreformovat *prefect-fagging system* do podoby systému nepřímé vlády a dosáhnout tak většího souladu mezi studenty a učiteli i mezi studenty navzájem. Studentům sice povolil věnovat více času míčovým hrám, ale jen v regulované (i když stále ještě neformální) podobě. Získal tak více kontroly nad tím, jak studenti trávili volný čas.

Pravidla fotbalu ve škole v Rugby byla sepsána poprvé v roce 1845. Přibližně v této době se místní podoba fotbalu rozšířila i do mnoha jiných anglických středních škol (jedno z utkání dokonce navštívila královna), což vedlo ke zvýšení prestiže ve škole v Rugby a ohrožení vedoucí pozice Etonu. Vedení etonské školy se rozhodlo tomuto tlaku čelit zdůrazněním vlastní odlišnosti projevující se v rozdílném pojetí fotbalu, především v téměř úplné eliminaci hry rukama a menší tolerancí k fyzickému násilí. Ke konci první poloviny devatenáctého století lze zaznamenat postupný rozmach míčových her na středních školách, konkrétní podoba hry se však na jednotlivých školách více či méně lišila (existence vlastních odlišných pravidel byla pro každou školu otázkou prestiže), takže vzájemná utkání byla v některých případech téměř nemožná, což vyvolalo nárůst tlaku na sjednocení pravidel.

Historicky první dochovaná verze písemných pravidel fotbalu pod názvem „Nejjednodušší hra“ pochází z roku 1862 a jejím autorem je John Charles Thring (viz Příloha 1). V následujícím roce se v místních novinách rozvinula složitá diskuse o tom, jak mají vypadat jednotná pravidla fotbalu pro všechny školy, výsledkem však paradoxně bylo pouze zdůraznění rozdílů a vzestup školského partikularismu. Sjednocení proto mohlo přijít buď od absolventů na univerzitách, nebo zvenčí. V této době bylo možné zaznamenat dva důležité procesy: rozšíření různých forem fotbalu na univerzitách a utváření fotbalových organizací (klubů a asociací).

Popularita míčových her na středních školách dosáhla takového stupně, že se často hovořilo o “kultu her“. Tento kult se posléze rozšířil i na univerzity, zvláště na Cambridge a Oxford, kde

sporty jako kriket, veslování a později fotbal postupně vytlačily dříve prestižní lov. Na univerzitách studovali absolventi z různých středních škol, kteří byli navyklí na odlišné pojetí hry, takže docházelo k častým konfliktům ohledně způsobu hry. Díky tomu rostl tlak na vytvoření jednotných pravidel, ale trvalejší efekt měl až šestý pokus na univerzitě v Cambridge roku 1863. Tato pravidla se v mnoha ohledech podobala *Eton Field Game*, pravděpodobně první míčové hře, při které platil téměř úplný zákaz hry rukou, což bylo možné prosadit díky převaze absolventů středních škol, kde se hrál fotbal etonského typu, nad absolventy škol preferujících fotbal rugbyového typu ve výboru studentů na Trinity College v Cambridge, který v této věci rozhodoval.

První fotbalové kluby začaly vznikat koncem padesátých let a část z nich se posléze sdružila a založila v roce 1863 The Football Association (FA), která si jako jeden z hlavních cílů vytyčila vytvoření jednotných pravidel. Jednání mezi zástupci jednotlivých klubů však kvůli přetrvávajícím sporům o povolení hry rukou a o míru tolerance fyzického násilí ve hře nevedla k úspěchu a několik klubů, zastávajících menšinové stanovisko, se téhož roku definitivně odtrhlo od FA a o osm let později založilo vlastní asociaci The Rugby Football Union (RFU). Vznikly tak dva odlišné druhy sportu, které se od té doby vyvíjely samostatně odlišným směrem a rozdíly mezi nimi se nadále zvětšovaly. Po celém světě si fotbal získal jednoznačně větší popularitu než rugby. Jako možné příčiny tohoto jevu uvádí Dunning a Curry materiální nenáročnost fotbalu, snadno srozumitelná pravidla (v základní podobě), dynamiku a vyváženost hry (tým a individuum, obrana a útok, technika a síla atd.). Podstatou hry je boj dvou skupin podléhajících pravidlům, která pomáhají regulovat stoupající herní vášně a snižovat riziko vážného zranění. U ostatních sportů se tyto vlastnosti objevují vždy pouze z části. [Dunning, Curry 2004: 43-51]

K hlubšímu porozumění proměně fotbalu v tomto období je ovšem třeba podrobněji rozebrat sociologický význam formalizovaných pravidel. Pravidla je možné chápat jako víceméně ustálený soubor norem vztahujících se k určité činnosti (v tomto případě sportu), který určuje meze přípustného a nepřípustného chování a eventuální sankce za jejich porušení. V předmoderních dobách byla pravidla sportovních utkání dána ústně předávanou tradicí, takže neměla ustálenou podobu a lišila se v času i prostoru. V průběhu modernizačních procesů se však ukázalo, že je nezbytné vytvořit jasná písemná pravidla, která však po

sepsání bylo nutné dále zpřesňovat a upravovat, takže jejich oficiální písemná podoba dnes připomíná spíše sbírku zákonů. Normativní regulaci lidského chování při fotbale však nelze redukovat na soubor abstraktních předpisů, ze kterých jsou složena pravidla. Podle fenomenologa Jiřího Černého ve fotbale kromě smluvených pravidel existuje přinejmenším jeden další metasystém pravidel a faulů, který odráží rozporuplné, historicky zakotvené vztahy každodenního života. [Černý 1968: 50-51]

Propracovanější pojetí systémů norem uvnitř fotbalu nabízí Kalevi Heinilä, který ve své analýze vychází z Parsonsova strukturního funkcionalismu. Podle něj závisí relativní stabilita fotbalu jako sociálního systému na existenci jednoduchých obecných pravidel, předvídatelnosti a kontrole chování hráčů v situacích napětí. Různé soubory pravidel mají různé významy, které v tomto pojetí odpovídají schématu AGIL:

1. Dosahování cílů a udržování jedinečnosti fotbalu (udržování hranic s ostatními sporty) – technická pravidla fotbalu;
2. Adaptační funkce a podpora prostředků pro dosahování úspěchu – tréninková pravidla;
3. Udržování hodnotových vzorců a samotné soutěživosti – pravidla soutěže a způsobilosti;
4. Integrace a zvládání napětí – rituály fotbalu, ideologie správného sportu, sportovní etické normy a pravidla soudcování.

V souvislosti s rozvojem profesionálního fotbalu všeobecně stoupá hodnota orientace na výkon a úspěch (viz kapitola 3.1), zvyšuje se význam tréninku a technologií (viz kapitola 2.3), vytvoření „nové mocenské třídy“ v moderním sportu v podobě technokracie vědeckých expertů vede k hodnotové proměně systému. Úpadek etických hodnot a tedy i vnitřní seberegulace fotbalu zvyšuje nároky na vnější kontrolu v podobě rozhodčího a byrokratických institucí, jako jsou arbitrážní či disciplinární komise (viz kapitola 2.2). Jejich moc tak stále roste a zvyšují se postihy za nedodržování předpisů. Z logiky strukturního funkcionalismu vyplývá, že nárůst vnějšího tlaku ohrožuje integritu systému a tak je nutné hledat nové zdroje rovnováhy. Proto Heinilä na konci šedesátých let minulého století hovoří o tom, že se fotbal nachází na křižovatce. [Heinilä 1969: 14-18]

Ačkoli aplikace funkcionalistických východisek umožňuje abstraktně a uceleně vysvětlit dynamiku střetů normativních subsystémů v rámci fotbalu, trpí většinou nedostatků, které bývají tomuto směru vytýkány. Připouští sice existenci konfliktu, jde však o konflikt bez aktérů odehrávající se mimo čas a prostor. Fotbal kromě toho ve skutečnosti nikdy autonomním samoregulujícím systémem nebyl. Proto je nezbytné tento výklad doplnit perspektivou dalších přístupů, např. interpretativní sociologií. Francis Kew, opírající se ve svém výzkumu sportovních pravidel o Garfinkelovu etnometodologii, chápe pravidla jako výsledek vyjednávání či zápasu skupin s rozdílnými zájmy (hráči, trenéři, zákonodárci, rozhodčí, diváci, soukromí i veřejní sponzoři, média atd.), takže zpravidla dosažená změna, často neočekávaná ve své konkrétní podobě, neodpovídá zcela původním představám žádného aktéra. Díky odlišným zájmům a subjektivnímu výkladu pravidel se hra vždy do určité míry liší. Tento efekt je dále zesílen skutečností, že všichni musí v rámci hry jednat s ohledem na pravidla i ostatní aktéry a jejich jednání. Obecně je při tvorbě a změnách pravidel brát zřetel zvláště na udržení hranic a životaschopnosti hry. [Kew 1987: 130-135]

Ve skutečnosti se ovšem jednotliví aktéři na formulaci pravidel podílí značně nerovnoměrně, proto autoři, jako např. Helmut Digel, který poukazuje na skutečnost, že v současnosti jsou pravidla prezentována jako přírodní zákony, sporty chápány jako jakési konstanty a mladí lidé se musí mechanicky podřizovat nařízením asociací, vyzývají k tomu, aby tvůrci pravidel více reagovali na skutečné potřeby všech lidí. [Digel 1995: 54]

Jedním z příkladů změny pravidel podle skupinových zájmů a situační podmíněnosti jejich reálného efektu je zavedení tříbodového systému a principu „náhlé smrti“.³ Největšího atraktivního hry se podaří dosáhnout, pokud se obě opatření zkombinují, jinak je zvláště v případě samostatného tříbodového systému tento efekt sporný [Brocas, Carrillo 2004]. Podrobnější přehled klíčových změn v pravidlech je uveden v Příloze 2.

Významu zavedení formálních pravidel pro vývoj fotbalu v procesu společenské modernizace lze nejlépe porozumět prostřednictvím teorie modernity Anthony Giddense. Podle něj tři hlavní zdroje dynamiky modernity tvoří oddělení času a prostoru, vyvazující mechanismy a reflexivní přivlastňování vědění. [Giddens 2003: 52] Pro lidový fotbal

³ První opatření spočívá v přidělení tří bodů za vítězství namísto dosavadních dvou, poražený nezíská žádný bod. V případě remízy si oba týmy připsou po jednom bodu. „Náhlá smrt“ znamená okamžité ukončení zápasu v případě, že jeden z týmů vstřelí branku v průběhu prodloužení. Do té doby se prodloužení vždy dohrávalo do konce, dnes však toto pravidlo již neplatí.

v předmoderní společnosti je charakteristická jeho neustálená podoba, ovlivňovaná lokálními tradicemi a ve svém celku vázaná na sociální vztahy v časoprostorovém kontextu “tady a teď“. Utkání se zúčastňovaly většinou skupiny místních obyvatel, nejčastěji u příležitosti různých svátků. V devatenáctém století došlo k přesunu fotbalu na soukromé střední školy, které se navzdory zlepšeným dopravním možnostem a rostoucí horizontální mobilitě často nemohly utkávat, neboť každá škola hrála podle jiných pravidel. Na jednotlivých školách se tak díky vlastním relativně ustáleným pravidlům umožňujícím opakování podobných zápasů podařilo částečně překonat nahodilosti v podobě hry způsobené proměnami v čase. Částečná standardizace však byla prostorově omezená a toto omezení bylo nepřímě úměrně sportovnímu vlivu konkrétní školy. V období kolem poloviny století silily hlasy, že by bylo nutné zavést jednotná pravidla. Jejich vytvoření umožnilo oddělit konkrétní podobu hry od vazby na kontext “tady a teď“ v míře, v jaké bylo všeobecně přijato. Klíčová funkce (uznaných) písemných pravidel proto spočívá v časoprostorovém rozpojení fotbalu, které se stalo předpokladem jeho masového rozšíření při zachování možnosti vzájemného měření sil kterýchkoli týmů hrajících podle jednotných univerzálních pravidel.

Vytvoření asociací dbajících na dodržování pravidel (ke kterému se později připojilo mnoho jiných faktorů, jako např. zavedení pravidelných soutěží, komercializace či mediální přenosy) přispělo k vyvázání fotbalu z lokálních vztahů, neboť od nynějška byl každý fotbalový zápas a každý jeho aktér více či méně ovlivněn prostřednictvím procesu fotbalové socializace přinejmenším regulací pravidel ze strany byrokratických organizací. Fotbal se také stal přímo úměrně prostorovému rozšíření své kodifikované verze symbolickým znakem umožňujícím vlastní šíření a interakci aktérů, která není závislá na jejich konkrétních vlastnostech. Ustálená podoba fotbalu, zavedení pravidelných soutěží, rozvoj tržní ekonomiky a vědeckého poznání (a několik dalších vlivů) konečně vytvořili strukturální předpoklady pro systematickou racionální reflexi fotbalu. Produkce expertního vědění odvozaného z fotbalové praxe a pojmů laických aktérů přispěla k proměnám kopané podle potřeb a možností jednotlivých aktérů a sebe samotné zároveň (o fotbalové socializaci a racionalizaci hry viz kapitola 2.3). Řečeno slovy Anthony Giddense, fotbal se ocitl v kruhu „dvojí hermeneutiky“. [Giddens 2003: 22].

Jedním z klíčových předpokladů vzniku formálních pravidel a tedy i časoprostorového rozpojení fotbalu bylo uznání ze strany vládnoucí moci, neboť právě soustavná snaha potlačit lidové formy fotbalu výrazně omezovala možnosti jeho rozšíření. Podle Axela Honnetha je pro feudální společnosti charakteristická jednota všech sfér uznání. Samostatné sféry lásky, práva a výkonu se vydělují až v průběhu kapitalistické modernizace. [Honneth 2004: 181] Období rozmachu kapitalistické industriální společnosti v Anglii se časově shoduje s obdobím vzniku moderního fotbalu, takže proměnu postoje politické moci k fotbalu lze osvětlit v kontextu autonomizace sfér uznání. Na jedné straně začalo docházet k narušování značně rigidní feudální sociální struktury, v jehož důsledku mj. začali získávat vzdělání na soukromých středních školách žáci ze středních či nižších středních vrstev, kteří přinesli na školy některé lidové sporty, na straně druhé však navzdory rostoucímu vlivu měšťanstva požadujícího uznání na základě zásluh (dosaženého majetku) si stále udržovala značný podíl moci šlechta, která zastávala tradiční aristokratické hodnoty. Stále častější revolty studentů na školách vyžadovaly opětovné zavedení disciplíny, učitelé však byli donuceni k řadě ústupků. Mezi klíčové následky série konfliktů mezi učiteli a studenty patřilo zařazení míčových her mezi volnočasové aktivity studentů. Míčové hry však musely být upraveny tak, aby mohly sloužit jako nástroj sociální kontroly, proto byla zavedena regulační opatření v podobě pravidel a ustavení pravidelných soutěží v rámci škol a později i mezi školami. Na jedné straně tak učitelé získaly možnost kontrolovat volný čas studentů, na straně druhé mohly být prostřednictvím sportu předávány viktoriánské hodnoty sebedisciplíny, loajality a patriotismu (viz např. škola v Rugby). Kromě meziškolní rivality a rozšířených dopravních možností tak k značnému rozšíření míčových her (vzniku středoškolského „kultu her“) přispěla především integrace fotbalu do vládnoucí ideologie, určené tehdy ještě do značné míry sjednocenými sférami uznání.

2.2 Institucionalizace fotbalu

Jedním z klíčových faktorů při vzniku a rozvoji moderního fotbalu byla jeho organizovanost. Uznání a regulace fotbalu ze strany moci umožňovaly a zároveň vyžadovaly vytvoření institucionalizované formy dohledu nad dodržováním pravidel, jejíž potřeba s rozšiřováním

fotbalu stále rostla. Fotbal velice rychle získal popularitu i mimo soukromé střední školy a univerzity a jeho stoupcem postupně začali vytvářet malé lokální kluby. Rozmach fotbalu ve druhé polovině devatenáctého století probíhal na pozadí postupného vzestupu formálních organizací, jejichž zakládáním společnost reagovala na probíhající modernizační změny. Není proto nikterak překvapivé, že se tato forma institucionálního řešení problémů objevila i ve fotbale. Norbert Elias dává vznik anglických sportovních asociací, který hraje klíčovou roli v přeměně her do podoby sportu („sportizace“), do souvislosti s „parlamentarizací“ politických konfliktů. Řešení politických konfliktů se, podobně jako sportovní utkání, odehrává v rámci určitých (parlamentních) pravidel. Obdobná analogie existuje i mezi politickými a sportovními kluby. Příčina těchto podobností spočívá v tom, že jejich aktéři a zakladatelé často pocházeli ze stejných společenských vrstev. (Elias podle [Šubrt 1996: 62-63])

První fotbalový klub byl založen roku 1855 v Sheffieldu, fotbalová asociace (The Football Association) vznikla v roce 1863, první pravidelnou soutěží se stal The Football Association Challenge Cup (FA Cup) v roce 1871. Zpočátku sice některé kluby a střední školy váhaly s připojením k FA, která byla nejprve spjatá s amatérským fotbalem, postupně však získala plnou kontrolu nad řízením a legislativou profesionálního fotbalu. The Football Association zajišťovala chod všech soutěží, ačkoli se objevovaly dočasné pokusy o narušení jejího monopolního postavení. Spory ohledně profesionalismu (podrobněji viz kapitola 3.2) vedly v roce 1907 k odpojení amatérských klubů a osamostatnění The Amateur Football Alliance (AFA). Většina amatérů se však k AFA nepřipojila, takže ji FA o šest let později uznala jako jednu ze svých součástí. V roce 1903 se z FA stala společnost s ručením omezeným, s nominálním kapitálem 100 liber (2000 podílů), která si kladla za cíl podporovat fotbal a nikoli tvorbu zisku. V dalších letech byly založeny fotbalové asociace, kluby a pravidelné soutěže i v ostatních částech Spojeného království – ve Skotsku (1873), ve Walesu (1876) a v Irsku (1880), kde se místní podoba fotbalu od té anglické v některých ohledech lišila. Kvůli přetrvávajícím rozdílům ve hře byl založen International Football Association Board (IFAB), který jako jediný orgán měl kompetence řešit spory ohledně pravidel a rozhodovat o jejich změnách. Tento výbor se skládal z deseti členů, po dvou z každé britské asociace a dva

zástupci reprezentovali evropský kontinent. Složení výboru symbolicky odráželo tehdejší rozložení moci ve fotbale.

Fotbal se v této době rozšiřoval do mnoha evropských i mimoevropských zemí⁴ a na návrh Francie byla v roce 1904 založena Fédération Internationale de Football Association (FIFA), která zpočátku sdružovala několik evropských zemí, ale později se z ní stala celosvětová organizace. V roce 1927 se objevil spor mezi FIFA a Mezinárodním olympijským výborem (MOV) o to, kdo bude kontrolovat fotbal na olympijských hrách. FIFA nakonec rozhodla, že je nejvyšší autoritou ve všech fotbalových zápasech a tudíž není povinna přijímat zásahy zvenčí. Dále uznala svrchovanost IFAB ve věci rozhodování o změnách pravidel, zavedla pravidelné mistrovství světa (World Cup) nezávislé na olympijských hrách a po dohodě s MOV uznala nárok amatérských fotbalistů na kompenzaci za čas strávený na OH. Toto opatření, vnímané jako falešný amatérismus, přimělo všechny čtyři britské asociace po čtyřletém členství k vystoupení z FIFA, kam se navrátily až po druhé světové válce. [Pickford 1940/41: 85-92]

Počátky šíření fotbalu a rozvoje jeho organizované podoby byly silně ovlivněny britskou nadvládou (podrobněji viz kapitola 5.2), takže rozvoj regionálních forem organizace předpokládal vymanění z jejich vlivu. Jako první vznikla CONMEBOL v Jižní Americe (1916), kde se zakládání asociací stalo výrazem národní hrdosti a politické autonomie. Vznik dalších kontinentálních asociací následoval až po druhé světové válce: UEFA v Evropě a AFC v Asii (1954), CAF v Africe (1957), CONCACAF v Severní a Střední Americe (1961) a OFC v Oceánii (1965). [Giulianotti, Malcolm 2007: 4346]

Jak je tedy zřejmé, celosvětová centralizovaná hierarchická struktura fotbalových organizací ve své dnešní podobě existuje poměrně krátkou dobu. Proces jejího utváření byl provázen mocenskými boji i fotbalovou diplomacií, výrazně do něj zasahovaly nejrůznější vnější vlivy, jako byly světové války, dekolonizace, expanze trhu, rozvoj masových médií (zvláště televize) atd., které způsobovaly urychlení či zpomalení vývoje nebo postupné kvalitativní

⁴ V Československu byly první fotbalové kluby založeny v roce 1892 (SK Slavia Praha, AC Sparta Praha). Český svaz fotbalový vznikl v roce 1901 a o pět let později se stal členem FIFA, odkud byl po nátaku Rakouska vyloučen. Po první světové válce byl v osamostatněném Československu založen Československý svaz fotbalový (1921), sdružující svazy jednotlivých národnostních skupin (československé, německé, židovské, polské a maďarské). Do FIFA vstoupil v roce 1923. První pravidelná celostátní soutěž, nazvaná První asociální liga, se začala hrát od roku 1925. Do té doby existovalo pouze několik regionálních soutěží. [Bedřich 2006: 19]

proměny povahy organizací. Postupující racionalizací společenských institucí, tedy rozvojem formálních organizací, byli postupně ovlivněni všichni fotbaloví aktéři, včetně klubů a fanoušků. Organizační hierarchii světového fotbalu lze zjednodušeně znázornit na ose FIFA – kontinentální federace – národní svazy – lokální orgány, v jejímž rámci působí fotbalové kluby a nově asociace fanoušků. Někteří autoři (např. [Bromberger 1995: 307-308]) nacházejí v existenci hierarchické struktury a vlastních univerzálních pravidel podobnost fotbalu a církevně organizovaného náboženství. Tato analogie však opomíjí mj. rozdíly mezi povahou vztahu mezi věřícími a církví na jedné straně a vztahem mezi kluby, hráči a fanoušky a fotbalovými organizacemi na straně druhé. Autorita prezidenta FIFA připomíná spíše autoritu generálního tajemníka OSN než autoritu papeže.

Postupem doby FIFA získala více než 200 členů a stala se nejvyšší autoritou v oblasti fotbalu. Za své hlavní cíle považuje:

1. Podporu fotbalu ve všech významech;
2. Organizováním zápasů napomáhat pěstování přátelských vztahů mezi členskými národy a národními asociacemi;
3. Kontrolu všech typů fotbalu prostřednictvím ochrany před nezákonnými praktikami a metodami a diskriminací na základě rasy, náboženství nebo politického přesvědčení;
4. Poskytování prostoru pro řešení sporů mezi členskými asociacemi.

Mezi kompetence FIFA tedy patří rozhodování v klíčových záležitostech, či organizování světových šampionátů. FIFA nicméně ponechává členským národním svazům (kontinentální federace členy FIFA nejsou) ve většině záležitostí širokou míru autonomie, odmítá však výrazné zásahy politiky do fotbalu. Po většinu své existence byla FIFA spíše konzervativní administrativní organizací, s nástupem Brazilce João Havelange (1974) do funkce prezidenta FIFA se však přeměnila na dynamickou, inovativní, sebefinancující se organizaci. Jak bude podrobněji rozebráno v kapitole 5.2, za Havelangeova působení se na jedné straně uvolnilo více prostoru pro rozvojové země, na straně druhé se FIFA, podobně jako celý fotbal, více komercializovala. [Lowrey, Williams 2002: 6-8]

Kontinentální federace obecně regulují fotbal na daném teritoriu, zabezpečují pořádání kontinentálních šampionátů a klubových soutěží, řeší stížnosti na nižší úrovni, ovlivňují podmínky obchodu s televizními právy, podobně jako ostatní fotbalové organizace se podílí

na přerozdělování finančních zdrojů apod. V podmínkách rostoucí globalizace a komodifikace fotbalu se však současná podoba regulace ukazuje jako nedostatečná a v Evropě rostou požadavky na částečnou regulaci ze strany Evropské unie. Po vynesení rozsudku v kauze Bosman v roce 1995 (viz kapitola 3.2), kdy v evropském fotbale začal platit zákon o volném pohybu pracovní síly v rámci EU, podobně jako tomu bylo v ostatních sektorech ekonomiky, proběhl krátkodobý experiment se zcela deregulovaným fotbalem. Již po dvou letech ale byla v Deklaraci o sportu v rámci Amsterdamské smlouvy uznána specifičnost sportu a v dalších letech bylo stanoveno, že sportovní organizace (včetně UEFA) jsou zcela autonomní v rozhodování o sportovních otázkách, ale v komerčních záležitostech podléhají regulaci ze strany evropského práva.⁵ Tento přístup EU a členských zemí UEFA je odrazem specificky evropského pojetí sportu, vnímaného jako kulturní fenomén s jedinečnými společenskými vlastnostmi, jak vyjádřila např. Evropská komise v *Bílé knize o sportu* z roku 2007.⁶ Protikladem evropského pojetí je přístup americký, pojímající sport jako převážně komerční aktivitu. Základní rozdíly mezi způsobem organizace a regulace sportu v Evropě a v USA jsou v ideálně typické formě znázorněny v Tabulce č. 2.

⁵ Tento postoj nicméně zastává Evropský soudní dvůr již od sedmdesátých let, viz případ Walrave a Koch v. Association Union Cycliste Internationale z roku 1974, ve fotbale se však začal uplatňovat až po kauze Bosman. [Judgment of the Court...]

⁶ V úvodu tohoto dokumentu Komise deklaruje evropské pojetí sportu, v jehož rámci zdůrazňuje jeho společenskou roli a význam při předávání kulturních hodnot (např. tolerance, solidarita, týmový duch, *fair play*). V tomto kontextu je třeba vyzdvihnout skutečnost, že podle autorů dokumentu se mezi hrozby současnému sportu řadí i komerční tlaky a bezohledné využívání mladých hráčů. I v samotném textu je výrazně větší pozornost věnována otázkám společenské role a organizace sportu spíše než jeho hospodářskému rozměru. V textu konkrétně stojí: „*Sport představuje společenský a ekonomický jev narůstajícího významu, jenž význačným způsobem přispívá k naplňování strategických cílů solidarity a prosperity, vytyčených Evropskou unií. Olympijský ideál rozvoje sportu na podporu míru a porozumění mezi jednotlivými národy a kulturami a rovněž výchovy mladých lidí se zrodil v Evropě a záštitu nad ním převzal Mezinárodní olympijský výbor a Evropské olympijské výbory. Evropsští občané podléhají kouzlu sportu a většina jej pravidelně aktivně provozuje. Vytvářejí se při něm důležité hodnoty, jako je například týmový duch, solidarita, tolerance a smysl pro fair play, přispívá k osobnímu rozvoji a naplnění. Podporuje aktivní zapojení občanů EU do společnosti, a pomáhá tak rozvíjet aktivní občanství. Komise bere na vědomí zásadní roli sportu v evropské společnosti, a to zvláště tehdy, kdy je nutné, aby se přiblížila občanům a řešila otázky, které se jich bezprostředně týkají. Sport nicméně čelí i novým hrozbám a překážkám, které se v evropské společnosti objevily, jako jsou komerční tlaky, bezohledné využívání mladých hráčů, doping, rasismus, násilí, korupce a praní špinavých peněz* [Bílá kniha o sportu 2007: 2].“

Tabulka č. 2 Evropský a americký model sportu

	EVROPSKÝ (SOCIOKULTURNÍ)	AMERICKÝ (KOMERČNÍ)
1. Organizační motivy	Sportovní soutěž	Zisk
2. Ligová struktura	Otevřená pyramida; postup a sestup	Uzavřená liga; ohrazený kruh
3. Role vládnoucího orgánu	Vertikální solidarita; sport pro všechny	Maximalizace zisku; podpora elitních hvězd jako celebrit
4. Kulturní identita	Národní ligy, lokální týmy; odpor k přemísťování týmů a transnacionálním ligám	Transnacionální či globální ligy, licence bez závazků
5. Mezinárodní soutěže	Důležité pro národní identity	Neexistují, nebo jsou minimální
6. Struktura vlády	Jediný reprezentativní federální orgán	Liga nebo komisař

(zdroj: mírně upraveno podle [FOSTER, Ken. *Alternative Models for the Regulation of Global Sports*. In ALLISON, Lincoln (ed.). *The Global Politics of Sport : The Role of Global Institutions in Sport*. London, New York : Routledge, 2005: 74])

Uznání společensko-kulturní role sportu v evropských zemích nicméně neznamená, že by zde tržní ekonomika nijak neovlivňovala podobu sportovních soutěží. Většina moderních sportovních odvětví (v čele s fotbal) naopak byla více či méně zkomercializována.⁷ Ve většině zemí převládá v organizaci fotbalu díky dominanci Evropy model evropský, přestože se pod nálepkou amerikanizace v rámci globalizačních procesů často přisuzuje větší význam severoamerickému vlivu. Někteří autoři a představitelé největších klubů však v současnosti předkládají návrhy na řešení ekonomických problémů, které by evropský fotbal přiblížily blíže k americkému pojetí a posílily stále rostoucí komercializaci. Důležitou roli v tomto vývoji sehraje postoje regulačních orgánů. [Foster 2005: 63, 73, 80-81, 85]

⁷ Za specifickou variantu evropského modelu lze považovat organizaci sportu v někdejších státně socialistických zemích. Komerční aspekty zde byly potlačeny ve prospěch prvků sociokulturních a politických, i zde však např. v oblasti hráčských přestupů navzdory pevně stanoveným oficiálním částkám existovaly elementární tržní mechanismy. Politické snahy využít fotbal (a sport obecně) pro potřeby legitimizace nového režimu v padesátých letech a vytvoření a posléze udržování socialistické kulturní hegemonie, projevující se v Československu snahou o sovětizaci fotbalu, např. ve formě přechodu na systém jaro-podzim (praktikovaném v SSSR kvůli dlouhému zimnímu období) v letech 1949-1957, pokusu o reorganizaci tělovýchovných organizací podle průmyslových odvětví v roce 1953, kdy byla administrativně vyřazena a nově zařazena polovina týmů, či změny vlastníků a názvů klubů [Jeřábek 1991: 259-277], nevedly, snad s částečnou výjimkou organizačních motivů, ke změně základních prvků organizační struktury evropského modelu, jak jej vymezuje Foster.

Základními jednotkami ve FIFA i v kontinentálních federacích jsou centralizované národní fotbalové svazy, které zajišťují chod fotbalových soutěží v daném státě a vykonávají (v souladu se zákony své země a ustanoveními mezinárodních organizací) legislativní, exekutivní a ve většině případů i soudní funkce týkající se fotbalových záležitostí. Kompetence k jejich výkonu závisí na stupni organizovanosti fotbalu v jednotlivých zemích, což často bývá překážkou jejich efektivního působení. V mnoha rozvojových zemích totiž neexistuje dostatečně efektivní státní správa a tento nedostatek se projevuje i v nižším stupni organizovanosti fotbalu. Schopnost národní asociace adekvátně regulovat fotbal se však může snížit i v důsledku vysokého stupně komercializace, o čemž svědčí např. požadavky na zřízení nezávislého regulačního orgánu pro fotbal z řad anglických fanoušků a zvýšená, avšak značně nedůsledná aktivita labouristické vlády v této oblasti. V dalších letech proto mohou díky působení vnějších regulačních orgánů a tlaku na demokratizaci ze strany fanoušků nastat podstatné změny v podobě regulace fotbalu. [Michie 2000: 184-185]

Pod vlivem postupujícího rozmachu trhu a rostoucí komodifikace sportu se proměňuje i organizační struktura sportovních (nejen fotbalových) klubů. Kalevi Heinilä na příkladu finských sportovních klubů ukazuje, jak se díky působení vnějších vlivů, především postupující komercializaci, sportovní kluby transformují z všeobecně prospěšných organizací na servisní typ organizace zaměřený na služby zákazníkům (veřejnosti a divákům). Nutnost dostát imperativům trhu vyžaduje odklon od hodnot a ideologií, důraz na efektivitu a výkon a profesionalizovaný management. Motivace členů klubů vychází spíše z kalkulace zisků a ztrát než ze samotného zájmu o sport. [Heinilä 1989: 244-245]

Základní organizační dilema fotbalových klubů v bohatých zemích v současné době zní: jak sladit demokratický způsob rozhodování při zachování efektivitu v dosahování dlouhodobých cílů? Existence dlouhodobé strategie je v současné době nutností, aby klub nebyl existenčně závislý pouze na svých sportovních úspěších, a tradiční hierarchické rozhodování shora dolů je vysoce efektivní. Na druhé straně dnes roste všeobecný tlak na demokratizaci fotbalu, tzn. větší participaci fanoušků na rozhodování klubů, navíc možnost podílet se na rozhodování členy a zaměstnanci více motivuje v práci při naplňování dlouhodobé strategie. Demokratičtější řízení klubu však přináší rizika v podobě častých změn dlouhodobých priorit, preferenci partikulárních zájmů některých jednotlivců či nízké motivace k participaci

při vysokém počtu členů. V Německu se prvoligové kluby po 24. říjnu 1998, kdy bylo rozhodnuto, že se fotbalové kluby mohou přeměnit na akciové společnosti, s touto situací vyrovnávaly třemi různými způsoby: udržením (mírně upravené) klasické struktury, přeměnou klubu na veřejnou společnost s ručením omezeným (ale nikoli akciovou společností), nebo založením akciové společnosti. Obecně lze říci, že mezi demokratickým rozhodováním zdola a efektivním dosahováním cílů probíhá určitá konvergence. [Wilkesmann, Blutner 2002: 25-28, 33]

Proces racionalizace se projevil i v organizaci fotbalových fanoušků (včetně chuligánů), nejprve v podobě tradičních fanklubů, později začaly (zvláště v Anglii) vznikat organizace na prosazení zájmů fanoušků. Již v roce 1927 byla založena National Federation of Football Supporters (NatFed), sdružující spolky klubových fanoušků, která ale díky svému nekonfliktnímu charakteru nedokázala příliš účinně zastupovat zájmy fanoušků. V roce 1985, v době nejhlubší krize anglického fotbalu, vznikla Football Supporters Association (FSA), která se úspěšně snažila zlepšit veřejnou image fotbalových fanoušků tehdy vnímaných jako homogenní masa chuligánů a také usilovala o podíl na proměně fotbalu. Od NatFed se liší především větší političností a reprezentací fanoušků na národní úrovni. Independent Supporters Association (ISA) se naproti tomu zaměřuje na pořádání kampaní k různým partikulárním otázkám a vyvíjí tlak na transparentnost řízení klubů. Jednou z nejvýznamnějších iniciativ je také Supporters Direct, napomáhající komunitnímu sdružování fanouškovských trustů, klubů a lokálních autorit. Mezi možnosti působení fanoušků na vedení svých klubů také patří fanziny⁸ a zejména vlastnický podíl na klubových akcích. Ve většině případů, snad s výjimkou Supporters Direct v malých lokálních klubech, se však fanouškům podařilo získat vliv na klubové rozhodování v nejlepším případě pouze v méně podstatných záležitostech. [Barber, Williams 2002: 2-14]

⁸ Fanziny jsou neoficiální klubové magazíny fotbalových fanoušků. Přispěly ke zlepšení image fanoušků, ale vliv na rozhodování v klubu zpravidla nezískaly.

2.3 Fotbalová taktika

Zatímco předchozí subkapitola byla věnována procesu institucionalizace fotbalu, který se týkal především organizačního rámce, do něhož je fotbal včleněn, tato subkapitola je věnována především aspektům vnitřní racionalizace hry, které se projevují zvláště v podobě herní taktiky. Pod pojmem fotbalová taktika si obecně lze představit soubor opatření směřujících k dosažení úspěchu ve fotbalovém zápase. V užším (a běžnějším) pojetí se tato opatření týkají především pokynů vztahujících se ke způsobu hry jednotlivých hráčů, kteří nastoupí do utkání, v širším pojetí lze pod tento pojem zařadit všechny ostatní činy, jejichž cílem je nějakým způsobem ovlivnit průběh zápasu ze strany jednoho z týmů, např. různé formy motivace pro hráče, nebo volba místa konání zápasu u národních týmů. V rámci užšího pojetí, kterému bude věnována tato subkapitola, lze dále podle maďarského trenéra Arpáda Csanádina (viz [Heinilä 1969: 9]) rozlišit strategii (víceméně stálé rozestavení hráčů na hřišti, každá pozice je zde spjata s určitou týmovou rolí) a taktiku (soubor herních pokynů vztahujících se specificky ke konkrétnímu utkání). Aby tým mohl být úspěšný, musí být obě části kompatibilní. V následujícím textu však budou obě pojednány současně, proto nebudou pojmově odlišeny.

Fotbalová taktika patří i v rámci subdisciplíny sociologie fotbalu mezi opomíjená témata, proto je nejprve nezbytné stručně naznačit teoretická východiska. Problematika her, která se zabývá rozhodováním a strategiemi hráčů, je sice v odborné literatuře v podobě teorie her značně rozvinuta, její základní východiska však nelze z řady důvodů aplikovat na analýzu fotbalové taktiky v kontextu modernizačních procesů. Vedle problematického předpokladu instrumentální racionality [Peliš 2008: 274-275] a jednání přesně odpovídajícího původnímu záměru jde především o metodologický individualismus a opomíjení historického a strukturního kontextu. Jak dále uvidíme, při analýze fotbalové taktiky nelze vycházet ani z jednostranného metodologického holismu, ani z neméně jednostranného metodologického individualismu, protože hráči nejsou ani pasivní objekty mechanicky plnící pokyny trenéra, ani zcela autonomní subjekty působící v sociálním vakuu. Kromě Weberovy teorie racionalizace zde proto budeme vycházet z konstruktivismu Bergera a Luckmanna [1999], v menší míře pak z Foucaultova pojetí disciplinizace těla a Eliasovy figurační sociologie.

Přestože se první náznaky objevily již v renesanční Itálii (viz kapitola 1.1), lze fotbalovou taktiku považovat za specificky moderní fenomén, neboť nezbytným předpokladem jejího rozvoje je vytvoření přesných pravidel. Ze sociologického hlediska je možné rozlišit dvě pojetí fotbalu: individualistické a holistické. V prvním případě jde o hru sólujících, vzájemně nekooperujících jedinců, pro druhou variantu je typické časté přihrávání a kombinace za pohybu hráčů. Historicky první zápas národních týmů se uskutečnil 30. listopadu 1872 mezi Anglií a Skotskem a lze jej charakterizovat jako střet obou těchto pojetí. Zápas tehdy skončil remízou, nicméně pozdější vývoj jednoznačně potvrdil, že týmový přístup Skotů (2 obránci, 2 záložníci a 6 útočníků) je efektivnější než individualismus Angličanů (1-1-8). [Bedřich 2006: 16] Tomuto závěru ostatně nasvědčuje již samotná existence taktiky. Pokud by totiž činnost koordinovaného celku byla rovna pouhému součtu jednání jednotlivých aktérů, jakýkoli pokus o nalezení efektivnějšího uspořádání by byl zbytečný a neměl by dlouhého trvání. Podle Eliase a Dunninga lze prosazení kolektivnějšího pojetí vysvětlit společenským kontextem, v jakém byl tehdy fotbal hrán. Zatímco zpočátku šlo především o zábavu středoškolských chlapců převážně ze středních a vyšších vrstev, kterým šlo především o individuální prožitek, později díky vytvoření pravidelné soutěže, platícímu publiku, rostoucímu počtu týmů a jejich vzájemné rivalitě bylo nutné zvýšit důraz na týmové zájmy. [Elias, Dunning 1966: 399] Nesporný význam také měl vznik profese trenéra.

Následujících několik desetiletí ve vrcholovém fotbale převažovalo rozestavení 2-3-5, především díky lepšímu propracování pravidel, zlepšení hráčů a přesnému vymezení jejich pozic ve vztahu k ostatním v letech 1882 - 1885 [Bedřich 2006: 17], v pozdějších letech díky trenérovi Arsenalu Chapmanovi ve variantě se staženým záložníkem v podobě tzv. WM systému. Prosazení WM systému vedlo ke strnulosti hry, avšak k jeho prolomení došlo až v poválečném období, kdy v průběhu let vzniklo několik nových herních pojetí. Brazílie, která získala v letech 1958 – 1970 tři tituly mistra světa, prosazovala od doby trenérského působení Vicente Feoliho ofenzivní systém 4-2-4, který umožňoval začlenění technických individualit (včetně Pelého) a později přešla k systému 4-3-3, který umožňoval větší spolupráci mezi obranou a zálohou. Úspěšný italský trenér Helenio Herrera naproti tomu vytvořil dodnes vlivný a vysoce účinný obranný systém, tzv. *catenaccio*, který byl založen na rozestavení 1-3-3-3 (eventuálně 1-3-4-2, či 1-4-3-2) s jedním obráncem operujícím za celou

obránnou řadou. Nizozemský trenér Rinus Michels, později zvolený trenérem století, v sedmdesátých letech prosazoval progresivní a divácky atraktivní pojetí hry, tzv. totální fotbal (3-2-3-2), který vyžadoval na všech postech univerzální, inteligentní a technické hráče. Specifický herní systém (1-4-4-1) vytvořil také Valerij Lobanovskij v Dynamu Kyjev a později v sovětské reprezentaci. Alternativní pojetí s aktivnější defenzívou přesunutou do středu hřiště (3-5-2, případně 1-2-5-2) prosazovala koncem osmdesátých let Argentina. V současné době převládá kombinace osobního a zónového bránění v podobě rozestavení 4-4-2, 3-5-2 a méně často 4-3-3 či 4-5-1. [Bedřich 2006: 72-75]

Na základě vývoje fotbalové taktiky lze vyzorovat několik základních trendů: stále propracovanější a komplexnější herní systémy, zvláště jejich defenzivní část (tento trend lze doložit např. poklesem počtu vstřelených branek na mistrovství světa (viz Příloha 3), univerzalizace herních pozic spjatá s rostoucími nároky na fyzickou kondici, celková intelektualizace hry a globální šíření zejména evropského pojetí fotbalu. Na jedné straně zde díky pokroku ve vědeckém poznání existují vyšší možnosti rozvoje fotbalové taktiky, na straně druhé s rostoucím (nejen) komerčním významem fotbalu roste poptávka po ní. Expanze racionalizovaného pojetí fotbalu má za následek větší vyrovnanost na vrcholové úrovni, zvýšená konkurence motivuje k hledání stále efektivnější taktiky, metod tréninku atd. Podle Ladislava Bedřicha je herní kombinace ovlivněna dvěma druhy faktorů: dispozičními a situačními. Mezi dispoziční faktory patří např. fyzická kondice hráčů, technika hry s míčem, koheze skupiny a herní návyky, k situačním faktorům se řadí aktuální motivace, počasí, stav hřiště, význam zápasu atd. [Bedřich 2006: 69] Zde budeme věnovat pozornost pouze faktorům první skupiny, neboť jejich rozvoj tvoří klíčovou část profesního života fotbalistů. Jedním z nezbytných předpokladů pro výkon povolání profesionálního fotbalisty je dnes vynikající fyzická kondice. Fyzická náročnost hry se dnes přiblížila k hranici maximální únosnosti, čemuž nasvědčují v posledních letech časté případy úmrtí mladých fotbalistů na selhání srdce v souvislosti s tréninkem či zápasem, takže všichni hráči musí být podrobováni náročným tréninkům, fyzickým testům a lékařským prohlídkám. Udržení žádoucí výkonnosti zároveň vyžaduje důslednou životosprávu. Ačkoli se Foucault [2000] ve své analýze disciplinace těla sportovní problematice nevěnoval, lze současnou podobu vrcholového sportu považovat za její modelový příklad, uskutečňující se prostřednictvím podřízení hráčů

imperativu efektivitu a připravenosti k výkonu. Soudobý vrcholový fotbal je tak do značné míry závislý na poznatcích fyziologie a sportovního lékařství. Fyzická kondice a technika hry s míčem na dostatečně vysoké úrovni jsou nezbytnými předpoklady možnosti praktické realizace taktických záměrů, proto jejich rozvoj tvoří základ tréninkových procesů.

Jak prokazují sociálně psychologické výzkumy (např. [Magen 1980]), existuje pozitivní vztah mezi mírou koheze skupiny a předvedeným herním výkonem. Skupina ovšem musí být integrována do jednoho celku, fragmentace do dílčích uzavřených podskupin tento efekt snižuje. [Merrell, Gaertner 1992] Zejména pro trenéry nejlepších týmů, jejichž hráči zpravidla umějí hrát fotbal velmi dobře, jsou proto neméně důležité sociální dovednosti, mezi které patří např. schopnost motivovat výrazné individuality k práci pro tým.

Hlavním tématem této subkapitoly je nicméně fotbalová taktika jakožto projev vnitřní racionalizace hry. Abychom mohli lépe porozumět, jakým způsobem pronikají prvky racionality do samotné hry, je třeba nejprve naznačit, jakým způsobem se utváří chování hráčů ve hře. Proces formování stylu hry jedince, který můžeme označit termínem fotbalová socializace, zahrnuje internalizaci hodnot a norem vztahujících se k pozici jedince v týmu a v herním systému a také osvojení nezbytného balíčku vědění (návod na řešení různých herních situací, očekávání vztahovaná k rolím jednotlivých hráčů v týmu a herním systému apod.). Proces fotbalové socializace samozřejmě tvoří součást širšího procesu socializace jedince a je jím silně ovlivňován. Případný rozpor mezi hodnotovou orientací utvářenou v rámci primární socializace a hodnotami, které jsou zdůrazňovány v praxi výkonnostního a vrcholového fotbalu, může vedle sociální exkluze a více či méně odůvodněných obav z ní přispět ke znevýhodnění některých minoritních skupin obyvatelstva v možnosti uplatnění ve vrcholovém fotbale a tedy i využití alternativní možnosti zvýšení sociálního statusu.⁹ Možnost osvojit si zmíněné hodnoty, normy a vědění mají fotbalisté především prostřednictvím herní praxe, tréninku, sledování zápasů, hovorů o fotbale či četbě literatury. Fotbalově socializováni proto mohou být i zcela pasivní fotbaloví příznivci.

⁹ V této situaci se ocitají např. příslušníci romské minority v České republice. Ačkoli, jak nasvědčuje výzkum [Hastrmanová, Houdek 2007], je mezi Rómy fotbal jasně nejpobulárnějším sportem, málokdy se mu věnují na výkonnostní (tím méně vrcholové) úrovni. Příčinou tohoto jevu je kromě vnímané či skutečné diskriminace právě hodnotový nesoulad. Zatímco tradiční romská kultura zdůrazňuje orientaci na rodinu, spontaneitu a přítomný prožitek, výkonnostní fotbal vyžaduje sebedisciplínu a orientaci na výkon. Případní romští adepti výkonnostního a zvláště vrcholového fotbalu tak kromě předsudků musí překonávat také určitou formu kulturního znevýhodnění.

Jak již bylo řečeno výše, rostoucí společenský, ekonomický, eventuálně politický význam fotbalových zápasů vytváří vyšší tlak na dosažení úspěšného výsledku, což všechny aktéry nutně motivuje k hledání nejefektivnějšího řešení a tedy racionalizaci všech činností souvisejících s herním výkonem. Klíčovou rolí zde proto sehraává příprava v podobě tréninkových procesů, které jsou směřovány k vytvoření předpokladů pro co možná nejlepší výkon v soutěžních zápasech. Součástí fotbalových tréninků je proto kromě zvyšování fyzické kondice a zlepšování techniky hry s míčem nácvik efektivního řešení rozličných herních situací. Opakování tohoto nácviku vede k fixaci a rutinizaci herních návyků, které je pak možné účinně využít v soutěžních zápasech, kdy v podmínkách nedostatku času, fyzických sil a tlaku soupeře není možné vymýšlet a zkoušet pokaždé nová řešení. Opakovaným praktickým zkoušením řešení různých herních situací (a jejich teoretickou reflexí) dochází k internalizaci norem a pravidel k nim vztažených, což je nezbytný předpoklad habitualizace ustálených vzorců herního chování. Aby však tým mohl být úspěšný, musí být jednotliví hráči fotbalově socializováni kompatibilním a zároveň komplementárním způsobem. V této situaci sehraává taktika, kterou zpravidla stanoví trenér, klíčovou integrující rolí. Taktika na jedné straně musí vycházet ze schopností a návyků hráčů, na straně druhé se jí hráči musí podřídit, čemuž napomáhá účelně přizpůsobený trénink.¹⁰ O sehranosti týmu lze hovořit tehdy, jestliže kooperativní herní činnost jednotlivých fotbalistů tvoří součást taktikou integrovaného celku, schopného pružně a účinně reagovat na rozličné zápasové herní situace.

V rámci taktiky však není možné předvídat všechny situace, které mohou při utkání nastat, takže mezi klíčové a vysoce ceněné schopnosti patří také kreativita. Někdy přehnaný důraz na taktickou disciplínu, který je v různé míře kladen na fotbalisty již v žákovském a dorosteneckém věku [Kabele, Vovsová 1983], může rozvoj kreativity a schopnosti improvizace negativně ovlivnit. Je však nutné poznamenat, že téměř každá fotbalová taktika předpokládá určitou míru kreativity hráče. Nebezpečí vytlačení tvořivosti ze hry a její redukce na mechanické plnění taktických pokynů, kdy lze hovořit o fotbalové analogii

¹⁰ Zvláštní případ představují v tomto kontextu fotbalové akademie velkých klubů, zaměřené na komplexní rozvoj mladých fotbalistů. Důraz je kladen na rozvíjení fyzických dovedností, psychických vlastností, techniky hry s míčem i herního stylu, který může posléze zásadně ovlivnit hru dospělého týmu. Typickým příkladem je v tomto případě Ajax Amsterdam, kde se mladí hráči již od žákovského věku učí v rámci systému 4-3-3 specifickému systému krátkých přihrávek. [Stratton, Reilly, Williams, Richardson 2004: 208-210]

Weberovy železné klece racionality, navíc hrozí zvláště v případě dlouhodobé disciplinace v rámci vysoce racionalizovaného rozvinutého tréninkového systému, eventuálně pod vlivem specifických vnějších vlivů. Klíčovým prostředkem racionalizace tréninkových procesů a samotné hry je aplikace vědeckých poznatků. Kromě poznatků z oblasti fyziologie a sportovního lékařství, o kterých byla řeč výše, jde především o znalosti z psychologie, částečně sociologie a o statistické rozborů efektivitu jednotlivých herních strategií (např. [Carmichael, Thomas, Ward 2001]). Modelovým příkladem aplikace vědeckých poznatků za účelem zvýšení efektivitu hry je tým Dynamo Kyjev v sedmdesátých a osmdesátých letech minulého století, kdy jej trénoval autoritativní trenér Valerij Lobanovskij. Tomuto trenérovi se díky spolupráci s Anatolijem Zelencovem, děkanem Dněpropetrovského institutu přírodních věd, podařilo vytvořit specifický, vysoce účinný technokratický styl hry. Dynamo Kyjev tak získalo v SSSR natolik dominantní pozici, že jeho hráči tvořili převážnou většinu sovětské reprezentace. [Kuper 2005: 76-77]¹¹

Fotbalovou taktiku je nutné chápat jako jeden z aspektů racionalizačního procesu charakteristického pro modernizaci západních zemí, který se posléze šířil do zbytku světa. Kulturním odrazem procesu racionalizace je vzestup instrumentální racionality na úkor tradic a morálních hodnot. Jednou z ústředních hodnot západní modernity se stal rozum, za jeho nositele se prohlašovali zejména příslušníci tehdejších elit, tzn. bohatí bílí muži, zatímco neprivilegovaným skupinám obyvatel (chudí, ženy, „barevní“) byla schopnost racionálního myšlení upírána. Ačkoli od té doby demokratizace společnosti značně pokročila, předsudky a stereotypy z dřívějších dob nadále přinejmenším v latentní podobě částečně přetrvávají. Za jejich projevy je možné považovat i mediální prezentace hráčů, kdy jsou bílí fotbalisté zobrazováni jako dobří taktici a organizátoři hry, zatímco o fotbalistech černé barvy pleti se

¹¹ Simon Kuper charakterizuje tehdejší herní styl Dynamo Kyjev slovy: „Každý, kdo v polovině 80. let viděl Dynamo Kyjev, přirovnával mužstvo k robotům. Hráči se neustále pohybovali směrem od míče a přece jej bez dívání zpracovali. Zdálo se, že jsou zdatnější a rychlejší než jiní fotbalisté.“ [Kuper 2005: 76] Toto herní pojetí bylo výsledkem statistického rozboru jednotlivých herních činností a propracovaných metod výběru hráčů. Podle Zelencova může být v moderním fotbale zlomek vteřiny příliš dlouhá doba, takže hráč musí vědět kam přihraje ještě dříve, než dostane míč. Z tohoto důvodu se museli hráči Dynamo učit nazpaměť dlouhé herní úseky a vždy museli s míčem postupovat podle předem daných instrukcí. Zelencovův tým dále vyvinul specifické tréninkové sekvence, aby hráči mohli rozvíjet rychlost a vytrvalost zároveň. Počítačový rozbor dále umožňoval prostřednictvím zkoumání pohybu hráčů po jednotlivých sektorech hřiště ukázat, kolik jednotliví hráči odvedli práce s míčem i bez něj a jak jsou schopni spolupracovat s ostatními. Na základě hodnocení v kategoriích intenzita, aktivita, míra chyb, efektivita (absolutní a relativní) a realizace získával každý hráč výslednou známku s přesností na tři desetinná místa. [Kuper 2005: 77] Aby však bylo možné taktické záměry v praxi úspěšně realizovat, musí být k dispozici nejlepší hráči. Zelencov tak vyvinul vědecký postup k jejich rozeznání. Konkrétně šlo o sérii testů v podobě počítačových her, které měly za úkol měřit soustředěnost, vyrovnanost, vytrvalost, paměť, rychlost reakce a koordinaci pohybů. Na jejich základě bylo možné určit, ve kterých aspektech hry se má fotbalista zlepšit. Posloužily např. při výběru hráčů na mistrovství Evropy v roce 1988, kde SSSR obsadil druhé místo. [Kuper 2005: 86-88]

hovoří jako o silných, rychlých a agresivních. [McCarthy, Jones 1997] Latentní forma diskriminace může být rovněž příčinou skutečnosti, že v anglickém fotbale jsou hráči černé barvy pleti zastoupeni nadprůměrně na postu útočníka a podprůměrně na postu záložníka a brankáře. [Melnick 1988]

Šíření fotbalové taktiky prostřednictvím migrace především evropských trenérů vedoucí ke zvyšování konkurence mezi nejlepšími světovými týmy je možno považovat za celosvětový trend. Ačkoli dochází v mnoha zemích k evropeizaci fotbalu, nelze tvrdit, že by postupující racionalizace hry vedla k její naprosté homogenizaci. Způsob hry v jednotlivých zemích je značně ovlivněn specifickou místní fotbalovou kulturou. Zatímco v italském fotbale se pod vlivem tradice Herrerova *catenaccia* klade důraz na zabezpečenou obranu, brazilský styl, proslulý svou elegancí, je ovlivněn směsí bojového umění a tance, zvanou *kapoeira*, která se v Brazílii rozšířila po vynuceném příchodu otroků z Angoly. [Bedřich 2006: 34] Podobně jako v Brazílii, také v Nizozemsku jsou trenéři podrobováni ostré kritice, pokud národní tým nehraje atraktivní fotbal, jakkoli mohou jinak být úspěšní. Reprezentace Koreje a Japonska naproti tomu vynikají disciplínou a kolektivním pojetím hry, někdy jim však chybí dostatek herní invence. Tradiční jednoduchý a přímočarý anglický styl se proměnil až poté, co se v anglické lize radikálně zvýšil počet evropských hráčů. Význam globalizace pro šíření fotbalové taktiky lze nejlépe ilustrovat na příkladu Jihoafrické republiky, která byla po dobu trvání rasistického režimu v mezinárodní izolaci. Místní reprezentační tým se tak krátce po prolomení izolace navzdory vysoké kvalitě jednotlivých hráčů prezentoval často naprosto naivním pojetím hry. [Kuper 2005: 174-175]

3. Fotbal a ekonomika

Problematika vztahu proměn ekonomiky a modernizačních procesů patří v sociologii mezi hojně diskutovaná témata. Velký podíl na této skutečnosti má dílo Karla Marxe, které vyvolalo řadu protichůdných reakcí. Podle Marxe lidé ve svém životě vstupují do na své vůli nezávislých výrobních vztahů, které jsou dány materiálním způsobem výroby. Souhrn těchto vztahů a výrobních sil tvoří hospodářskou strukturu, základnu, z níž vychází politická a právní nadstavba a formuje se společenské vědomí. Na určitém stupni rozvoje se výrobní síly dostávají do rozporu s existujícími výrobními vztahy, které se tak stávají brzdou pokroku. Nastává období společenských revolucí. [Marx 1950: 9-10] Tímto způsobem Marx vykládal rozpad feudálního řádu a nástup kapitalismu.

Tato koncepce našla řadu pokračovatelů, ale i odpůrců. Jedním z nejčastějších argumentů kritiky byl ekonomický determinismus. Max Weber se proto ve své slavné studii *Protestantská etika a duch kapitalismu* pokusil prostřednictvím zdůraznění náboženských vlivů o její kulturalistickou korekci, ačkoli sám význam materiálních faktorů při vzniku kapitalismu nepopíral, jak tvrdí někteří jeho interpreti. Podle Webera sehrál při vzniku kapitalismu klíčovou roli specifický typ aktéra, který byl motivovaný k intenzivní hospodářské činnosti a zároveň žil asketicky a zisky investoval zpět do výroby. Tímto aktérem byl protestantský (a zvláště kalvinistický) podnikatel, pro něhož byla úspěšnost v povolání jediným znakem boží vyvolenosti, kterou sám nemohl ovlivnit. [Weber 1998]

Četné diskuse se rovněž vedly o tom, zda je pro vývoj moderní společnosti významnější rozvoj kapitalismu, nebo industrialismu, a o jejich vzájemném vztahu. Émile Durkheim zdůrazňoval klíčový význam dělby práce pro povahu sociálních vztahů. Pro společnosti s málo rozvinutou dělbou práce je charakteristická mechanická solidarita, která vychází ze vzájemné podobnosti jedinců. Naproti tomu ve společnostech s vysoce rozvinutou dělbou práce, kam pochopitelně patří především společnosti s rozvinutým sektorem průmyslu, převládá solidarita organická, založená na kooperaci vzájemně odlišných jedinců. [Durkheim 2004]. Raymond Aron rozlišil dva typy industriální společnosti, vzájemně se odlišující především povahou politického systému: kapitalistickou a socialistickou. (Aron podle [Skovajsa 2007: 225-226]) Podle Anthony Giddense tvoří kapitalismus a industrialismus

vedle dohledu a vojenské síly dvě ze čtyř institucionálních dimenzí modernity. [Giddens 2003: 55]

V sociologii tedy v této otázce zjevně nepanuje shoda. Lze však identifikovat historické období, které je klíčové z hlediska vývoje vztahů mezi ekonomikou a společností. Podle Karla Polanyiho se rozhodující změny odehrály přibližně v období 1815 – 1845, kdy došlo ke všeobecné generalizaci trhů. Zatímco v předchozím období byla ekonomika podřízena společnosti a převládaly netržní způsoby alokace zdrojů, v průběhu generalizace trhu se dříve prostorově izolované lokální trhy propojily do jednoho celku. Hlavní příčinu spatřuje Polanyi v zavádění velkých strojů do výroby, která - aby mohla být rentabilní - vyžaduje dostatek disponibilní půdy a pracovní síly. V jádru tohoto procesu se tak ocitla proměna půdy (přírody) a práce (člověka) ve zboží. Tento proces však byl doprovázen řadou negativních vedlejších důsledků, které si posléze vyžádaly zavedení různých, většinou podporovaných regulačních opatření. [Polanyi 2006]

Tato opatření stojí na počátku postupného rozvoje sociálního státu, který se zrodil z reakce na negativní důsledky raně kapitalistické průmyslové modernizace. Svého vrcholu sociální stát dosáhl ve třech poválečných desetiletích, v pozdějších letech však souběžně s opětovnou emancipací ekonomické sféry provázené neoliberalní hospodářskou politikou začal v mnoha zemích podléhat postupné erozi. Někteří autoři proto v souvislosti s těmito procesy hovoří o funkcionální diferenciaci subsystémů.

Mezi důsledky vědeckotechnického pokroku patří vedle průmyslové revoluce také rozvoj prostředků masové komunikace. Jejich rozšíření společně s rostoucí koncentrací obyvatelstva ve městech, rozšířením gramotnosti, politických práv a volného času vytvořilo předpoklady pro rozvoj masové kultury. Aby bylo možné na trhu uspět s masovou produkcí, museli její tvůrci najít nějaký jednotící prvek, který by umožnil dostatečně vysokou poptávku po stejném kulturním výrobku. Takovým společným jmenovatelem byly pro široké vrstvy obyvatelstva motivy milostné, kriminální, humoristické, dobrodružné, katastrofické a v neposlední řadě sport. [Kloskowska 1967: 76-83, 192, 197]

Význam masové kultury se v průběhu let v souvislosti s rozvojem masových médií a vývojem kapitalistické ekonomiky stále zvyšoval. Antonio Gramsci již ve dvacátých letech minulého století konstatoval, že kapitalismus již dobudoval svou průmyslovou základnu a

jeho růst je nyní poháněn především mechanismy spotřeby. Změna orientace z výroby prostředků na spotřebu výrobků zanechává nerasmazatelné stopy na pracovní síle, neboť moderní kapitalismus je nyní nucen produkovat a podporovat vzorce masové spotřeby, které musí být přijaty nižšími vrstvami obyvatel, neboť spotřebu nelze vynutit. Kultura se tak stává nástrojem mocenské kontroly prvořadého významu. (Gramsci podle [Znebežánek 1997: 36-37]) Dochází také ke vzestupu moci korporací, které dnes často mají transnacionální charakter. Klíčový význam spotřeby v současné tržní ekonomice nutí tyto korporace ke zvýšeným nákladům na reklamu a péči o image značky, takže na jedné straně lze pozorovat invazi značek do mnoha oblastí každodenního života, na straně druhé se tyto korporace stávají zranitelnějšími díky hrozbě ztráty zákazníků při poškození image značky. [Kleinová 2005]

Jak je zřejmé, produkty masové kultury se k publiku dostávají pomocí trhu. Aby byly všeobecně dostupné, musí být přístup k nim usnadněn psychologicky (nenáročný obsah) a ekonomicky (nízká cena). S postupným rozšiřováním se tato psychologická ulehčení stávají samoučelem komerčně zakotveného spotřebitelského postoje. Dochází tak k pozvolnému přetváření kritické veřejnosti v manipulovanou masu konzumentů. [Habermas 2000: 261-273] Rostoucí potřeba sebe prezentace korporací vedených imperativem rentability zároveň přispívá k utváření spotřebitelských postojů a životního stylu a fixaci konzumně orientovaných hodnot. Tato situace vede Habermase ke konstatování teze o kolonizaci životního světa lidí systémovými médii moci a peněz. (Habermas podle [Znebežánek 1997: 56]) Vzestup hédonistických hodnot spjatých s konzumním životním stylem a moderním uměním se podle Daniela Bella stal jednou z příčin „kulturních rozporů kapitalismu“ a úpadku asketické protestantské etiky, která stála podle Webera při jeho vzniku. [Bell 1999]

Expanze kapitalistické ekonomiky zahrnující komodifikaci mnoha oblastí společenského života se projevila pochopitelně i ve sportu. Lze proto hovořit o existenci sportovního průmyslu. Předpokladem jeho rozvoje v podmínkách kapitalistické ekonomiky je profesionalizace sportu, mediální prostor a existence organizací vytvářejících pravidla hry, které organizující soutěže na všech úrovních (včetně souvisejících činností) a dbají na dodržování všech pravidel a předpisů. Fungování sportovního průmyslu však nutí řadu pozorovatelů vznášet oprávněné námitky, zda je možné považovat utkání ve vrcholovém

sportu stále za hru, neboť – vzpomeneme-li Huizingovu definici hry (viz úvod k první kapitole) – profesionalizovaný sport již nestojí mimo každodenní život a váží se na něj bezprostřední materiální zájmy.

Tato kapitola proto bude pojednávat o komercializaci fotbalu, přičemž zvláštní pozornost bude věnována profesionalizaci fotbalistů a srovnání charakteru fotbalu v kapitalistických a státně socialistických zemích.

3.1 Komercializace fotbalu

Pod termínem komercializace fotbalu se rozumí přeměna fotbalu na zboží, jeho začlenění do ekonomiky jako celku a přizpůsobení logice jejího fungování. Tento proces probíhá na pozadí generalizace trhu a emancipace ekonomického systému, dříve zcela podřízeného systému sociálnímu. Předmětem tržní směny se postupem doby stalo sledování či hraní fotbalu. K vytvoření fotbalového průmyslu výrazně přispěl rozvoj masových médií, který díky všeobecnému zpřístupnění fotbalu vytvořil prostor pro jeho komerční využití. V některých bohatších zemích s větším trhem v průběhu několika posledních desetiletí došlo k rozsáhlé akumulaci kapitálu, především u největších fotbalových klubů a dalších aktérů, jejichž obchodní činnost s fotbalem souvisí. Rostoucí ekonomická síla největších klubů vytváří tlak na existující institucionální uspořádání, obdobně jako tomu je v současné době ve vztahu mezi ekonomikou a politikou obecně. Cílem této kapitoly bude podrobnější rozbor klíčových aspektů procesu komercializace fotbalu (s výjimkou profesionalizace (kapitola 3.2), globalizace (kapitola 5.2), dopadů na identity fanoušků (kapitola 4.2)) především na příkladu anglické nejvyšší soutěže, kde se proces komercializace projevil nejdříve, nejvýrazněji a nebyl poznamenán zásadními vývojovými diskontinuitami, a evropských klubových soutěží.

Kromě existence tržní ekonomiky patří mezi zdánlivě samozřejmé strukturální předpoklady fungujícího fotbalového průmyslu také institucionální zakotvení, existence pevných pravidel a organizací, které jsou schopné efektivně dohlížet na jejich dodržování (funkcionální

analogie státu a práva ve vztahu k ekonomice). Pokud tyto předpoklady nejsou naplněny, odpovídá profesionální fotbal spíše poměrům předmoderního kořistnického kapitalismu.¹²

Nebývalé šíření popularity fotbalu mezi anglickými dělníky (zvláště ze severu a středu Anglie) v sedmdesátých a osmdesátých letech devatenáctého století vyvolalo rostoucí potřebu fotbal aktivně provozovat i pasivně sledovat. Fotbal se stal oblíbenou lidovou zábavou a pro své příznivce zdrojem kulturního významu, což mělo několik významných následků: založení pravidelné soutěže, vznik primitivních stadionů, zpoplatnění přítomnosti na stadionech a vyšší nároky na předzápasovou přípravu hráčů, což vytvořilo předpoklady pro zavedení profesionalismu. [Williams, Neatrou 2002: 1-2]

Podle Stephena Dobsona a Johna Goddarda lze rozlišit tři základní etapy ve vývoji komercializace anglického fotbalu po první světové válce. První etapu ve dvacátých až padesátých letech charakterizuje uniformita finanční struktury klubů na všech úrovních ligy, regulace vstupného a platu hráčů. V souvislosti se vzestupem životní úrovně v poválečném období stoupaly u nižších vrstev požadavky na volnočasové aktivity a stávající limity se ukázaly jako neudržitelné. V roce 1961 proto došlo ke zrušení maximální povolené výše platu hráčů a o dva roky později byl reformován přestupní řád, což vedlo k postupnému růstu nerovností mezi kluby v jednotlivých soutěžích a vzniku proměnlivější ekonomické struktury klubů. V mezidobí od poloviny sedmdesátých let do konce osmdesátých let poklesl díky sociodemografickým změnám a vlně chuligánství zájem o fotbal a návštěvnost utkání v nejvyšších soutěžích, bylo ohroženo přežití mnoha menších klubů a pokračoval růst nerovností. Po sérii katastrof v Bruselu, Bradfordu a Hillsborough¹³ byla v anglickém fotbale

¹² Jako příklad lze uvést kolumbijskou „ligu eldorádo“ z padesátých let minulého století, kdy místní kluby v čele s Millionarios Bogota často získávaly hráče z jiných soutěží pirátským způsobem bez poplatků za přestupy. „Liga eldorádo“, žijící z peněz drogových kartelů a nepodléhající regulaci ze strany kolumbijské fotbalové federace a FIFA, byla v době hráčské stávk v argentinské lize (1947-1953) nejkvalitnější klubovou soutěží na světě. [Bedřich 2006: 32-33]

Z části obdobná situace nastala také na Ukrajině, která se krátce po pádu komunismu osamostatnila, propadla se do hluboké ekonomické krize a jen s velkými obtížemi se jí dařilo vymáhat dodržování práva. Dynamo Kyjev se v roce 1989 stalo prvním plně profesionálním klubem v SSSR. Tehdejší vedení se rozhodlo udělat z Dynama bohatý klub. Nejprve zakládalo společné podniky, do nichž vkládalo část majetku. Zisk těchto společností byl osvobozený od daní, protože Dynamo bylo teoreticky sportovní oddíl. Díky tomu klub získával měsíčně příjmy v řádu milionů dolarů, takže mohl být úspěšný i bez fotbalu. Na ochranu svých zájmů klubové vedení spolupracovalo se šéfy mafie, stranickými funkcionáři a jejich rodinami a díky pravidelným vystoupením v zahraničí i se západními obchodníky. Právě zahraniční společnosti jsou zdrojem kapitálu, Dynamo je pouze zárukou nižších daní, kontaktů a dobrého jména na ukrajinském trhu. Dynamo Kyjev tehdy disponovalo většími finančními zdroji než ukrajinská vláda, takže díky příležitostným „darům národu“ získalo povolení na vývoz dílů jaderných zbraní, dvou tun zlata ročně (v době hluboké krize ukrajinské ekonomiky) a vzácných kovů včetně platiny. [Kuper 2005: 80-84]

¹³ Dne 29. května 1985 se na Heyselově stadionu v Bruselu konalo finále PMEZ mezi Juventusem Turín a FC Liverpool, před kterým skupinky podnapilých britských rowdies napadly kameny italské fanoušky. Následná panika v italském sektoru zapříčinila prolomení ochranné zdi. V důsledku zřícení zdi, ušlapání či samotné bitky zahynulo 42 lidí a dalších přibližně 250

uskutečněna série reforem, která přispěla k jeho rehabilitaci, dalšímu ostrému růstu nerovností a negativním dopadům na malé kluby. Mezi pozitiva patřil pokrok v kvalitě vysílání, nové stadiony (všechna místa k sezení), vytlačení chuligánství a zlepšení kvality hry díky příchodu cizinců. Liberalizace pracovního trhu vedla k růstu platů nejlepších hráčů a částek za přestupy. [Dobson, Goddard 2001: 123-124]

S rostoucí komercializací fotbalu docházelo zároveň ke změně vlastnické struktury, organizace a cílového zaměření klubů. Fotbalové kluby zpravidla zpočátku vznikaly jako náboženské, dělnické, politické, či jiné nekomerční subjekty, později se však postupně přetvářely na (nestandardní, často ztrátové) obchodní organizace. Prvním klubem, který se přeměnil na společnost s ručením omezeným, byl Birmingham City v roce 1887. Tento model se rychle rozšířil i mezi ostatními profesionálními kluby v Anglii a byl doprovázen pozvolným přesunem kontroly od víceprezidentů - mecenášů a členů klubu k nedělnickým podílníkům a specializovaným manažerům. [Hargreaves 1987: 70] Tradiční model fotbalového klubu jakožto rodinného podniku, často patřícího majitelům největší továrny ve městě (např. rodina Agnelliů vlastníci automobilku Fiat a Juventus Turín), kdy členové jeho vedení jsou zároveň jeho vlastníky, stále ještě zcela nevyrazil, postupně je však nahrazován akciovými společnostmi s odděleným vedením a vlastnictvím. V podmínkách globalizace a volného pohybu kapitálu sílí trend k potržnění a privatizaci klubů. [Giulianotti 2006: 87-88] Od osmdesátých let se u řady větších evropských klubů objevuje tendence k emisi vlastních akcií na burzu cenných papírů. Na jedné straně sice tento čin umožnil jednotlivým fanouškům získat vlastnický podíl v klubu (tzv. lidový kapitalismus), v praxi však klub kontrolují bohatí vlastníci a podíl jednotlivců spíše klesá. Z dlouhodobého hlediska ale byl vstup na burzu finančně výhodný pouze pro velké kluby (např. Manchester United), hodnota

bylo zraněno. Celou událost zachytily televizní kamery a díky tomu bylo možné identifikovat skupiny (v některých případech ozbrojených) liverpoolských chuligánů, kteří tragédii vyprovokovali a podněcovaly útoky proti přeházejícím italským fanouškům. Celá událost se stala symbolem fotbalového chuligánství, vyvolala širokou diskusi, přísné tresty a změny v bezpečnostních opatřeních na stadionech. Anglické kluby byly vyloučeny ze všech evropských soutěží po dobu pěti let. [Mareš, Smolík, Suchánek 2004: 52-53]

Dva týdny před bruselskými událostmi zahynulo 53 fanoušků při požáru na stadionu v Bradfordu. Další tragédie nesouvisející s chuligánstvím se odehrála 15. dubna 1989 na stadionu Hillsborough v Sheffieldu při semifinále Anglického poháru mezi Liverpoolem a Nottinghamem Forest. V důsledku zmatků u turniketů vnikly do plně obsazeného stadionu tři tisíce liverpoolských fanoušků bez vstupenek. Policisté a pořadatelé je v obavách z tlaku davu vpustili dovnitř. V dolní části přeplněného sektoru, který byl v rámci protichuligánských opatření obehnan bariérami a pevnými ploty, bylo ušlapáno, umačkáno, či udušeno 95 liverpoolských fanoušků. Po této události byly ploty a bariéry zrušeny, byly zavedeny kamerové systémy snímající nyní neizolované jednotlivé sektory fanoušků a podle Taylorovy zprávy bylo doporučeno, aby kluby ve vyšších divizích měly na stadionech pouze místa k sezení. [Mareš, Smolík, Suchánek 2004: 69]

mnoha menších klubů naopak poklesla (např. Leicester City), což přispělo k dalšímu prohloubení rozdílů mezi jednotlivými kluby. [Lee 1998: 36] V Latinské Americe naproti tomu kluby často řídí jejich členská základna, platící měsíční či roční příspěvky. Předsedové klubů, volení na jeden rok, svou funkci mnohdy využívají pouze pro potřeby své politické kariéry. [Giulianotti 2006: 87]

Rozvoj masových médií výrazně přispíval ke zvyšování popularity fotbalu od počátku své existence. Sportovní zpravodajství se patrně poprvé objevilo v britských a amerických novinách na konci devatenáctého století, v rádiu v průběhu meziválečného období a v televizi výrazněji až po druhé světové válce. Technické požadavky při tvorbě sportovních přenosů na jedné straně stimulovaly technologické inovace v televizním vysílání (opakované a zpomalované záběry, přibližování, barevnost), sport se na druhé straně stal důležitým prvkem při propagaci vylepšených televizí v šedesátých letech i později a napomohl tak k jejich rozšíření mezi širší vrstvy obyvatel. Úspěch televizního sportu spočívá v oboustranně výhodné symbióze: zatímco televize nabídla sportu široké publikum (v národním a posléze i globálním rozměru) a nové zdroje příjmu, sport nabídl televizi nevyčerpatelnou zásobu velkých událostí a divácky atraktivních podívaných. Výsledkem vzájemného propojení tak je přesun sportovních zážitků bezprostřednosti a nejistoty do soukromí diváků i vytváření nových celospolečenských rituálů. Větší kulturní viditelnost sportu zvyšuje jeho atraktivitu pro inzerenty, rostoucí příjmy z reklamy zvyšují cenu televizních práv a zároveň zlepšují vyjednávací pozici televizních společností. Jednotlivé národní asociace tak musí svůj chod i organizaci soutěží přizpůsobovat zájmům z valné části soukromých televizí. Na nejvyšší úrovni se tento trend projevuje např. výběrem hostitelské země mistrovství světa, kdy perspektiva zisku v některých případech převažuje nad významem země ve světě fotbalu (např. mistrovství světa v USA v roce 1994 nebo v Japonsku a Jižní Koreji v roce 2002 [Whannel 2009: 206–210]. Podle Barnetta lze rozlišit tři etapy vývoje vztahu fotbalu a televize v Anglii. První období charakterizuje monopol BBC, kdy z televize do klubů proudí relativně málo peněz a panuje všeobecný konsensus o prioritě obecné přístupnosti fotbalu a principu veřejné služby televize. Ve druhé fázi mezi sebou soutěží BBC a soukromá ITV a dochází k růstu ceny vysílacích práv. Ve třetí etapě, která trvá i v současnosti, následuje deregulace a nástup placené kabelové a satelitní televize. (Barnett podle [Hare 2003: 151])

Rostoucí příjmy z televizních práv přiměly v roce 1992 největší anglické kluby k odtržení první divize Football League a založení Premier League, která by spadala přímo pod The Football Association. Cílem tohoto opatření bylo vymanění se z kontroly od menších klubů z nižších soutěží, zejména získání plné kontroly nad prodejem televizních práv a neochota dělit se s nimi o takto získané příjmy. Podobné motivy, jak bude řečeno později, vedly také k návrhům na vytvoření Superligy. [Cave, Crandall 2001: F7-F8] Pro ilustraci tržní hodnoty televizních práv lze uvést např. smlouvu z druhé poloviny devadesátých let mezi BSkyB¹⁴ a English Premiership na pokrytí přímých přenosů z Premier League po dobu čtyř let v ceně 670 miliónů liber. Pravděpodobně nejrentabilnější způsob (především pro vrcholové akce) televizního vysílání fotbalu představuje tzv. pay-per-view systém, kdy divák platí poplatky za jednotlivé sledované sportovní akce (např. fotbalový zápas), zavedený poprvé v roce 1997 ve Francii. [Giulianotti 2006: 92-93] Televizní společnosti se tak stále více stávají kanálem přesunu peněz od diváku k fotbalovým klubům. Velké kluby budou profitovat díky své značce, malé kluby budou znevýhodněny [Dobson, Goddard 2001: 439] a díky větším příjmům z prodeje televizních práv mají více nezávislosti při jednání asociace s televizní společností. [Lee 1998: 35]

Z logiky věci plyne, že vlastnický podíl ve velkých klubech je pro mediální společnosti vysoce výhodným artiklem, přesto však pouze ve dvou případech vlastní většinový podíl.¹⁵ V USA je naproti tomu tato situace zcela běžná a vrcholový sport tak ve vyšší míře podléhá zájmům trhu. [Cave, Crandall 2001: F22]

Proti televizi fotbalu jsou ovšem vznášeny četné námitky. Televize podle svých kritiků přispívá k přeměně fanouška na konzumenta, způsobuje erozi základen fanoušků menších klubů, prohlubuje nerovnosti mezi kluby a napomáhá koncentraci bohatství a úspěchu. Vlastní televizní kanály největších klubů deformují princip kolektivního prodeje televizních

¹⁴ British Sky Broadcasting (BSkyB) vznikla sloučením konkurenčních BSB a Sky TV a stala se hlavním hráčem na britském trhu s televizními právy. Tuto společnost, která poskytuje placené satelitní vysílání, de facto kontroluje mediální magnát Rupert Murdoch, jehož News Corporation vlastní v BSkyB čtyřicetiprocentní podíl. [Giulianotti 2006: 91]

¹⁵ Jde o Paris Saint Germain (Canal Plus) a AC Milán (Mediaset). Některé mediální korporace nicméně odradil od podobných snah neúspěch BSkyB při pokusu o koupi Manchesteru United z roku 1998. Cílem této transakce bylo z pohledu BSkyB zajištění dlouhodobé dominantní pozice na britském satelitním trhu a zejména na nově vznikajícím digitálním trhu. Zpočátku se sice zdálo, že by obchod mohl být úspěšný, po několika měsících se však mezi experty i fanoušky zvedla mohutná vlna odporu. V čele kampaně stála fanouškovská iniciativa Shareholders Against Murdoch. V důsledku nesouhlasu veřejnosti britská vláda předala celou kauzu Monopolies and Merger Commission, která transakci zakázala s odůvodněním, že narušení soutěže na mediálním trhu je v rozporu s veřejnými zájmy a že následné prohloubení nerovnosti mezi kluby by vedlo k poklesu kvality anglického fotbalu. Konečný verdikt komise byl v té části tisku, která nepatřila Murdochovi, přijat až na výjimky velmi kladně. [Robertson 2004: 306-307; Ross 2004: 89]

práv. Pod vlivem zájmu televizních společností se v některých zemích objevuje trend k „odstraňování nejistoty výsledku“ a oslabování domácích soupeřů díky různým kartelovým dohodám. Přesun fotbalu na placené kanály ohrožuje možnost všeobecného přístupu k jeho sledování, exkluzivita placených přenosů ohrožuje národně integrační funkce a představuje útok na kulturní práva většiny, přesto však např. ve Velké Británii všechny hlavní politické strany preferují deregulaci. [Giulianotti 2006: 95-97]

Přeměna fotbalu na zboží distribuované k zákazníkům prostřednictvím televize má za následek komplexní kvalitativní proměnu prostředí, ve kterém se jednotlivá utkání odehrávají. Komerční zájmy velkých klubů, směřující k získání co možná nejširšího publika, vyžadují všeobecnou přijatelnost nabízeného produktu, což předpokládá eliminaci předem daných sociálních a kulturních významů. Krajina fotbalových klubů, včetně špičkových, vzájemně podobných stadionů, se přetváří na spotřebitelsky orientovaný individualizovaný prostor. Jádrem této změny tkví ve standardizaci a hyperrealizaci fotbalu, v aplikaci formálně racionálních principů moderní průmyslové výroby a tržních principů macdonaldizované produkce. [Sandvoss 2003: 166] Současný televizní sport (a tedy i fotbal) podléhá dvoustupňové konstrukci, nejprve na stadionu a pak při televizním zpracování [Bourdieu 2002: 91]. Televize tak fotbal spíše simuluje a hyperrealizuje, než aby ho reprezentovala. Pasivní sledování televize vede k převaze obrazu nad participací, informací nad zážitkem, bezmístné univerzálnosti nad lokální zakotveností, bezobsažnosti nad významem. [Sandvoss 2003: 166-167]

Díky značnému mediálnímu prostoru, vysoké sledovanosti a společenské prestiži se fotbal stal prostředkem sebe prezentace zejména velkých firem nejrůznějšího zaměření. Tato forma komerčního využití fotbalu se projevuje různými způsoby, zejména však sponzorstvím vrcholných akcí (oficiální partneři) či klubů (jména sponzorů a firemní loga na dresech, reklamních panelech na stadionu, jména stadionů, klubů, či soutěží apod.), nebo naopak účinkováním fotbalistů v reklamách. Ve Spojeném království se logo sponzora objevilo poprvé na dresu FC Liverpool v roce 1978 [Howard, Sayce 2002: 3], dnes je však komodifikace dresu zcela běžnou záležitostí, neboť jméno hlavního sponzora mají na dresu

všechny velké kluby s výjimkou FC Barcelona, pro niž jsou klubové barvy příliš posvátné.¹⁶ (viz Příloha 4) Atraktivita sponzorství a možnosti sebe prezentace na dresech především největších klubů v současnosti roste, protože inzerce do stále více fragmentarizovaných tradičních médií (noviny, rozhlas, rostoucí počet televizních kanálů, internet) je méně efektivní. Větší globální viditelnost velkých klubů zvyšuje rozdíly v cenách za umístění sponzorského loga na dres a prohlubuje tak meziklubové nerovnosti [Price Takers rather than Price Makers 2009].¹⁷

Zcela strategický význam má sponzoring sportovních akcí a týmů pro výrobce značkového sportovního oblečení, kteří ve snaze zvýšit pravděpodobnost své podpory vítězného týmu (a získání prestižního hesla pro své reklamní kampaně) sponzorují více týmů. Někteří autoři proto s trochou nadsázky hovoří o mistrovství světa jako o souboji Nike a Adidas. Často však nastává konflikt mezi smlouvami týmů a jednotlivých hráčů, které ovlivňují mj. přestupy hráčů.¹⁸ Součástí firemních strategií o získání vyššího podílu na trhu je rovněž ovlivňování organizace přátelských zápasů, takže FIFA založila vlastní pracovní skupinu, která se tímto fenoménem zabývá. [Hare 1999] Na druhé straně firmy typu Nike mohou díky své dominantní pozici na trhu napomoci v boji proti rasismu a prostřednictvím své reklamní kampaně včlenit antirasistické prvky do konzumní kultury. Hlavním cílem Nike

¹⁶ Míru komodifikace fotbalových dresů a moci soukromých korporací uvnitř fotbalu lze symbolicky demonstrovat na příkladu jedné kauzy z března roku 1997. Útočník FC Liverpool Robbie Fowler si při oslavě svého druhého vstřeleného gólu v zápase proti norskému týmu Brann Bergen vyhrnul dres a čelem k divákům ukázal tričko s nápisem "Od roku 1995 dostalo padáka 500 liverpoolských dokařů." Tito dokaři stávkovali proti stovkám nucených odstávek a upřednostňování práce na krátké pracovní úvazky. Vedení FC Liverpool Fowlerovo jednání odsoudilo, dostal od UEFA pokutu 2 000 švýcarských franků a napomenutí, aby pro příště prostor na dresech patřil výhradně logům sponzorů. Písmena *c* a *k* ve slově *dockers* navíc svým vizuálním provedením připomínala logo společnosti Calvin&Klein, která dokonce zvažovala žalobu za poškozování práv k obchodní známce poté, co fotografií s inkriminovaným tričkem otiskly všechny britské noviny. [Kleinová 2005: 188-189]

¹⁷ Zatímco klub typu Bolton Wanderers získá ročně touto cestou přibližně 0,75 miliónu liber, FC Liverpool v roce 2009 uzavřel s bankou Standard Chartered čtyřletou smlouvu o celkovém úhrnu 80 miliónů liber. Předchozí smlouva s pivovarem Carlsberg mu zaručovala roční příjem 7,2 miliónu liber [Price Takers rather than Price Makers 2009, 'Pool Do the Deal 2009]. Míru komodifikace fotbalových dresů a moci soukromých korporací uvnitř fotbalu lze symbolicky demonstrovat na příkladu kauzy z března roku 1997. Útočník FC Liverpool Robbie Fowler si při oslavě svého druhého vstřeleného gólu v zápase proti norskému týmu Brann Bergen vyhrnul dres a čelem k divákům ukázal tričko s nápisem "Od roku 1995 dostalo padáka 500 liverpoolských dokařů." Tito dokaři stávkovali proti stovkám nucených odstávek a upřednostňování práce na krátké pracovní úvazky. Vedení FC Liverpool Fowlerovo jednání odsoudilo, dostal od UEFA pokutu 2 000 švýcarských franků a napomenutí, že pro příště prostor na dresech patřil výhradně logům sponzorů. Písmena *c* a *k* ve slově *dockers* navíc svým vizuálním provedením připomínala logo společnosti Calvin&Klein, která dokonce zvažovala žalobu za poškozování práv k obchodní známce poté, co fotografií s dotyčným tričkem otiskly všechny britské noviny [Kleinová 2005: 188-189].

¹⁸ Příklady lze uvést mnoho. Brazílský útočník Ronaldo uzavřel s firmou Nike smlouvu na minimální roční příjem ve výši deset miliónů liber po dobu deseti let a údajně dalších 120 miliónů liber v průběhu života po skončení fotbalové kariéry. Díky tomu se dostal do konfliktu se svým zaměstnavatelem FC Barcelona (sponzorovaná firmou Kappa) a plánovaným budoucím zaměstnavatelem Laziem Řím (sponzor Umbro). Ronaldo nakonec přestoupil do Interu Milán, který podepsal smlouvu s Nike a během deseti dnů po přestupu prodal 35 tisíc replik dresů s jeho jménem. Otázka, zda hráče „vlastní“ Inter, nebo Nike, zůstala nezdopovězena. Podle některých brazilských reprezentantů se za účastí nedoláčeného Ronaldo ve finále MS 1998 skrývá tajná dohoda mezi Nike a brazilskou fotbalovou federací. [Giulianotti 2006: 89-90]

nicméně zůstává budování image značky a dosahování zisku, takže tato snaha má omezenou, nepolitickou formu a netýká se jiných forem nerovností [Miller – van Zoonen – de Roode 2008].

Jak bylo naznačeno v předchozím textu, existuje zde několik vzájemně se posilujících faktorů, které zapříčiňují rostoucí nerovnost mezi fotbalovými kluby (viz např. Příloha 5): deregulace trhu s televizními právy, vstup na burzu, deregulace fotbalového pracovního trhu a v obecnějším smyslu povaha ekonomické a kulturní globalizace. Nejbohatší kluby v devadesátých letech začaly přejímat strategie velkých firem a snaží se své popularity využít k vytvoření globální značky, musí však čelit riziku rozpadu stabilní fanouškovské základny, jejíž udržení je *conditio sine qua non* obchodního úspěchu. Marketinkové strategie směřující k přeměně fanouška na zákazníka a k prodeji nejrůznějšího, značně diverzifikovaného zboží s oficiální klubovou symbolikou, nazvané *merchandising*, byly nejvíce rozpracovány v Anglii. Jako příklad lze uvést Manchester United, nejbohatší klub na světě, který má díky nejširší základně fanoušků nejvyšší příjmy z *merchandisingu*, prodeje rozmanitých produktů s logem klubu v mnoha zemích světa. Vedení klubu má nicméně ve vztahu k fanouškům monopolní pozici: na jedné straně vlastní výhradní práva na prodej tohoto typu zboží, na druhé straně si je vědomé skutečnosti, že fanoušek Manchesteru United si díky své emocionální oddanosti vůči klubu nepůjde koupit dres konkurenčního Liverpoolu jen proto, že je o několik liber levnější. Této skutečnosti klub často využívá, např. poměrně vysokou frekvencí designových změn dresů a má proto pověst bezohledného vykořisťovatele fanouškovské základny. [Brick 2004: 103-104] Ačkoli je bohatství Manchesteru United z velké části zásluhou fanoušků (prodej suvenýrů, vstupné, placená televize), vztah mezi nimi a vedením klubu je kvůli jeho přílišné orientaci na zisk a neochotě vést dialog s fanoušky poněkud odcizený. [Lee 1998: 37]

Rostoucí ekonomická síla největších klubů související se zvyšující se cenou televizních práv, která v Anglii vedla ke vzniku Premier League, se na evropské úrovni projevila tlakem velkoklubů na liberalizaci existující struktury evropských klubových pohárů, který vyústil v požadavku na vytvoření Superligy, uzavřené soukromé soutěže největších evropských klubů (tzv. G14), která by měla zaručit stabilně vysoké zisky pro všechny zúčastněné. Ekonomické rozbory však tento efekt jednoznačně nepotvrzují. [Solberg, Guatton 2004: 80]

UEFA se proto rozhodla reformovat existující strukturu evropských pohárů (především Ligy mistrů) tak, aby zejména velkým klubům zajistila vysoké příjmy, které by méně ohrozilo předčasné vyřazení, což z části zajišťuje přerozdělováním zisků z mistrovství Evropy. [Bedřich 2006: 26] UEFA si díky tomu udržela kontrolu nad evropskými klubovými poháry, posílila jejich prestiž a zabránila úpadku národních ligových soutěží.

Ačkoli v devadesátých letech došlo k masivnímu nárůstu příjmu zejména v největších evropských ligách (viz Příloha 6), díky zvýšení výdajů na platy hráčů se prohloubila míra nerovnosti mezi jednotlivými kluby a mnoho menších týmů v řadě zemí se ocitlo ve finanční krizi (viz Příloha 7). Tato situace ovšem nenastala ve všech zemích. Ve Francii podléhají fotbalové kluby poměrně silné státní regulaci, nemohou např. nakupovat hráče nad svoje finanční možnosti, aby předešly deficitním rozpočtům.¹⁹ V Německu je v řadě klubů zmenšen prostor k finančním spekulacím díky vlastnické struktuře, kdy půjčky musí být osobně garantovány klubovým vedením. Ve Španělsku a Řecku naproti tomu vlády v řadě případů pomáhají klubům ve finančních potížích. Obecně platí, že menší regulace vytváří více rizik, ale také více možností, jak dosáhnout úspěchu. Menší úspěšnost francouzských klubů v Lize mistrů proto snižuje atraktivitu francouzského řešení pro ostatní země, UEFA však vyžaduje pro kluby startující v evropských pohárech ekonomické záruky. [Lago, Simmons, Szymanski 2006: 7-11]

Otázka regulace fotbalového průmyslu se stala významným tématem soudobých diskusí. Někteří autoři, např. Lago, Simmons a Szymanski [2006: 11] nabízejí jako alternativy kromě zmíněné Superligy také americký model (viz kapitola 2.2), který však nemá oporu v tradičním evropském pojetí sportu a jeho prosazování by tak naráželo na značný odpor a vedlo by ke ztrátě důležitých společenských funkcí fotbalu. Tsjalle Van Der Burg naproti tomu navrhuje zákaz placených televizních přenosů při většině utkání, zrušení podpory pro profesionální kluby, tlak na kluby ve věci podpory sociálních projektů, striktní kontroly klubových rozpočtů a po podrobnější analýze za vhodné politické situace i speciální progresivní fotbalovou daň z klubových zisků. Tato opatření si kladou za cíl prevenci finančních krizí, udržení kompetitivní rovnováhy a sociálně kohezivních funkcí fotbalu a

¹⁹ Specifický francouzský způsob regulace fotbalu je založen na třech pilířích: solidaritě (přerozdělování příjmů z prodeje televizních práv mezi kluby), povinnosti zřízení tréninkových center pro kluby a finanční kontrole od státu. [Gouquet, Primault 2006: 47] Navzdory poměrně malému zájmu fanoušků se francouzské kluby neocitají ve finančních krizích a národní tým dosahuje vynikajících výsledků.

všeobecné dostupnosti kvalitních prožitků ze sledování fotbalových zápasů. Nezbytným předpokladem je ovšem přístup na úrovni institucí EU, resp. UEFA. [Van Der Burg 2000: 243-247]

Přesto ale fotbal, jakkoli v mnoha aspektech komercializovaný, nelze pokládat za zcela typickou oblast podnikání či běžné ekonomické odvětví. Na jedné straně fotbal díky nejistotě výsledků zdaleka nezaručuje spolehlivou návratnost investic (ačkoli rostoucí ekonomický, společenský a politický význam fotbalu zásadně přispěl k dnešní vysoké míře racionalizace hry) a loajalita fanoušků ke klubům výrazně omezuje elasticitu poptávky, čímž deformuje v ekonomické teorii harmonickou tržní interakci nabídky a poptávky [viz Grant 2006]; na straně druhé existují různé protitlaky vzdorující protržním tendencím, ať už jde v konstruktivní poloze o hnutí za demokratizaci klubové správy či nové pokusy o ekonomickou regulaci na makroúrovni, nebo v destruktivní – podle některých autorů – o fotbalové chuligánství nebo expresivní symbolická vyjádření fanoušků.²⁰

3.2 Profesionalizace fotbalu

Jedním z klíčových aspektů komercializace fotbalu byla jeho profesionalizace, tzn. přeměna fotbalu z volnočasové aktivity na placené zaměstnání, která byla možná pouze v moderní společnosti, kde byla v rámci procesu generalizace trhu lidská práce přeměněna na zboží. Tento přerod se uskutečnil v Anglii v první polovině devatenáctého století a z části se časově překrýval s obdobím vzniku moderního fotbalu. Není tedy nikterak překvapivé, že se profesionalismus poprvé objevil v Anglii o několik desetiletí později, jakkoli s finančními odměnami za sportovní výkony se lze v rané podobě setkat již v dřívějších letech.

Kolébka profesionálního fotbalu se nachází v hrabství Lancashire, kde v průběhu sedmdesátých let vznikla řada profesionálních klubů, které vydělávaly na vybírání vstupného a dávaly hráčům (často ze Skotska) finanční odměny. The Football Association na tuto situaci reagovala zákazem profesionálního fotbalu v roce 1882, což vedlo k sérii vzájemných

²⁰ V České republice např. řadu let vlastnila televizní práva na přenos prvoligových utkání komerční stanice TV Nova. Kvalita přímých přenosů a sportovního zpravodajství však byla tak nízká, že stadiónový pokřik "Nova kurví fotbal!" získal popularitu mezi všemi fanoušky bez rozdílu klubové příslušnosti, zejména při zápasech vysílaných v přímém přenosu. V současné době jsou prvoligové přenosy vysílány na veřejnoprávní České televizi. Trend na trhu s televizními právy tak jde (přinejmenším dočasně) v České republice opačným směrem než v západní Evropě.

obvinění mezi jednotlivými kluby z porušování tohoto ustanovení a počátkem bojů mezi zastánci profesionalismu, převažujícími na průmyslovém severu Anglie s vyhraněnější třídní strukturou, a stoupenci amatérismu, převažujícími na jihu Anglie (zvláště v Londýně). Restriktivní politika FA nakonec vedla k návrhu na založení vlastní nezávislé soutěže, který předložilo několik severních klubů, takže byl v roce 1885 profesionalismus ve značně regulované podobě povolen. V dalších letech proto získaly převahu profesionalizované severní kluby, které byly často financované z peněz majitelů továren a mohly tak vytvářet speciální týdenní tréninkové tábory. Riziko předčasného vyřazení v FA Cupu vedlo profesionalizované kluby v roce 1888 k založení pravidelné soutěže s vlastní organizací (Football League).

Legalizací profesionalismu si FA chtěla udržet kontrolu nad fotbalem. Přistoupila proto k sérii regulačních opatření, jako byl systém odstupného a maximální výše platu, smlouvy maximálně na jeden rok či povinné registrace hráčů na svazu. [Brändle, Koller 2002: 72-74] Hráči nesměli opustit klub po skončení smlouvy bez souhlasu zaměstnavatele a byli povinni nezávisle na své vůli akceptovat změnu působiště, kdykoli se tak rozhodl jejich původní zaměstnavatel. Profesionalizace sice vedla ke zvýšení mezd, pohybujících se na úrovni odměn kvalifikovaných dělníků, ale hráči byli podrobeni disciplíně srovnatelné s armádou. Pracovně právní postavení fotbalistů tak v této době mělo kvazifeudální charakter. [Hargreaves 1987: 69-70]

Tato situace přiměla hráče v roce 1899 k založení prvních fotbalových odborů a o osm let později díky hráčům Manchesteru United k založení Professional Footballer's Association (PFA), která požadovala především zrušení maximální hranice mezd a nemožnosti vlastní volby pracovního místa. PFA se přičlenila k General Federation of Trade Unions (GFTU), čímž dala najevo, že pokládá fotbal za průmyslové odvětví a fotbalisty za dělníky. FA zareagovala realizací různých protiopatření, aby narušila jednotnost odborového hnutí a eliminovala možnost solidárních stávek s dělníky z jiných průmyslových odvětví. [Brändle, Koller 2002: 75-76] Ačkoli byla organizovanost v odborech v některých obdobích relativně vysoká, byla PFA vždy převážně pasivní, konformní a nekonfliktní organizací, která spíše než k prosazování kolektivního vyjednávání přispívala k rozvoji nerovností mezi jednotlivými hráči. [Hargreaves 1987: 128] V Anglii, ale i v řadě dalších evropských zemích,

je proto třídní vědomí fotbalistů rozvinuto podstatně méně, než např. v Latinské Americe, kde hráči příležitostně vstupují do stávek, které v některých případech trvají několik let. [Giulianotti 2006: 113] Zlomový moment nastal v roce 1961, kdy PFA úspěšně zažalovala zaměstnavatele sdružené ve Football League a vynutila si zrušení maximální výše platu a o dva roky později změnu přestupního řádu. Hráčské mzdy se tak postupně začaly vzdalovat dřívějšímu maximu 20 liber týdně a docházelo také mj. i ke zvyšování přestupových částek a vstupného na zápasy. [Hargreaves 1987: 115]

Trend profesionalizace fotbalu se ve většině evropských zemí projevil později (v meziválečném období, po druhé světové válce, nebo až po pádu komunismu) a mnohdy byl poznamenán vývojovými diskontinuitami, jejichž kořeny je nutné hledat mimo fotbal. V Německu byl po sérii konfliktů klubů s Deutsche Fussball-Bund (DFB) profesionalismus na konci roku 1932 povolen, Hitler jej však krátce po svém nástupu zakázal. K jeho opětovnému povolení došlo v silně regulované podobě v roce 1960 v důsledku neúspěchů klubů a odchodu reprezentantů do zahraničí a deregulace (včetně zrušení maximální výše platu) byla provedena až v roce 1974. V Rakousku, Československu či Maďarsku byl profesionalismus zaveden v meziválečném období, ale v důsledku anšlusu, německé okupace a později zavedení státního socialismu (podrobněji viz kapitola 3.3) byl tento vývoj dočasně přerušeno. [Brändle, Koller 2002: 86-95]

Mimo Evropu byl profesionalismus zaveden poprvé ve třicátých letech v některých zemích Jižní Ameriky, např. Argentíně a Brazílii. [Bedřich 2006: 32-33] Právě v Jižní Americe a v Evropě, kde jsou největší fotbalové trhy, hrají tři čtvrtiny všech profesionálních fotbalistů. [Horne, Manzenreiter 2004: 2] Naproti tomu v Asii byla první profesionální (pro fotbal netypicky uzavřená a soukromá) soutěž založena v roce 1983 v Jižní Koreji. [Ravenel, Durand 2004: 25] Zcela odlišným způsobem ve srovnání s Evropou byla vytvořena profesionální liga v Japonsku (J. League). Místní fotbalový svaz se rozhodl řešit krizi domácí ligy a zaostávání za ostatními zeměmi (zvláště za Jižní Koreou) na přelomu osmdesátých a devadesátých let ve stylu reformy Meidži: nejprve byly hledány alternativy, poté důkladné studium různých způsobů komercializace sportovních soutěží v Evropě a v Severní Americe a na závěr aplikace optimálního řešení pro japonskou situaci. Vhodným omezením komerčních aspektů a díky spolupřátelství mistrovství světa (2002) se podařilo v podstatě

z něho vytvořit desítky miliónů přinejmenším pasivních příznivců a potenciálních zákazníků a dosáhnout komerčního úspěchu. [Ichirō 2004: 51-53] Profesionalizovaná (a komercializovaná) ligová soutěž byla vytvořena roku 1994 dokonce i v Číně, kde byl rozvoj fotbalu blokován maoistickou kulturní revolucí. [Jones 2004: 57]

Dalším klíčovým mezníkem ve vývoji profesionalismu v Evropě, který měl ale dopady na okolní svět, se stala kauza Bosman.²¹ Tento případ měl řadu závažných důsledků, kromě zlepšení vyjednávací pozice hráčů šlo především o obrovský nárůst mobility hráčů (především v Evropě), přesun rovnováhy směrem k nejbohatším klubům disponujícím v podstatě neomezeným přístupem k nejlepším profesionálním hráčům (jen bohaté kluby si mohou dovolit vynakládat rostoucí sumy za přestupy nejlepších hráčů – viz Příloha 8) a masivní nárůst platů nejlepších hráčů (viz Příloha 9) a s tím související zvyšování výdajů na platy hráčů (viz např. Příloha 10). Hrozící (nebo již existující) finanční krize klubů je možné řešit opětovným zavedením platových stropů, či přerozdělováním části příjmů mezi kluby. (viz kapitola 3.1) Míra dopadu kauzy Bosman na jednotlivé země je různá, někde např. došlo k úpadku mládežnických týmů. [Giulianotti 2006: 122] Zvýšení migrace hráčů souvisí s otázkami kosmopolitizace (viz kapitola 3.1) a globálních nerovností (viz kapitola 5.1).

Zavádění profesionalismu téměř nikde neprobíhalo hladce, jeho zastánci a odpůrci mezi sebou zpravidla sváděli tuhé boje. K hlubšímu porozumění strategiím a postojů aktérů na obou stranách konfliktu je třeba optikou teorie uznání Axela Honnetha stručně nastínit povahu proměny sociální struktury v konkrétní zemi, jako příklad budou uvedeny Anglie a Německo.

Pro předmoderní společnosti je charakteristická jednota všech sfér uznání, v průběhu procesu modernizace se však postupně vyčleňují jednotlivé sféry uznání – láska (mezosobní ocenění), právo (princip rovnosti před zákonem) a sociální ocenění (společenskou hierarchií definovaný výkon). Charakteristickým rysem evropského procesu modernizace je podle

²¹ Jean-Marc Bosman byl průměrný hráč prvoligového belgického klubu RC Liege, kterému v červnu 1990 vypršel kontrakt. Byla mu nabídnuta nová smlouva s platem nižším o 75 %, odpovídajícím minimu stanovenému belgickým svazem. Bosman nabídku odmítl a kontaktoval francouzský druholigový klub US Dunkerque, který souhlasil s přestupem nebo s hostováním. Liege však mělo pochybnosti o finanční situaci Dunkerque, zrušilo dohodu a hráči pozastavilo činnost. Bosman se obrátil k soudu a požadoval měsíční plat od Liege a odstranění poplatku za přestup, když si šáněl nový klub. Belgický soud předal celý případ k Evropskému soudu. Bosman zde předložil argument, že regulace přestupů odporují článku 48 Římské smlouvy, který zaručuje volnost pohybu pracovních sil po území Evropské unie bez národnostní diskriminace. Soud rozhodl v jeho prospěch a prohlásil pravidlo o regulaci počtu cizinců nastupujících v klubových zápasech za ilegální. UEFA tak musela zrušit veškerou regulaci přestupů v rámci Evropské unie. Hráči, kterým skončila smlouva, od nynějška byli volní. [Giulianotti 2006: 121-122]

Honnetha (viz úvod ke čtvrté kapitole) střet mezi upadající aristokracií, která legitimizovala svá privilegia vlastní urozeností a které se podařilo vtělit svůj etický kodex do právního systému (a tedy legislativně kontrolovat žádoucí podobu sportu jakožto společensky pozitivně sankcionovaného výkonu), a nastupující buržoazií, která navzdory své rostoucí ekonomické moci nedisponovala obdobnou politickou mocí a společenskou prestiží a musela bojovat za egalitizaci právních norem a prosazení odlišných kritérií společenského ocenění. Zastávala proto ideologii vlastnictví a individuálního výkonu, projevujícího se především tržním úspěchem. Tento střet se naplno projevil i v třídně strukturovaném anglickém fotbale konce devatenáctého století. Aristokracie a vyšší střední třída, které kontrolovaly FA a mohly tak určovat pravidla a soutěžní předpisy, chtěly bojem proti profesionalismu udržet amatérskou elitní gentlemanskou podobu sportu. Obchodníci ze střední třídy kontrolovali kluby a profesionalismus pro ně znamenal možnost vyšších zisků. Pro profesionální hráče fotbal představoval ojedinělou šanci na společenský vzestup a uznání na základě zásluh, které jim v jiných oblastech života bylo odepřeno, ačkoli – jak plyne z předchozího textu – byly možnosti dosažení vyššího statusu mj. v důsledku autoritářského a přezíravého jednání ze strany klubového vedení značně omezené. [Giulianotti 2006: 107]

Postoje k profesionalismu byly determinovány ideologiemi jednotlivých společenských vrstev i v Německu. Aristokracie zastávala tradiční elitářské amatérské pojetí sportu, jehož akcent na mezinárodní soutěžení stál i u zrodu moderních olympijských her. Nacionalisticko-konzervativní kruhy oceňovaly sport jako prostředek pro zušlechťování těla pro potřeby vojenské služby a posilování národního vědomí, mezinárodní soutěžení a profesionální sport však pokládaly za projev amerikanismu a dekadentní materialistické masové kultury. Krajní pravice dokonce rozlišovala cvičením (hodné následování, přispívá k rozvoji ctností a tělesné sebekázně) a sportem (vybičování nízkých pudů, projev barbarismu). Dělnické hnutí, vzniklé na konci devatenáctého století, odmítalo profesionální sport jako projev kapitalistické ziskuchtivosti, sportovní internacionalismus měl sloužit k podpoře harmonického soužití národů. Profesionální fotbal tehdy nacházel své stoupence pouze v liberálních obchodnických kruzích. [Brändle, Koller 2002: 87-88]

Navzdory houževnatému odporu zastánci amatérismu nakonec vždy tento boj prohráli, většinou díky rostoucí moci klubů, liberální hospodářské politice či sportovnímu zaostávání

za zeměmi, které profesionalismus již povolily. Na jedné straně docházelo k poklesu společenského vlivu jeho tradičních odpůrců (aristokracie, armáda, nacionalisticko-konzervativní kruhy), kooptaci dělnického hnutí do systému a participaci dělníků na výdobytcích sociálního státu a vzestupu středních vrstev a obchodních kruhů, na straně druhé pokračoval proces generalizace trhu a postupné komodifikace téměř všech oblastí společenského života. Rozmach masových médií (zejména komerčních) a participace buržoazie ve světě politiky umocnila schopnost této vrstvy definovat obsah společensky uznaného výkonu v podobě tržního úspěchu, kterého stále lépe finančně ohodnotil nejlepší fotbalisté nesporně dosahovali. Všudypřítomnost masové kultury, jejíž integrální součástí sport vždy byl, spolu se symbolickou mocí vrcholných politiků oceňujících úspěšné sportovce přispěla ke zvýšení společenské prestiže profesionálních sportovců věnujících se všeobecně populárním sportům. Získaný symbolický kapitál umožnil vytvořit z profesionálních fotbalistů oficiální vzory pro mládež, což nakonec platilo v zásadě pro všechny významné moderní ideologie, snad s výjimkou maoismu (podrobněji viz kapitola 3.3; o proměně statusu fotbalistů od společenské marginality k piedestalu z pohledu Honnethovy teorie uznání viz [Hanus 2008]²²).

Ačkoli vyjednávací pozice hráčů byla dlouhou dobu slabá, od počátku zavedení pravidelných soutěží a zejména jejich mediálního pokrytí získávali nejlepší hráči status hrdinů. V období před druhou světovou válkou šlo v Anglii převážně o hrdiny dělnické třídy, kteří měli silné vazby na lokální komunitu obvykle tvořící jádro příznivců klubu, ve kterém dlouhodobě působili. Objevoval se také typ "gentlemana amatéra" (nositele aristokratických hodnot), či "individualisty rebela". [Kelly 2004: 2] Díky působení masových médií se image fotbalistů přenášela k národnímu publiku. [Kelly 2004: 153] Po druhé světové válce popularita některých hráčů překročila hranice fotbalu a získali tak status superhvězd, zároveň se objevil nový typ "demokratického gentlemana" (např. Stanley Matthews), v jehož osobě se kombinuje přirozený talent i snaha a skromnost. [Woolridge 2002: 65] Rostoucí komercializace fotbalu umožnila proměnu nejlepších fotbalistů na mezinárodní mediální hvězdy. Jak poznamenává Mike Featherstone, dříve byli hrdinové nositeli morálních

²² Jde o autorův příspěvek ze semináře sekce sociální patologie MČSS *Trendy sociální patologie*, který se uskutečnil ve dnech 23.4.- 25.4. 2008 v Kašperských Horách. V seznamu použité literatury však je uveden odkaz na stejnojmenný sborník, kde budou uveřejněny konferenční příspěvky, který však v době psaní této práce ještě nebyl vydán.

vlastností a ztělesňovali hodnoty prostředí svého původu, u současných celebrit se naproti tomu klade důraz na vzhled a atraktivitu osobnosti (nikoli na charakter). Fotbalisté v roli celebrit nicméně představují nestálé zboží, především kvůli riziku zranění, absence na klíčových akcích, skandálům odrazujícím část publika [Giulianotti 2006: 116-119] či nestálosti sportovních výkonů, které jsou základem jejich přitažlivosti doma i na hřišti soupeře, na rozdíl od místních hrdinů, těžících ze své obecné popularity omezené místem jejich působiště. [Brandes, Franck, Nüesch 2007] Existence superhvězd dále prohlubuje stratifikaci mezi profesionálními fotbalisty.

Modelovým příkladem fotbalové celebrity je David Beckham, jehož celosvětová popularita je intenzivně využívána (a zároveň posilována) v marketingu. Odklon od hodnot lokální komunity a důraz na vzhled a osobní image ilustruje vyvázání vrcholového fotbalu z kontextu „tady a teď“ a rostoucí globalizaci a komercializaci sportu. Zároveň ale svědčí o některých paradoxech soudobé společnosti: Beckham je jako fotbalista závislý na svém „fyzickém kapitálu“, na tom, zda bude jeho tělo jakožto výrobní nástroj schopno disciplinovaně podávat požadované výkony, neboť nejistota profese fotbalisty nutí hráče ke striktnímu dodržování disciplíny (včetně životosprávy; [Roderick 2006: 260-261]) a zároveň klade na jejich tělo stále vyšší nároky (což často způsobuje chronické potíže a dlouhodobé následky; [Roderick, Waddington, Parker 2000: 177-178]), ale jako ikona reklamního a módního průmyslu a specifického životního stylu (metrosexuality) propaguje hodnoty hedonismu. Řečeno slovy Zygmunda Baumana: fotbalista Beckham je moderní dodavatel statků (a na hřišti je vězněm neméně moderního Panoptika), metrosexuál Beckham je postmoderní sběratel prožitků. (Bauman 1995: 77-79) Protikladnost a vzájemná neslučitelnost obou rolí je tedy jen zdánlivá. Jiným příkladem globální fotbalové celebrity je Diego Maradona. Nicolás Salazar-Sutil označuje kult jeho osobnosti termínem *Maradona Inc.*; nejedná se však podle něj o tradiční korporaci, ale o skutečnost, že jedince Maradonu vlastní sítě agentů, publik a trhů. Ideál Maradony, do kterého si může každý promítnout jakýkoli význam, nepatří jemu, ale „*zmatku a kakofonii globální kultury*“ [Salazar-Sutil 2008: 455-456]. V osobách globálních fotbalových celebrit se tak nejvýrazněji projevuje odtržení elitního fotbalu od dřívější lokální zakotvenosti.

Všestranné zlepšení společenského postavení fotbalistů, které nicméně neproběhlo ve všech zemích stejnou měrou, učinilo z fotbalu alternativní mobilitní kanál v protikladu ke vzdělání, dědictví, či podnikání. Hraní fotbalu tak umožňuje některým členům více či méně exkludovaných skupin obyvatel dosáhnout společenského vzestupu, v některých případech se dokonce orientace na profesionální sport stává hlavní, značně riskantní životní strategií. (viz např. [McGilivray, Fearn, McIntosh 2005: 120]). Význam fotbalu jakožto mobilitního kanálu se zvyšuje s rostoucí sociální nerovností, nedostatkem jiných příležitostí ke vzestupu, rozšířeností fotbalu, možností podchycení a rozvoje mladých talentů, vyšší odměn pro profesionální fotbalisty, jejich společenskou prestiží a ve většině případů otevřeností fotbalových pracovních trhů. V jednotlivých zemích se tyto faktory různým způsobem prolínají. V řadě chudých afrických zemí je fotbal všeobecně rozšířený, existuje zde vysoká míra nerovností a nedostatek příležitostí pro společenský vzestup, na druhé straně ale jsou zde omezené možnosti podchycení a rozvoje talentů. Rozvinuté evropské země mají více rovnostářskou sociální strukturu, která nabízí více alternativních možností vzestupu, ale zároveň zde jsou lepší podmínky pro zachycení a výchovu talentovaných hráčů a vyšší platové ohodnocení profesionálních fotbalistů.

Dílčí aspekty a předpoklady sociální mobility hráčů fotbalu se staly předmětem řady odborných studií. Néstor Gandelman ukazuje na příkladu uruguayského fotbalu, že existuje tendence spojení horších hráčů s horšími kluby a lepších hráčů s lepšími kluby, přičemž lepší výkon vede častěji ke kariérnímu postupu než horší výkon k sestupu. Dokud hráč poprvé nepřestoupí, má relativně menší šanci na postup (ale minimální na sestup), s rostoucím věkem se mobilita hráčů zvyšuje [Gandelman 2008: 365], ale po dovršení 28 let se možnosti pro přestup zhoršují. V rámci uruguayského fotbalu je rasová diskriminace vyšší než na celkovém pracovním trhu, což ale neplatí pro přestupy do zahraničí. Diskriminace se netýká příjmů, neboť výkony nebílých hráčů jsou odměňovány lépe, nýbrž menší šance získat profesionální smlouvu (tedy období přechodu od juniorů k profesionálům). Šance na přestup do zahraničí se zvyšuje, nastupuje-li hráč na ofenzivním postu či za národní tým. [Gandelman 2009: 19] Pozitivní diskriminace v odměňování se objevuje anglické Premier League, kde hráči pocházející z Jižní Ameriky často bývají přepláceni navzdory skutečnosti, že jejich početnější přítomnost může vést ke snížení výkonnosti týmu (za stejné peníze by klub mohl

mít kvalitnější fotbalisty odjinud). Na druhé straně ale jejich účast zvyšuje návštěvnost utkání a tím i zisky z prodeje vstupenek [Pedace 2008: 137]. Rozhodnutí stát se profesionálním fotbalistou s sebou nese i vedlejší náklady v podobě obětovaných příležitostí pro hráče, kteří dosáhli vyššího vzdělání (např. v Uruguay dosahují lépe vzdělání hráči vyšších příjmů, protože při volbě profese fotbalisty musí být jejich výkonnost natolik vysoká, aby kompenzovala ušlé příležitosti, v opačném případě se rozhodnou pro jiný obor – hráči s nižším vzděláním z méně zámožných rodin podobnou možnost volby nemají [Gandelman 2009: 19]), a zároveň riziko obtížného uplatnění po ukončení sportovní kariéry, neboť ve většině případů byla příprava pro vrcholový sport s kvalitní vzděláním obtížně slučitelná. Tento problém se některé státy (a později i řada větších klubů) pokoušely řešit prostřednictvím propojením sportu se školstvím, které by umožnilo zkvalitnit přípravu budoucích sportovců a zároveň poskytlo základ pro budoucí uplatnění na trhu práce. Ačkoli jeden z prvních sportovních internátů zaměřených na fotbal byl založen již v roce 1947 tehdy sovětském Tbilisi (zde však nešlo primárně o výchovu elitních sportovců, nýbrž o řešení sociální situace nadměrného počtu sirotků způsobeného obrovskými ztrátami obyvatelstva za druhé světové války), systematictěji se začalo sportovní internátní školství rozvíjet v padesátých letech v NDR, odkud se v příštím desetiletí výrazněji rozšířilo do SSSR. Inspirace sovětským modelem se projevila i v jiných socialistických zemích (v čele s Čínou), zároveň se ve stejné době rozvíjela alternativní podoba sportovních internátů ve Švédsku, Finsku a dalších zemích [Metsä-Tokila 2002: 199, 203]. Kombinace intenzivní fotbalové přípravy s kvalitním vzděláním vyžaduje dostatečně pružný vzdělávací program i převzetí větší části zodpovědnosti za ranou profesionalizace hráče (a s ní spojená rizika) ze strany klubů a sportovních organizací [Christiensen - Sørensen 2008: 455–456].

3.3 Specifika fotbalu ve státně socialistických zemích

Podle Jürgena Habermase základní rozdíl mezi kapitalismem a státním socialismem spočívá v odlišném významu médií moci a peněz v rámci obou systémů. Zatímco v kapitalismu převažuje médium peněz, které kolonizuje životní svět v souladu s potřebou udržení ekonomického růstu a zvyšování rentability, v sovětské verzi socialismu hrálo dominantní

roli médium moci, které kolonizuje životní vět podle potřeb reprodukce politické moci. (Habermas podle [Keller 2007: 82]) To ovšem neznamená, že by se v jakkoli centralizovaném socialismu vůbec nevyskytovaly elementární tržní mechanismy, nebo že by v sebevíce deregulovaném kapitalismu nepůsobila politická moc, především v podobě státu. Tento rozdíl je způsoben povahou vztahu ekonomiky a politiky, která je ve státním socialismu (na rozdíl od smíšených kapitalistických ekonomik), podobně jako sféra občanské společnosti (včetně odborů), plně podřízena sféře politiky, kontrolované byrokracií vedoucí komunistické strany. Mocenské elity se musí v obou systémech opírat o vysoký stupeň legitimacy svého postavení, který je podle Antonia Gramsciho zajišťován udržováním kulturní hegemonie (na niž se kromě státu podílejí i školství, média, církve a občanská společnost). Stabilita řádu se opírá o kombinaci síly a souhlasu, tedy vynucováním poslušnosti vůči moci a institucionalizací ideologie, plnicí funkci pojiva společnosti. (Gramsci podle [Kellner 2006: 220-221])

Jak již bylo řečeno, dominantní mocenskou skupinu tvořila ve státně socialistických společnostech vedoucí komunistická strana, která k legitimizaci svého postavení potřebovala dosáhnout vlastní kulturní hegemonie. Období nejintenzivnějšího úsilí v této oblasti i největších represí vůči odpůrcům probíhalo zpravidla krátce po vzniku nového režimu. Tyto procesy se pochopitelně projevíly i ve sportu, v němž zaujímal dominantní postavení fotbal. Sovětský svaz krátce po svém vzniku odmítl západní („buržoazní“) formu sportu jako vykořisťující a kapitalistickou a pokusil se vybudovat čistě proletářský druh sportu a tělesné kultury, který by se vyvaroval přílišného individualismu a snahy překonávat rekordy a naopak by byl založen na kolektivistickém a třídním základě. Součástí těchto snah bylo založení Rudé Sportovní Internacionály (Sportinterny) v roce 1921, která měla sdružovat dělnické sportovní organizace v zahraničí, přispívat ke vzájemným sportovním stykům mj. i se SSSR a zejména měla sloužit k propagaci revolučních cílů mezi dělníky v dalších zemích. Mimo Sovětský svaz však získala maximálně několik set tisíc členů a od třicátých let se z ní stala marginální organizace. V téže době se projevila celková neúspěšnost tohoto modelu a došlo tak ke změně orientace sovětské mezinárodní sportovní politiky (související s celkovými změnami v sovětské zahraniční i vnitřní politice – vstup do Společnosti národů v roce 1934, boj proti fašismu společně s demokratickými státy, koncepce socialismu v jedné

zemi a nikoli vize světové revoluce), která se odklonila od agitace ve prospěch revolučních cílů směrem k přímému soutěžení se Západem. Docházelo proto ke zintenzivnění sportovních kontaktů s dalšími (převážně spojeneckými) státy, získávání nových poznatků, tréninkových metod, taktiky apod., SSSR se však v této době nestal členem mezinárodních organizací. FIFA např. pokládala utkání členských států se sovětskými týmy, pořádané často z politických důvodů, za delikátní záležitost, neboť sovětský sport udržoval kontakty s dělnickými sportovními organizacemi, které se vymezovaly vůči autoritě FIFA a národních členských asociací a podlamovaly tak jejich suverenitu. Tato výjimka nicméně byla dočasná a tak se SSSR ve druhé polovině třicátých let opět ocitl ve sportovní izolaci, přesto však tehdy fotbal (a sport obecně) prošel řadou změn, které jej z části přiblížily západnímu modelu. Členem FIFA se Sovětský svaz stal až v poválečném období (1946), kdy začal daleko více klást důraz na sportovní úspěchy jakožto doklady velmocenského statusu. [Keys 2003: 414-431]

Počáteční váhání s částečnou internacionalizací sovětského sportu, která skutečně později přispěla k jeho westernizaci, souviselo do značné míry s obavami ze ztráty kulturní hegemonie (v jejímž udržování sport hrál významnou roli, jak ostatně uznávají i marxisticko-leninští sociologové té doby) a rozšíření buržoazních hodnot, myšlení a vzorců jednání. Sovětští sociologové Žoldak a Novikov identifikují tři hlavní funkce sportu v komunistických (resp. státně socialistických) společnostech: tvorba materiálně technické základny komunismu (zlepšování zdraví obyvatel, zvyšování produktivity práce), formování komunistických společenských vztahů (stírání mezitřídních rozdílů, zvyšování společenské mobility, rozvoj mírových mezinárodních vztahů a socialistického způsobu života) a výchova nového člověka (vštěpování komunistického světového názoru). (Žoldak, Novikov podle [Čechák, Linhart 1986: 50-51])

Obdobné cíle sledovalo i vedení tělovýchovných organizací v zemích s nově vzniklým státně socialistickým režimem po druhé světové válce. Úsilí o celospolečenskou transformaci, která se pochopitelně týkala i tělovýchovy a sportu, bylo nejintenzivnější koncem čtyřicátých a na počátku padesátých let, kdy mezi projevy sovětizace československého fotbalu patřil např. přechod na systém jaro - podzim v letech 1949-1957, praktikovaný v Sovětském svazu kvůli příliš dlouhému zimnímu období, a také pokus o reorganizaci tělovýchovných organizací

podle průmyslových odvětví v roce 1953, kdy byla administrativně vyřazena a nově zařazena polovina týmů.

Viditelným projevem společenské transformace také byly změny jmen klubů, odrážejících změny ve vlastnické struktuře klubů či snahy o vytvoření socialistické kulturní hegemonie, které měly napomoci odstranění pozůstatků předchozího řádu a etablování nového. V těchto změnách se symbolicky odrazily hlavní složky tehdejší ideologie a vazby na konkrétní organizace (zvláště na armádu a průmysl): důraz na vojenské úspěchy, především ve druhé světové válce (např. Ústřední Dům Armády Praha, později Dukla Praha, Křídla vlasti Olomouc, Tankista Praha; v zahraničí Legie Varšava, Honvéd Budapešť, Partizan Bělehrad, Hajduk Split, CSKA Moskva), kult dělnické třídy a propagace budovatelského úsilí, často ve vazbě na konkrétní podnik (např. Trojice OKD Ostrava, později Baník Ostrava, Kovosmalt Trnava, Armaturka Ústí nad Labem, Lokomotiva Košice; v zahraničí Šacht'or Doněck, Torpedo Moskva), nebo oficiální symbolika (Rudá Hvězda Cheb, Jiskra Otrokovice; v zahraničí Steaua Bukurešť, Crvena Zvezda Bělehrad). Značný vliv zde pochopitelně měla především sovětská inspirace, časté názvy klubů (např. Dynamo či Spartak) měly kořeny v SSSR. Změny názvů týmů byly hlavně v počátečním období poměrně časté, pokud se však udržely delší dobu, fanoušci si na ně zvykli a přečkaly i pád státního socialismu.²³ [Jeřábek 1991: 259-277]

Klíčovou součástí identity státně socialistických režimů tvořilo neustálé vymezování se vůči kapitalistickému světu (i vlastní minulosti) a s tím související (vždy přinejmenším oficiální) odmítání všech jeho projevů. Ve fotbale šlo především o profesionalismus, jakkoli značně regulovaný (viz kapitola 3.2), který nebylo možné sloučit s původním ryze proletářským kolektivistickým pojetím sportu. V období počátku reformy a internacionalizace sovětského sportu (1934) však bylo zavedeno ocenění zasloužilý mistr sportu, vyzdvihující sportovce podávající vynikající výkony (analogie stachanovců mezi dělníky), o dva roky později navrhl

²³ Změny názvu se dočkaly i tradiční pražské kluby Slavia, Sparta a Bohemians, z nichž první dva dominovaly československému fotbalu předchozího období. Jméno Slavia, náležející klubu, který se musel kvůli stavbě Stalinova pomníku přesunout z Letné do Vršovic, muselo být pro svou přílišnou "buržoaznost" změněno na Dynamo Slavia a později jen Dynamo. AC Sparta se průběžně přejmenovávala na Sparta Bratrství, ČKD Sokolovo, Spartak Praha Sokolovo a Sparta ČKD. Bohemians měnily jméno klubu na Železničáři Praha, Spartak Stalingrad, Spartak ČKD a Bohemians ČKD. Ke svým původním názvům se kluby natrvalo vrátily v době politického uvolňování v roce 1965. [Jeřábek 1991: 259-277] Většina úspěšných klubů z ostatních socialistických zemí si své původní jméno ponechala i v devadesátých letech. Výjimku tvoří Dinamo Záhřeb, přejmenované na HAŠK Gradanski Záhřeb a později nacionalisticky na Croatia Záhřeb, jehož fanoušci si však nakonec vyžádali návrat ke jménu Dinamo.

jeden ze zakladatelů Spartaku Moskva Nikolaj Starostin v zájmu zvýšení sportovní výkonnosti sérii opatření, mezi kterými bylo i zavedení profesionalismu. Většina jeho návrhů, včetně vytvoření pravidelné soutěže, byla přijata; hráči a trenéři dostávali od klubů, zpravidla svázaných s nějakým průmyslovým podnikem, pravidelnou mzdu. Oficiálně však byli vedeni jako dělníci, horníci atd., takže profesionalismus nebyl nikdy přiznán. Mezi důsledky patřilo vytvoření privilegované vrstvy sportovců, rozšíření přestupů, zvýšení sportovní výkonnosti a vnitřní konflikty kvůli „používání buržoazních metod práce“ a zanedbávání masového sportu, z čehož byl obviňován zvláště Spartak Moskva vedený bratry Starostinovými. [Keys 2003: 428-431]

Obdobná situace byla také ve státně socialistickém Československu, kde instituce přestupů představovala prostor pro střet nabídky a poptávky i v době největší centralizace a nejtuzšího ekonomického dirigismu, oficiálně však byl tento projev působení tržních mechanismů zdůvodňován studijními, rodinnými, či pracovními důvody. [Černý 1968: 58-59] Za přestupy byly stanoveny pevné částky, takže vyšší sumy za příchod kvalitnějších fotbalistů musely být vypláceny ilegálně z tzv. černých fondů, které rovněž sloužili k financování občerstvení pro rozhodčí, úplatků či ovlivňování výsledků zápasů.²⁴ [Houška, Zemánek 1996: 15] I v Československu měli vrcholoví fotbalisté status amatérů, formálně byli evidováni jako zaměstnanci továren, dolů či armády.²⁵

Zatímco v kapitalistických zemích se nerovnosti mezi kluby zakládají především množstvím disponibilních finančních zdrojů, ve státně socialistických společnostech byl tento faktor ovlivněn zpravidla vazbou na konkrétní organizaci, často velké průmyslové podniky. Specifické postavení zaujímalý armádní kluby, které měly možnost získávat hráče v rámci

²⁴ Postavení tržních mechanismů mimo zákon rovněž přispělo i k dalším rozdílům ve srovnání s legálním podnikáním, ale i organizovaným zločinem. Jak uvádí ve svých pamětech někdejší funkcionář Jaroslav Houška, mezi fotbalovými funkcionáři, kteří ve svých funkcích vstupovali na šikmou plochu, působili jediné „blázni, fanatici a svým klubům naprosto oddaní lidé, kteří za to, že téměř pořád stáli jednou nohou v kriminále, neměly kromě spousty starostí ani haléř zisku.“ [Houška, Zemánek 1996: 16] Vedle finančních zdrojů zde rovněž hrály podstatnou roli neformální přátelské kontakty a sociální kapitál, slovy Houšky: „slovo chlapa či kamarádský slib byly mnohem tvrdší devizou...Domnívám se, že tehdejší pocit kamarádství a sounáležitosti vystřídalo v současnosti sobectví a honba za penězi.“ [Houška, Zemánek 1996: 23, 79] Podle Houšky tehdy existovala jakási „stavovská čest“, která až na výjimky nedovolila méně úspěšným či chudším celkům zlobit se na zdatnější soupeře, nebo dokonce vyvolávat jakékoli konflikty. [Houška, Zemánek 1996: 79] Houškovy úvahy nelze jistě přijímat bez výhrad, přesto však svědčí o jisté proměně, která nastala v kultuře českého fotbalu po roce 1989, kdy byla většina tehdy nelegálních funkcionářských činností (s výjimkou úplatků) legalizována, převládly tržní vztahy a výrazně akceleroval tok kapitálu uvnitř fotbalu.

²⁵ Formálně amatérský status fotbalistů ve státním socialismu umožňoval těmto zemím postavit silnější výběry na olympijský fotbalový turnaj (kde dlouhou dobu mohli startovat pouze amatérští sportovci) ve srovnání se západními zeměmi, které postupně zavedly profesionalismus. Východoevropské státy tak na olympijských hrách v letech 1948-1988 získaly ve fotbale 23 medailí ze 33 možných [Kronika olympijských her 1896-1996 1996: 244-299], zatímco na mistrovství světa se na medailových pozicích ve stejném období umístili pouze čtyřikrát. [Macho 1999: 426-431]

základní vojenské služby. V elitních armádních týmech nejlepší hráči mnohdy zůstávali, což přispívalo k jejich časté dominantní pozici v domácích ligových soutěžích. Nově zakládané armádní kluby však neměly dlouhou tradici a zpravidla nemívaly mnoho fanoušků. Jeden ruský fanoušek např. uvádí v rozhovoru se Simonem Kuperem, proč je Spartak Moskva nejoblíbenějším ruským klubem: protože není na rozdíl od ostatních klubů vázán na žádnou konkrétní státem řízenou organizaci (CSKA Moskva byl armádní tým, Dinamo Moskva bylo podřízeno ministerstvu vnitra a KGB, Lokomotiv Moskva byl klub železničářů a Torpedo Moskva bylo spjato s automobilkou Zil). Fandit Spartaku znamenalo říci svoje malé „Ne“. Podle antropologa Levona Abramaina bylo fandění možná jedinou možností, jak si svobodně zvolit skupinovou příslušnost – stát nikomu nenařizoval, komu má fandit (snad s výjimkou západních klubů).²⁶ [Kuper 2005: 61, 67]

Podobně jako tomu bylo v případě vnitřní politiky, se socialistické státy (i když v menší míře) pokoušely využívat sport pro potřeby zahraniční politiky, což ovšem v různé míře činily i kapitalistické země. Po neúspěchu Sportinterny se v poválečném období Sovětský svaz začlenil do mezinárodních sportovních organizací, čehož využíval k získávání prestiže především u národně osvobozeneckých hnutí Třetího světa. Podle Jamese Riordana je možné v tomto kontextu interpretovat např. rozhodnutí o odmítnutí nástupu k utkání kvalifikace na MS 1974 na stadionu v Santiagu de Chile, který sehrál důležitou roli při vojenském puči proti vládě Salvadora Allendeho a nastolení Pinochetovy pravicové diktatury. [Riordan 1974: 342]

Jeden z klíčových rozdílů mezi sportem v kapitalistických a státně socialistických zemích spočívá interpretaci sportovních úspěchů: zatímco v kapitalistických zemích je úspěch přičítám především vůli a úsilí jednotlivce, ve státně socialistických zemích se hovoří o úspěchu celého systému. Vedle politicko-ideologických a kulturních souvislostí, kdy interpretace sportovních úspěchů slouží k posilování legitimacy řádu (a tedy i existujících nerovností), ať už jde o potvrzování meritokratické koncepce společnosti, nebo o demonstraci vývojové nadřazenosti státního socialismu, se zde také odráží klasické sociologické dilema struktury a jednání: je úspěch fotbalisty (a sportovce obecně) spíše jeho vlastní zásluha, nebo

²⁶ Poněkud extrémních rysů nabyla tato situace v bývalé NDR, kde se Dinamo Berlín, které vedl ředitel obávané tajné služby Stasi Erich Mielke, stalo v letech 1979-1988 desetkrát za sebou vítězem východoněmecké ligy. Mielke mohl díky své profesi získat kteréhokoli hráče a ovlivnit kteréhokoli rozhodčího, Dinamo však nemělo téměř žádné fanoušky. Podle výpovědi Helmuta Klopfleische, kterého sledovala Stasi, protože patřil mezi skalní fanoušky západoněmecké Herthy Berlín, většina východoněmeckých fanoušků fandila ve vzájemných zápasech západoevropským (a zvláště západoněmeckým) mužstvům. Pět let po pádu berlínské zdi nakonec tento klub vyhlásil bankrot. [Kuper 2005: 34-35]

jde spíše o dílo vnějších společenských příčin? Pomineme-li předpoklad existence na obou vlivech z větší části nezávislého senzomotorického talentu a fyzických předpokladů pro výkonnostní sport, ukazuje se zde jednostrannost obou přístupů. Bez vlastní snahy se pochopitelně nikdo dobrým fotbalistou nestane, na druhé straně je zřejmé, že mezi fotbalové velmoci patří zpravidla nadprůměrně bohaté, alespoň středně velké země se širokou základnou, která obvykle vyžaduje značnou materiální podporu. Manfred Gärtner zformuloval hypotézu, že v západních kapitalistických zemích je úspěch na olympijských hrách i v profesionálních, značně komercializovaných sportech (např. fotbal a tenis) spjatý s příjmem země, ve státně socialistických zemích tato teze neplatí. Veřejně prospěšná činnost je zde svázána s centrálně plánovanou ekonomikou, což umožňuje nad očekávání vysokou úspěšnost na olympijských hrách (např. SSSR a NDR), ale ve sportech s vyšším stupněm komercializace jsou úspěšné méně. Socialistické státy, které se orientovaly více na podporu sportů, jako je tenis a fotbal (např. Československo), naopak dosahovaly na olympijských hrách pouze průměrných výsledků. [Gärtner 1989: 283]

Zapojení Sovětského svazu a dalších státně socialistických zemí do mezinárodního sportu se stalo důležitou součástí westernizace sovětské společnosti a zároveň součástí sovětské kultury. Přineslo do sovětské společnosti nové vzorce spotřeby a kultury, které ve více či méně modifikované podobě přispěly k začlenění SSSR do transnacionální univerzalistické kultury. [Keys 2003: 434] Působení těchto vlivů se dále zintenzívnilo v období *perestrojky* a *glasnosti*, kdy začalo docházet k postupnému politickému uvolňování, reformám a výraznějšímu šíření západních myšlenek. Hlavní změny v sovětském sportu spočívaly v možnosti nezávislého sdružování fanoušků, vzniku ženského fotbalu (první domácí mistrovství se uskutečnilo v roce 1987), pod tlakem byl povolen profesionalismus a možnost samofinancování klubů, sponzorství od tuzemských i zahraničních firem a částečná deregulace přestupového trhu (zvláště odchodů hráčů do zahraničí). Všechny tyto reformy však byly až do pádu státního socialismu svázány politickými limity. [Riordan 1990: 135-141] Na rozpadu Sovětského svazu a pozdějšího Společenství nezávislých států se rovněž aktivně podílel fotbal, neboť jedním z důsledků pansovětské ligy bylo vytvoření struktur, ve kterých bylo možné prostřednictvím identifikace s regionálními týmy oživit nacionalismus (např. Žalgiris

Vilnius/ Litva, Dinamo Tbilisi/ Gruzie, Pamir Taškent/ Uzbekistán), který přispěl k rozšíření požadavků na autonomii a nezávislost. [Sugden, Tomlinson 2000: 104]

Obdobné změny se projeví ve stejném období i v československém fotbale, zejména šlo o zavedení profesionalismu od sezóny 1988-89. Fotbalisté byli tehdy administrativně rozděleni do tří platových skupin a dostávali pravidelnou měsíční mzdu od státu. Postupně stoupající vliv západních myšlenek zde nicméně měl své politické limity. Zavádění těchto reforem však bylo důsledkem dlouhodobějšího tlaku, *perestrojka* jej jen urychlila, ale nebyla jeho hlavní příčinou. [Duke 1990: 151-154] V následné proměně fotbalu v devadesátých letech se odrazily veškeré problémy postkomunistické transformace, především v ekonomické oblasti: majitelé klubů se zpočátku stávali bohatí mecenáši (např. Boris Korbel) a podnikatelé-dobrodruzi (např. František Chvalovský (předseda ČMFS), Petr Mach, Miroslav Švarc či později Jaroslav Starka), často pohybující se na hranici zákona (např. ve své době nejlepší český stadion na Letné byl postaven bez stavebního povolení). Díky deregulaci a přílivu kapitálu postupně došlo k nárůstu platu hráčů, přestupových sum, i výše úplatků, zároveň byly pochopitelně zrušeny obávané paragrafy o “rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví“, takže se z fotbalu mohlo stát odvětví zábavního průmyslu, podobně jako v jiných kapitalistických zemích.

4. Fotbal a identita

V jedné z nejslavnějších sociologických knih věnovaných procesu modernizace Émile Durkheim analyzuje, jak se společnost proměnila v důsledku rozvoje dělby práce. Osu této transformace tvoří proměna společenských vazeb, vyjádřená v termínech mechanická a organická solidarita. Mechanická solidarita vychází z podobnosti jednotlivých členů společnosti a její síla roste s převahou společenského vědomí nad individuální osobností, proto zde převažuje represivní právo zaměřené na potlačování odlišností jedinců. Organická solidarita se naopak zrodila z rozvinuté dělby práce, kdy je závislost každého člověka na ostatních dána jeho dílčí specializací. V důsledku toho roste na úkor dřívější represivní funkce práva potřeba legislativní úpravy kooperativních smluvních vztahů mezi odlišnými jedinci. Význam organické solidarity roste s úpadkem vlivu společnosti na individua. [Durkheim 2004: 113-116] Utváření a změna společenského vědomí je dlouhodobý proces, jeho postupná abstrakce vytvořila prostor pro individuální rozvažování. Velkou roli hrála také zvýšená horizontální mobilita spjatá zejména s procesem urbanizace. Skutečnost, že jedinec nepodléhal po celou dobu života stejným lidem, ale že později přešel do jiného prostředí, způsobila pokles vlivu tradic a úpadek kultu stáří. Rostoucí anonymita vztahů a zmírnění sociální kontroly, charakteristické zejména pro velkoměsta, vedlo k rozšíření individuálních svobod, ale také k oslabení sociálních vazeb. [Durkheim 2004: 245-251]

Ernest Gellner však Durkheimovi vytýká, že v rámci organické solidarity nerozlišuje předprůmyslové a průmyslové společnosti a sám zdůrazňuje význam několikaletého obecného výcviku, který předchází profesní specializaci v industriální společnosti. [Gellner 1993: 38] Rozvinutá průmyslová ekonomika podle Gellnera závisela na proměnlivosti a vysokém stupni komunikace mezi jednotlivci, takže pro své fungování vyžadovala, aby tito jedinci byli socializováni do téže vysoké kultury, což bylo možné pouze v rámci systému jednotného národního školství. Z těchto objektivních okolností se tak zrodil specifický moderní fenomén – národní stát, založený na nacionalistickém principu jedné kultury v jednom státě. Státní monopol na legitimní kulturu tak je důležitý stejně jako monopol na legitimní násilí. [Gellner 1993: 151] Kromě potřeby komunikace a vzdělání sloužilo jednotné národní školství, především díky tvorbě společné národní identity a vštěpování hodnot

výkonu a poslušnosti, také k eliminaci odporu vůči zavádění jednotných národních trhů, jejichž rozvoj provázal vzestup národního státu. [Rifkin 2005: 185-188]

Rozvoj nacionalismu však neprobíhal lineárním způsobem. Podle Erica Hobsbawma došlo ke klíčové proměně mezi lety 1880-1914, kdy jakákoli skupina označující se za národ mohla vznést nárok na sebeurčení. V této době vzrostl význam jazyka a etnické příslušnosti a v národních státech nastal posun směrem k politickému oprávnění národa. [Hobsbawm 2000: 100] Vrcholné období významu národní otázky nastalo v období po první světové válce, kdy se celá Evropa rozdělila do národních států. [Hobsbawm 2000: 127] Na konci dvacátého století navzdory přetrvávajícímu významu role nacionalismu jakožto nositele historických změn klesá. [Hobsbawm 2000: 159] Podle řady autorů (např. [Barša 2003: 298]) je dnes v situaci vysoké migrace a rozšíření dopravních a komunikačních možností trvání na nacionalistickém požadavku jednoty státu, kultury a území nebezpečné a nereálné. Jediná životaschopná cesta k občanskému smíru v zemích západní Evropy tak spočívá v pěstování univerzalistické utopie, ve které je místo pro každého, kdo respektuje práva ostatních, což ale předpokládá odstranění národních mýtů, uvědomění multikulturní situace a praktickou realizaci odpovídající politiky. Pozice nacionalismu se nicméně pochopitelně v různých zemích v závislosti na mnoha faktorech liší.

Národní identita ovšem není jedinou formou náhrady ztráty dřívějšího komunitního vědomí. Jak poznamenává Jan Keller, po postupném úpadku komunit v období omezeně liberální modernity následovala častá identifikace s novými organizacemi v období organizované modernity, která se projevovala v různých podobách, jako byl např. nacionalismus, korporativismus, nebo třídní vědomí. [Keller 2004: 397] V následném vývoji však dochází k erozi těchto forem sociability a tak se identita jedince stává stále proměnlivější. Osamělí jedinci hledají nové formy komunity, v akademických diskusích se tento trend projevuje rozmachem nekriticky romantického komunitarismu, o kterém Zygmunt Bauman hovoří jako o „komunitářském evangeliu“. [Bauman 2002: 268-269]

Abychom mohli těmto proměnám identity lépe porozumět, je třeba nejprve charakterizovat povahu procesu socializace v moderní společnosti. Socializací nazýváme proces, kdy si člověk prostřednictvím interakce se společností osvojuje společenské normy, hodnoty a vzorce chování; jde o přípravu člověka na začlenění do soustavy společenských pozic a jim

odpovídajících rolí. Je to složitý proces, kdy na jedince působí v různých obdobích života s různou intenzitou celá řada různých socializačních činitelů, přičemž předávané obsahy se od sebe více či méně liší a mnohdy jsou ve vzájemném rozporu. Díky tomu je fakticky znemožněna plná a nezpochybněná reprodukce tradičních hodnot, norem a vzorců chování, což způsobuje jejich destabilizaci. Osobnost a identita jedince tak jsou méně konzistentní, snadněji manipulovatelné a orientované na konzum. [Kabátek 1994: 89] V současné době se za nejvýznamnější socializační činitele považují rodina, škola, vrstevnická skupina a masová média.

Kombinace všech těchto vlivů přispívá k individualizaci identity. Od jedince se očekává, že vždy bude "svůj". Tato situace vede Baumana k formulování poněkud vyhocené teze, kterou opakuje v mnoha svých knihách (např. [2004: 134]), že člověk v postmoderní době si svou identitu kupuje; schopnost nakupovat je nástrojem svobody utvářet si identitu podle libosti.

Kromě utváření identity prostřednictvím nákupů, ovlivněných reklamními strategiemi obchodních řetězců a standardizovanými vzory z mediálního průmyslu, jsou jedinci nuceni k individuální seberealizaci i v rámci stále více flexibilizovaného zaměstnání. [Honneth 2007: 190] Podle Axela Honnetha v dnešní době došlo k historicky ojedinělému propojení několika různých procesů individualizace, takže se nároky na individuální seberealizaci natolik institucionalizovaly, že se staly spíše legitimizačním základem systému. Tyto nároky jsou na jedné straně součástí ideologie deinstitutionalizace, na straně druhé často u jedinců vyvolávají pocity vnitřní prázdnoty, neurčenosti a vlastní zbytečnosti. [Honneth 2007: 181]

Obecně lze říci, že proces modernizace vedl k destabilizaci tradičních identit a vytvořil tak prostor pro konstrukci identit založených na odlišném základě. Významným činitelem při utváření skupinových a individuálních identit se stala i řada sportovních odvětví, mezi nimiž zaujímá přední místo fotbal.

4.1 Fotbal a nacionalismus

Problematika národa, nacionalismu a národního státu patří v sociologii, včetně subdisciplíny sociologie sportu, mezi hojně zkoumaná témata, neboť se jedná o jeden z klíčových rysů modernity, ovlivňující všechny oblasti společenského života (a tedy i fotbal). Z hlediska

modernizační perspektivy, z kterého je psána tato práce, je nutné zkoumat zejména vztah fotbalu a národního státu, jeho roli při formování národní identity atd. Národ zde proto bude chápán ve smyslu politickém, především ve vztahu ke státu, nikoli na základě jazykových, etnických či náboženských odlišností, které běžně hrají důležitou roli při jeho vymezování.

Mezinárodní šíření fotbalu na konci devatenáctého a na počátku dvacátého století časově koliduje s obdobím formování státních hranic a národních identit v Evropě a v Latinské Americe. Potřebě vytvoření nových imaginárních komunit vyhovuje fotbal v roli producenta materiálu pro tvorbu oficiální historie, oslavující hrdiny bránící lid proti nepřátelským silám. Lokální kluby se střetávají uvnitř jednotícího národně-státního systému, při mezistátních zápasech jsou přítomny národní symboly (hymna, vlajka, barvy dresů atd.) [Giulianotti 2006: 23], díky technickému pokroku je možné tato střetnutí sledovat téměř všude (Gruneau podle [Giulianotti 2006: 23]).

Richard Giulianotti rozlišuje tři typy fotbalových národů: “staré“ (např. Anglie, Skotsko, Německo), “nové“ (Argentina, Uruguay) a “postmoderní“ (USA, Irsko, Austrálie). Zatímco u všech “moderních“ národů (“staré“ i “nové“) hrál fotbal klíčovou roli při formování národní identity, u “postmoderních“ národů plnily obdobnou funkci jiné sporty, fotbal se spíše podílel na rekonstrukci národní identity v globálním prostředí. [Giulianotti 2006: 24] Nacionalismus a národní identita nejsou vnitřně jednotné a v jednotlivých zemích se v závislosti na mnoha faktorech značně liší, přesto zde existuje několik společných znaků. V “tradičním“ období převládal amatérský fotbal kontrovaný městskou střední třídou, snažící se prostřednictvím fotbalu vštěpovat a vytvářet vědomí národní identity u hráčů a diváků ve snaze integrovat imigranty a nižší vrstvy. Postupně vznikající národní týmy vytvářely tlak na předválečnou britskou hegemonii. Moderní období charakterizuje rozvoj mezinárodních soutěží klubů i reprezentačních týmů a úpadek tradičních fotbalových zemí. V postmoderním období globalizace obchodu, migrace lidí a šíření idejí dochází k hybridizaci herních stylů a podemílání národních hranic, výhodu v tomto prostředí mají zejména velké státy. [Giulianotti 2006: 31-32]

Souvislost vývoje fotbalu s rozvojem nacionalismu je tedy zřejmá od počátku existence mezistátních fotbalových utkání. Kromě zmíněných obecných cílů byl fotbal (a sport obecně) využíván i pro specifitější politické cíle, jeho udržování v myšlení a cítění lidí např. sloužilo

ve Velké Británii v době první světové války k reprezentaci genetické síly britské mužnosti. [Veitch 2003: 375] Klíčovým obdobím pro vývoj vztahu národního státu a sportu (a zvláště fotbalu) však byla třicátá léta minulého století. V této době se v Evropě a v USA začala vytvářet transnacionální masová kultura přispívající k transformaci společenských vztahů, která se stále univerzalizovala a vymykala politické kontrole (viz např. filmy, móda, populární hudba, tanec; v rámci sportu pak existence mezinárodních hvězd, soutěží, žebříčků, či šíření inovací). Podle množství přívrženců a rostoucího politického významu byl nejvýznamnějším kulturním tokem sport, který se vlády (zejména v diktaturách – viz např. olympijské hry v Berlíně v roce 1936) pokoušely využít pro nacionalistické cíle, ačkoliv na druhé straně paradoxně podemlával suverenitu národní kultury. [Keys 2003: 413-414]

Po extrémních projevech nacionalismu za vlády NSDAP muselo Německo po druhé světové válce hledat novou kolektivní identitu. Východní část ji našla ve státním socialismu, v západní části Německa významně přispělo k jejímu vytvoření překvapivé vítězství na mistrovství světa ve fotbale v roce 1954. Tento úspěch napomohl k přijetí západního Německa do mezinárodního společenství a k pozitivnějšímu přijetí demokraticky strukturované federální republiky v očích západoněmecké veřejnosti. [Heinrich 2003: 1491] Ačkoli v Německu existují tendence legitimizovat nacionalismus, místní tisk se jinde běžným národoveckým projevům v médiích při mezistátních zápasech více než padesát let po skončení války stále brání s odkazem na nacistickou minulost a liberálně demokratický základ současného německého státu. [Inthorn 2002: 49] V jiných zemích, jako je např. Velká Británie, k podobnému vyrovnání s minulostí dojít nemuselo, takže i díky médiím přetrvává navzdory vstřícnosti politiků nadále stereotypní a někdy nepřátelské vnímání vzájemných vztahů, projevujících se zvláště při vzájemných zápasech. [Beck 2003: 410] Přesto však musela Velká Británie (a zvláště Anglie) v poválečném období přehodnotit svůj mezinárodní status v souvislosti s emancipací kolonií a sérií porážek od kontinentálních týmů, které přerušily její dosavadní hegemonii a snížily tak její velmocenské sebevědomí. [Giulianotti 2006: 25]

Právě dekolonizace Asie a Afriky byla jednou z klíčových globálních politických změn po druhé světové válce. Po rozpadu koloniálních impérií vzniklo (zvláště v Africe) mnoho nových států, při určování jejich hranic však často nebylo bráno v úvahu etnické, náboženské

či jazykové složení populace, což zapříčinilo četné vojenské konflikty. Ve vnitřně heterogenních, hluboce diferencovaných afrických státech se fotbalová utkání státních reprezentací stala jednou z mála příležitostí k posílení integrity společnosti prostřednictvím či jazykové složení populace, což zapříčinilo četné vojenské konflikty. Ve vnitřně heterogenních, hluboce diferencovaných afrických státech se fotbalová utkání státních reprezentací stala jednou z mála příležitostí k posílení integrity společnosti prostřednictvím identifikace se společnými symboly a prožíváním společných emocí. Jednou z těchto zemí je např. Kamerun [Clignet, Stark 1974], obdobnou funkci plní fotbal i v Brazílii. Možnost neutrálního setkávání při fotbalových utkáních, vytvoření nových sociálních sítí a příležitostí k uplatnění schopností jedinců bývá využívána při rekonstrukci zemí postižených dlouholetou občanskou válkou, jako je např. Libérie [Armstrong 2002: 490-491]. Obecně ale pro převážně agrární africké státy, kde často neexistuje systém jednotného všeobecného školství, významný pro rozvoj nacionalismu, platí, že je mezi jejich obyvateli vědomí společné národní identity málo rozvinuté, což se projevuje mnoha různými způsoby. Ačkoli existence reprezentačních týmů má nesporný integrační potenciál, v praxi je tento efekt podlamován symbolickými hegemonickými konflikty jednotlivých etnických či náboženských skupin, které se snaží prosadit vlastní trenéry, hráče či místa konání domácích zápasů. [Giulianotti, Armstrong 2004: 16] Úspěchy afrických týmů v celosvětových soutěžích, jako např. vítězství Nigérie na olympijském fotbalovém turnaji v roce 1996, jsou vnímány spíše jako úspěchy celého kontinentu, než pouze jednoho státu (podobná situace je v Evropě vysoce nepravděpodobná). [Giulianotti, Armstrong 2004: 1]

Význam fotbalu při dekolonizaci se však přirozeně neomezoval pouze na Afriku. Britská koloniální správa v Indii např. používala fotbal jako nástroj vštěpování žádoucích hodnot, eventuální vítězství Indů nad Brity se stala nástroji nenásilné rezistence, neboť přispívala k narušení koloniální ideologie o morální a fyzické méněcennosti indického obyvatelstva. (Mangan podle [Dimeo 2001: 71]) K vyjádření odporu k moci kolonizátorů a místních imámů a zároveň k posílení regionální integrace a identifikace se státem a národem sloužil fotbal i v Jemenu. Po sjednocení jeho jižní a severní části se stal jedním z mála projevů jednotného národa. [Stevenson, Haug 1997]

Na přelomu osmdesátých a devadesátých let minulého století sehrál fotbal důležitou roli při rozvoji národního vědomí a následných emancipačních snahách jednotlivých národů uvnitř Sovětského svazu (viz kapitola 3.3) a Jugoslávie, které nakonec vyústily v rozpad obou federací, a v jugoslávském případě vedl dokonce k několikaleté občanské válce.²⁷

Ve většině zemí se fotbalový nacionalismus projevuje nejvýrazněji v době konání kontinentálních či světových šampionátů, přičemž rozhodující podíl na této situaci mají masová média (vliv médií na konstrukci národní identity v době konání vrcholných akcí patří mezi frekventovaná výzkumná témata). Jako příklad lze uvést Anglii, pořadatele mistrovství Evropy v roce 1996. Anglický tisk v průběhu mistrovství oživoval protievropské nálady, orientoval se více na vlastní národ, než aby přispíval ke sblížení s kontinentálními zeměmi [Maguire, Poulton 1999: 27], objevovala se xenofobní a militaristická rétorika. [Garland, Rowe 1999: 80] „Národní obsese“ se však objevují v kultivovanější formě i v reportážích o utkáních v renomovaných kontinentálních novinách. Pestrá obraznost a barvitě metafory odráží vedle společných motivů (obchod, válka) také specifické rysy kultury formující kolektivní identity jednotlivých národů: zdraví (Francie), mesianismus (Německo), geopolitika (Španělsko). [Crolley, Hand, Jeutter 1998: 184] Pořádání vrcholných akcí navíc v řadě případů (zejména u autoritativních režimů) slouží k získání pozitivního image v mezinárodním společenství.²⁸

²⁷ Na příkladu Chorvatska je možné názorně demonstrovat, jak vypadá modelové využití fotbalu pro potřeby nacionalistické politiky. Samostatná chorvatská reprezentace sehrála své první utkání v září v roce 1990 proti týmu Spojených států amerických. Zápas umožnil Franjovi Tudjmanovi předvést světu přijatelnou image nového národa a přispět tak k jeho neformálnímu uznání, zejména díky propojení nacionalistické symboliky (z části pocházející z dob fašistického ustašovského režimu za druhé světové války) s americkými symboly svobody a demokracie. V době konání utkání samostatné Chorvatsko ještě neuznala OSN ani Evropská unie, z politického hlediska by tomuto utkání odpovídalo např. střetnutí mezi USA a výběrem separatistů z Quebecu. Chorvatský reprezentační výběr plnil roli národních vyslanců i nadále, samostatnost Chorvatska byla uznána až v roce 1992. Toto utkání zároveň přispělo k oživení svazků s chorvatskými emigranty a k mobilizaci podpory veřejnosti pro účast v občanské válce, chorvatští emigranti i vláda USA poskytovali v dalších letech podporu prezidentu Tudjmanovi.

Chorvatská vláda (obdobně jako vláda srbská) zároveň poskytovala podporu nacionalistickým klubům, z některých skupin nacionalistických fanoušků (zvláště ze skupin typu Bad Blue Boys) se později stali vojáci anebo i váleční zločinci v paramilitárních skupinách. Již v dřívějších letech se však projevovalo napětí při vzájemných zápasech Dinama Záhřeb a Crvene Zvezdy Bělehrad. Při jednom z těchto zápasů došlo za přispění Tudjmana a jeho Chorvatské demokratické unie k výtržnostem, které následně použili jako argument proti Srby ovládané armádě a policii. Nárůst nacionalistických vášní se odrazil ve stále častějších střetech fanoušků s policií, které bylo mnohdy obtížné odlišit od války. Sportovní nacionalismus se tak stal předehrou vojenského konfliktu. [Sack, Suster 2000: 316-317]

²⁸ Na počátku sedmdesátých let bylo rozhodnuto, že se mistrovství světa v roce 1978 bude konat v Argentině. Dva roky před jeho začátkem se však dostala k moci vojenská junta, která se jej snažila využít pro získání pozitivního image v mezinárodním společenství, odvést pořadatelstvím a vlastním vítězstvím pozornost od politických vražd a vzbudit mezi obyvateli vlnu patriotismu. Veškerá činnost byla podřízena tomuto cíli: na úkor všech ostatních projektů byly budovány velké stadiony, silnice spojující místa utkání, byla zavedena barevná televize a zlepšena komunikační infrastruktura. Enormní náklady zhoršily ekonomickou situaci země. Řada podezřelých okolností navíc svědčí o tom, že semifinálové utkání s Peru, ve kterém Argentina potřebovala zvítězit 4:0, bylo ovlivněno úplatky. Podle některých zdrojů Argentina poslala spřátelené vojenské juntě do Peru 35 000 tun obilí, pravděpodobně zbraně a Argentinská centrální banka poskytla Peru úvěr ve výši 50

Jak bylo naznačeno výše, národní identita se ve vztahu k fotbalu v různých zemích v závislosti na mnoha faktorech liší, jedním z nejdůležitějších je samotná pozice země ve světovém systému. Portugalsko jakožto semiperiferní stát na pokraji Evropy neustále osciluje mezi centrovou imaginací (přináležitost k západní Evropě) a periferním traumatem (status rozvojového státu). Jedním z důsledků nejasné portugalské identity je upřednostňování klubů nad reprezentací mezi portugalskými fanoušky, patrné zejména v dobách, kdy se portugalskému týmu nedaří. Kolektivní existence je rovněž vnímána skrze specifický herní styl, jeho vítězství může být vnímáno jako projev nadřazenosti nad ostatními (nejen) styly. Po většinu své historie portugalský tým nedosahoval evropské špičky, mezi fanoušky převažovala pesimistická nálada a oživovalo se periferní trauma. [Coelho 1998: 162-170]

Nacionalismus Skotů se naproti tomu vždy utvářel v opozici k Anglii, na které je Skotsko strukturálně závislé. Obdobně se pozitivní karnevalová identita skotských fanoušků zakládá na opozici vůči anglickým hooligans, ve druhé polovině devadesátých se však prvek antiangličanství oslabil. Jedno z možných vysvětlení je vznik skotského parlamentu jakožto další možnosti projevení skotské identity. [Finn, Giulianotti 1998: 200]

Také v Uruguay se stal fotbal jedním z mála symbolů společného národa, jehož významnou část tvořili imigranti. K formování jednotného národa výrazně přispěly úspěchy především ve dvacátých a třicátých letech (včetně vítězství na mistrovství světa v letech 1930 a 1950), v dalších desetiletích se ale naplno projevila periferní pozice státu a špatné výkony týmu nedokázaly uspokojit neobyčejně silné emocionální investice Uruguayců, což vedlo k hluboce pesimistické celospolečenské náladě. [Giulianotti 2006: 30-31]

Význam národního týmu v očích fanoušků v jednotlivých zemích a částečně i jeho úspěchy souvisejí do určité míry i s obecnou mírou integrace obyvatelstva na nacionalistickém základě. Na jedné straně existují i v Evropě státy s méně vyhraněnou národní identitou (např. Portugalsko či Španělsko), kde fanoušci přikládají větší význam utkáním klubů, které jsou zpravidla úspěšnější než národní tým, na straně druhé existují státy s vyhraněnější národním

miliónů dolarů. Argentina nakonec porazila Peru 6:0 a vyhrála celé mistrovství. Vojenská junta se snažila přesvědčit zahraniční novináře o prosperitě a blahobytu obyčejných lidí, k čemuž si najala newyorskou propagační agenturu. Přesídlila proto obyvatele některých slumů do oblastí, kde se zápasy mistrovství světa nekonaly, nebo do pouště Catamarca. Stovky „politicky nespolehlivých“ obyvatel byly odvečeny do odlehlých oblastí, mnoho vězňů bylo zabito, aby se zabránilo jejich objevení. Navzdory tomuto úsilí se však západní veřejnost dozvěděla pravdu o podobě argentinského režimu. Patriotismus povzbuzený šampionátem měl být využit k posílení legitimacy vlády a k následným vojenským účelům. Uspěť se však nepodařilo. [Kuper 2005: 219-228]

vědomím (např. Francie [Hare 2003: 138]), kde fanoušci vždy přikládali větší význam zápasům národního týmu a kde je v souladu s tradicí etatismu organizace fotbalu více podřízena veřejným zájmům.

Nezbytným předpokladem pro integrační funkci fotbalu na národně-státní úrovni je jeho dominantní pozice v hegemonistické sportovní kultuře v dané zemi. Ve Spojených státech amerických plní obdobnou funkci americký fotbal, basketbal a baseball, v menší míře i lední hokej, fotbal zde byl naproti tomu spjatý především se skupinami obyvatel, které více či méně vzdorovaly úplné asimilaci a přijetí amerického stylu života. Ačkoli se zde fotbal začal hrát již na konci devatenáctého století, dominantní pozici nikdy nezískal. V době hospodářské krize dokonce zaznamenal citelný úpadek, neboť byl považován za „neamerický sport“. V poválečném období zde fungovala profesionální liga a ve druhé polovině sedmdesátých a na počátku osmdesátých let se vedení ligy pokusilo udělat z fotbalu prostřednictvím strategie maximální komercializace nejpopulárnější americký sport. Podařilo se zvýšit popularitu fotbalu u menšin, nikoli však u většinové populace – zahraniční hvězdy (včetně Brazilce Pelého) nebyly atraktivní pro nacionalisticky založenou většinovou bílou populaci. Tyto snahy nakonec skončily hospodářským krachem, částečného úspěchu se nakonec podařilo docílit až při skromnější rekonstrukci ligy v devadesátých letech. Navzdory celkovému vzestupu však fotbal z hlediska společenského významu za zmíněnými sporty stále zaostává. [Bedřich 2006: 36; Giulianotti 2006: 36]

Dlouhodobý střet mezi dvěma dominantními sporty (fotbalem a sjezdovým lyžováním) se odehrává také v Rakousku, převaha jednoho z nich odráží zároveň význam určitých regionů a hodnot při formování rakouské identity. Na jedné straně fotbal reprezentuje především městské oblasti (a zvláště Vídeň) s převažující levicově liberální orientací, na straně druhé sjezdové lyžování je spjaté zejména s katolicko konzervativním venkovem. V souvislosti s přípravou Rakouska na pořádání fotbalového mistrovství Evropy se oba sporty vzájemně přiblížily, národní identita se však kulturně (i sportovně) posouvá proti městu. [Horak, Spitaler 2003: 1515]

Jak bylo naznačeno v úvodu k této kapitole, na konci dvacátého století klesá význam nacionalismu jakožto nositele historických změn, ekonomická globalizace podemílá základy národních států, které jsou (zejména v Evropě) stále více integrovány, narůstá migrace

obyvatel, takže je stále obtížnější udržet kulturní a etnickou homogenitu populace, dochází k postmoderní fragmentarizaci identit. Anthony King na příkladu sítě fanoušků Manchesteru United ukazuje, jak ekonomická soutěž mezi evropskými městy a regiony a jejich začlenění do evropských toků přispívá k organické transformaci identit a sociálních vztahů v každodenním životě. Tito fanoušci odmítají tradiční angličanství a kladou důraz na úspěch svého klubu a města, přesto však jsou začleněni do vztahů v rámci národního státu, který pro ně může být za určitých okolností důležitější. Na základě analýzy této poměrně malé skupiny nelze vyvozovat kategorické soudy o postnacionalizaci identity, přesto je však zřejmé, že v „nové Evropě“ dochází k jejímu novému vyjednávání. [King 2000: 437-438]

Úspěchy národních týmů v řadě zemí navíc nemohou sloužit jako nástroj potvrzení symbolické dominance vládnoucího etnika, naopak zde přispívají k šíření kosmopolitismu.. Vítězství Francie na světovém a evropském šampionátu v letech 1998 a 2000 se stalo modelovým příkladem multietnicity spojené s úspěchem, klíčový hráč Zinedine Zidane, pocházející z Alžírka, se stal symbolem úspěšné integrace do francouzské společnosti. [Hare 2003: 139] Obdobně bylo třetí místo Turecka na mistrovství světa 2002 vnímáno jako úspěch pluralismu (nikoli primárně sekulárního nacionalismu), ačkoli byl navenek orientován v opozici vůči Evropě. [Kösebalaban 2004: 62-63] Přesto však fotbal nadále hraje i v Evropě v řadě případů důležitou roli při formování národní identity. Severoirským unionistům např. umožňuje relativně pohodlný život s jejich irskou identitou, zároveň však povoluje ostatním definovat sebe sama v opozici vůči irství, sportovní postoje zde ovlivňují politické názory. [Bairner 2003: 517, 532] V zemích, jako je např. Česká republika, se v současnosti fotbalová (a v českém případě i hokejová) utkání na vrcholných turnajích stávají ojedinělými okamžiky, kdy lidé aktivně a spontánně projevují svou národní příslušnost.

4.2 Klubismus

Sdružování fanoušků kolem fotbalových klubů se stalo pro mnoho lidí významným zdrojem identity a sociálních vazeb, podoba jejich vztahu ke klubu i k sobě navzájem se projevuje v různých formách, lišících se v čase a prostoru. Josef Smolík nabízí jedno z možných členění, které je však použitelné spíše pro současnost a zvláště pro popis sociálně

psychologických odlišností hooligans. Podle něj je možné na základě skupinových charakteristik (např. koheze, stupeň integrity, stabilita, velikost, ideologie, míra kontroly, způsob prožívání zápasů, či výskyt násilí) rozlišit fotbalové diváky, fotbalové fanoušky a hooligans. [Mareš, Smolík, Suchánek 2004: 10-11]

Podle Escobara pomáhalo zakládání fotbalových klubů na základě svobodného a dobrovolného sdružování k integraci izolovaných obyvatel v rychle rostoucích městech období industrializace, k rozvoji hlubších forem solidarity a sdílené identity. (Escobar podle [Giulianotti 2006: 15]) Pevné vazby klubů (včetně hráčů) na místo a komunitu jsou v průběhu modernizace podemílány mj. mobilitou hráčů a rozšířením, ale i destabilizací fanouškovské základny. [Giulianotti 2006: 15]

Z hlediska Durkheimovy sociologie náboženství plní klub pro členy těchto komunit funkci totemu; prostřednictvím rituálů, mezi něž patří účast na zápasech či nošení klubových barev, tak fanoušci uctívají sami sebe. [Giulianotti 2002: 33] Uctívání vlastních výtvorů a sebe sama může rovněž být chápáno jako projev modloslužebnictví. Čím více svých sil člověk přenáší na modlu (v tomto případě na fotbalový klub či hráče, jindy to může být např. Bůh, církev, národ či strana), tím je chudší on sám a tím více je na modle závislý. Krajním případem modlářství se pak stává fanatismus, kdy se člověk zcela upíná k modle, aby tak kompenzoval svou vnitřní prázdnotu a depresi. Bezvýhradným podrobením a absolutizací modly získává jeho život smysl, podřízenost modle jej citově vzrušuje. Jde však o chladné zanícení plynoucí z vnitřní zmrtvělosti, nikoli o radost poskytovanou tvůrčím vztahem. [Fromm 2004: 36] Frommova analýza modlářství a odcizení umožňuje vysvětlit některé aspekty fotbalového fandění, včetně jeho radikální chuligánské podoby.

Podle Charlese Wrighta Millse, z jehož díla dále vychází Richard Giulianotti, se identity (včetně fotbalových) projevují v sémantických (jak se lidé uvnitř sebe, individuálně i kolektivně, definují; kdo jsou?) a syntaktických formách (jak se lidé v rámci vnější opozice vymezují; kdo nejsou?). Fotbal jako kulturní forma zdůrazňuje spíše syntaktickou stránku, generuje opozice na všech stranách – mezi hráči, týmy, příznivci, vedeními klubů, státy atd. (Giulianotti podle [Giulianotti, Armstrong 2001: 267]) Pozitivní („kdo jsme?“) i negativní („kdo nejsme“) identity jednotlivých skupin fanoušků se utváří vždy na základě konkrétní společensko historické situovanosti klubu a v praxi se v nich různým způsobem kombinují

vlivy příslušnosti k městské části, městu (či obci), regionu, státu, rase, etnicitě, národu, náboženství, třídě i politickému proudu.

Nejintenzivněji pocíťovaná rivalita zpravidla existuje mezi prostorově blízkými týmy, reprodukuje se skrze socializaci fanoušků, kteří spolu o fotbale neustále debatují, vtipkují a teoretizují. To platí především pro města s větším počtem klubů, které vzájemně soupeří o získání převahy v rámci městské části, či v celém městě, podle významu i v rámci regionu či celého státu (v Londýně např. Arsenal a Tottenham soupeří o nadvládu na severu města, West Ham a Millwall v dělnické východní části, mezi nejlepší anglické týmy patří také londýnská Chelsea). Kluby zaujímající dominantní pozici v jednom městě soupeří s obdobnými týmy z okolních měst o dominantní pozici v regionu (např. Newcastle a Sunderland), v menších zemích někdy zároveň soupeří o reprezentaci státní (např. dělnický Feyenoord Rotterdam soupeří s původně židovským týmem středních tříd Ajaxem Amsterdam o reprezentaci Nizozemí).

Třídní konflikty se ve fotbale projevují nejvýrazněji v Latinské Americe a bývají v některých případech kombinovány s etnickými rozpory. Flamengo Rio de Janeiro reprezentuje favely (chudinské čtvrti na okraji města), zatímco aristokratické Fluminense jen obtížně skrývá opovržení pro hráče a fanoušky černé barvy pleti. V tureckém Istanbulu Galatasaray reprezentoval nižší šlechtu, Fenerbahce střední třídu a Besiktas dělnictvo.

Při konstrukci klubových identit hrají rovněž důležitou roli jejich nerovná postavení, ve městech se dvěma významnými kluby, z nichž má jeden významnou převahu (např. Manchester, Turín, Mnichov), bývá zpravidla ten druhý více považován za reprezentanta ducha města (a jeho obyvatelé jej také více podporují), zatímco jeho silnější a bohatší rival má celonárodní záběr. Rozdíl mezi oběma typy odráží protiklad mezi původní komunitární orientací a modernizovanou organizací. Ve Španělsku naproti tomu významné kluby odrážejí identitu jednotlivých etnik – Basků (Athletic Bilbao), Katalánců (FC Barcelona), či převažujících Kastilů (Real Madrid). Vzájemnou rivalitu kromě etno-nacionální identity a souboje o vedoucí postavení ve španělské lize dlouho přizívovala skutečnost, že Real Madrid byl považován za prominentní klub v období Francovy diktatury. Podpora jeho hlavních rivalů proto zároveň obsahovala prvek politického protestu, podobně tomu bylo i v zemích státního socialismu. (viz kapitola 3.3) [Giulianotti 2006: 10-14]

Specifickým způsobem se projeví rozdílů třídní, politické, náboženské a etnické v izraelském fotbale, kde se ostře rozdělené skupiny spřízněných klubů vážou na konkrétní politické organizace. Levicově orientované kluby s názvem Hapoel jsou provázány s Obecnou federací práce a mají ve znaku srp a kladivo, tradičně nacionalistické kluby s názvem Maccabi úzce spolupracují s buržoazními politickými stranami a mají ve znaku Davidovu hvězdu, Beitar je spjatý s konzervativní krajní pravicí a Elitzur s nábožensko-sionistickými stranami. V izraelské lize kromě toho působí i arabský klub Hapoel Taibeh a již ve dvacátých letech byla založena Palestinská fotbalová asociace. Fotbalová utkání jsou proto v Izraeli podbarvena politickými, etnickými a náboženskými konflikty. [Giulianotti 2006: 12; Ben-Porat 1998: 271]

Pestrost a proměnlivost podob a projevů identity fotbalových fanoušků se stala častým tématem výzkumné práce nejen v sociologii fotbalu, ale i historii, antropologii či marketinku. Na základě různorodých přístupů ke studiu fotbalových identit byla vytvořena řada teoretických zobecnění, reflektujících odlišné společenské souvislosti a umožňujících tak nahlížet na tento fenomén v rámci rozdílných, vzájemně se doplňujících perspektivách. Richard Giulianotti a Gary Armstrong rozlišují sedm druhů identitních opozic, z nichž nejvýznamnější je konstrukce konfliktních identit, vyskytujících se ve třech různých variantách, které se mohou v čase proměňovat. Legitimizační identita je konstruována skrze dominantní společenské instituce a přispívá tak k reprodukci (eventuálně i změně) existujících mocenských vztahů a občanské společnosti (např. existence národních svazů přispívá k rozvoji národního vědomí, dominantní klub reprezentující hodnoty vládnoucí skupiny podporuje udržení její pozice (např. Juventus Turín v Itálii)). Rezistenční identity konstruují mocensky marginalizované skupiny, které si takto vytváří možnost kolektivní komunitní obrany (např. fanoušci Millwallu). Projektovou identitu vytváří ti, co hledají alternativu a usilují o transformaci (např. hnutí nezávislých příznivců, či emancipační hnutí Katalánců spjaté s FC Barcelona).²⁹ [Giulianotti, Armstrong 2001: 270]

²⁹ Jako příklad lze uvést nejpůvodnější chorvatský klub Dinamo Záhřeb, který symbolizoval „rezistenční“ národní chorvatskou identitu, která stála v opozici vůči národní jugoslávské identitě, podporované dominantním srbským etnikem. Na počátku devadesátých let identifikace s Dinamem získávala stále více „projektový“ charakter a po osamostatnění Chorvatska díky podpoře nacionalismu i „legitimizační“ ve vztahu k novému chorvatskému státu. (viz kapitola 4.1) Součástí této role bylo i změna názvu na Croatia Záhřeb, podporovaná vládou i prezidentem Tudjmanem, která ale vyvolala odpor u skupiny fanoušků zvané Bad Blue Boys a později i napříč celým Chorvatskem. Tyto skupiny byly nejprve veřejně napadány a exkludovány, díky opětovnému posunu směrem k „projektové identitě“ a postupnému oslabení vyhraněného nacionalismu se po nátlaku fanoušků název klubu změnil zpět na Dinamo.

Existence vyhrocených vzájemných rivalit mezi jednotlivými týmy se však podstatně méně vyskytuje ve východoasijských zemích, kde jejich rozvoji brání kolektivistická a na dosažení harmonie orientovaná konfuciánská kultura. Západní nacionalismus, kompetitivní individualismus a v minulosti otevřený imperialismus a výraznější latinský rodinný či obecní šovinismus vytváří pro rozvoj rivalit příznivější podmínky. [Giulianotti 2006: 14]

Výrazné rozdíly lze (navzdory globalizaci) nalézt mezi kulturou fanoušků v jednotlivých zemích i v rámci jednotlivých klubů. V Itálii např. existují oficiální formálně organizované fan kluby, spolupracující s vedením klubů a na druhé straně autonomní a neformální skupiny *ultras*, kteří jsou viditelnější při vytváření atmosféry na stadionu (včetně používání pyrotechniky), hlasitější při kritice klubového vedení a uzavírají spojenecké svazky se spřátelenými kluby. V Anglii vedle řadových fanoušků existovaly početné skupiny chuligánů. V reakci na kulminující násilí v polovině osmdesátých let a následnou kampaň proti nim vzniklo hnutí za demokratizaci rozhodování ve fotbale (viz kapitola 2.2) a také se v severoevropských zemích rozvinuly karnevalové formy diváctví. [Giulianotti 2006: 55-57]

Odrazem skupinových hodnot navíc není pouze identifikace s konkrétním klubem, ale i obliba konkrétního hráče. Christian Bromberger uvádí příklad Juventusu Turín z osmdesátých let, kdy tehdejší nejlepší evropský fotbalista Michel Platini (stratég, který kontroloval hru a dirigoval ostatní, ale neběhal více, než bylo nutné) byl populární mezi vedoucími a manažery, naproti tomu Zbigniew Boniek (agresivní, přímočarý útočník, který na hřišti energií nikdy nešetřil) nacházel své obdivovatele především mezi mládeží a dělníky. [Bromberger 1995: 297]

Povaha vztahu fanoušků ke klubu prochází v průběhu procesu modernizace zásadní kvalitativní proměnou, ve které se odráží vývojové tendence popsané v úvodu k této kapitole. Hlavní rysy této transformace zachycuje ve své typologii identit fotbalových diváků Richard

Mezi dalších šest druhů identitních opozic patří dramatizace mocenských vztahů (skutečná nebo vnímaná dominance jednoho klubu (např. Juventus Turín, Manchester United, Glasgow Rangers) vede příznivce ostatních vymezení se vůči němu), „potopená národnost“ (identita klubu vázaná na menšinovou či skrytou národnost, např. baskický Athletic Bilbao), minoritní identita a lokální rozdíly (např. Aberdeen jako protiklad tradičních rivalů z Glasgowu – protestantských Rangers a katolického Celticu), symbolické násilí exkluze (v případech neobvykle silného rozdělení společnosti dochází k marginalizaci některých skupin, což bývá někdy doprovázeno projevy fyzického násilí, např. Millwall), estetické kódy (střet mezi tradičním a moderním herním stylem, např. Argentina) a transformace rivalit v dezorganizovaném kapitalismu (budování nových projektů globálních „značkových“ identit velkých klubů, neumožňujících vznik komunit pro lokální fanoušky, přispívá k destabilizaci starých legitimizačních identit; hierarchická struktura fotbalu je v podmínkách růstu vlivu nadnárodních mediálních a sportovních korporací zpochybňována střety mezi G14 a UEFA, mezi kluby a národními svazy). [Giulianotti, Armstrong 2001: 272-278]

Giulianotti. Na základě dvou binárních opozic, znázorněných dvěma vzájemně kolmými osami, rozlišuje čtyři odlišné ideálně-typické druhy fanoušků. První osa vyjadřuje protiklad mezi tradicí (delší, loajálnější, lidová identifikace s klubem) a konzumerismem (více tržně orientovaný vztah ke klubu, zaměřený na konzumaci klubových produktů), druhá odráží na škále vášnivý/chladný stupeň důležitosti klubu pro sebeformování individua. Kombinací těchto dvou os získáme čtyři kvadranty, každý reprezentuje jeden typ divácké identity (viz schéma v Příloze 11, obsahující zároveň základní charakteristiku jednotlivých typů): *supporter* (tradiční/ vášnivý), *follower* (tradiční/ chladný), *fan* (konzumní/ vášnivý) a *flâneur* (konzumní/ chladný).³⁰ Základní trendy v proměně fotbalového fandění spočívají v úpadku tradic, vzestupu konzumu, oslabování významu klubu pro jedince (a naopak růst pravděpodobnosti jeho změny), solidarity s klubem, s ostatními fanoušky i s místem sídla klubu; jinými slovy – ústup *supporters* provází vzestup *flâneurs*, ostatní kategorie jsou únikové varianty, jakési mezistupně uvnitř hlavních tendencí. *Supporter* a *flâneur* představují sice protikladné kategorie, na druhé straně jsou ale na sobě závislí. *Supporter* uznává, že v neoliberálním prostředí je třeba v zájmu úspěchu a přežití přilákat konzumenty, *flâneur* se od něj však distancuje. Pokud se ale ze všech *supporters* stanou *flâneurs*, bude celý spektakl ohrožen, nebudou zde projevy tribalismu minulosti a „kosmopolitní“ *flâneurs* ztratí objekt pozorování a možná i zdroj významů pro konstrukci vlastní identity. [Giulianotti 2002]

Lloyd C. Harris a Emmanuel Ogbonna se namísto rozboru vývojových trendů pokoušejí vztah mezi fanouškem a klubem (z pohledu psychologie fanouška) podrobněji operacionalizovat. Ačkoli všichni fanoušci věří, že mají ke svému klubu emocionální vztah, je možné rozlišit čtyři roviny tohoto vztahu, které nemusí být vždy přítomné všechny u každého fanouška: intimita, interakce, důvěra, oddanost. Na základě přítomnosti a míry intenzity jednotlivých dimenzí autoři identifikují sedm kategorií fanoušků: *armchair supporters*, *social fans*, *oldtimers*, *leisure switchers*, *antifans*, *club-connected supporters* a *die-hard fanatics*. Identifikace a emocionální vztah fanoušků se týká především klubu jako sportovního týmu (hráčů, trenéra atd.) a kulturního elementu (historie klubu, tradice, hodnoty), nikoli organizace

³⁰ V textu budou ponechány původní anglické termíny, neboť čeština nedisponuje dostatkem významově odlišitelných a zároveň odpovídajících výrazů. Ve většině anglofonní literatury se navíc obvykle používají jen výrazy *supporter* a *fan*, chápané jako synonyma.

a managementu. Řada fanoušků tak odmítá firemní strategie mnohých klubových vedení na budování vzájemného vztahu [Harris – Ogbonna: 2008].

V souladu s proměnou procesu socializace a s Baumanovou tezí o nakupování vlastní identity se merchandising stává stále významnější položkou v příjmů velkých klubů (zejména v Anglii), vlastnictví předmětů s logem klubu plní pro fanoušky důležité symbolické funkce identifikace, integrace, exprese a sakralizace. [Derbaix, Decrop, Cabossart 2002: 511] Tradiční fanoušci sice komercializaci přijímají jako nutnost, často jim ale vadí vnímání fanoušků jako zákazníků (hraničící v některých případech s vykořisťováním ze strany vedení klubů), navíc díky orientaci na movitější skupiny může být ohrožena socializace nové generace aktivních fanoušků. [Giulianotti 2005: 406]

Četné kritiky se dočkala také mediální obsese fotbalovými celebritami, nejvíce patrná opět v Anglii, kde se David Beckham stal celebritou prvořadého významu v situaci, kdy většinu novin (včetně nejčtenějšího bulvárního deníku *The Sun*) vlastní News Corporation Ruperta Murdocha, která zároveň prostřednictvím BSKyB kontroluje vysílací práva na zápasy Premier League, což posléze přispělo k růstu popularity jeho i Manchesteru United (a posléze Realu Madrid) po celém světě, zvláště ve východní Asii. [Williams 2006: 103] K přeměně fanoušků v konzumenty konečně přispívají značkové strategie největších klubů, které však mohou úspěšně realizovat pouze větší kluby s dostatkem finančních zdrojů a s dostatečně specifickou identitou pro fanoušky z celé země. Joke Oppenhuisen a Liesbet Van Zoonen na příkladu nizozemských klubů ukazují, že příznivci velkých klubů asociují své týmy s hodnotami tradice a úspěchu, zatímco fanoušci menších regionálních klubů spojují své týmy s hodnotami sociálních vztahů a volného času. Rozmach značkových strategií v praxi povede k růstu ekonomických nerovností mezi kluby. [Oppenhuisen, Van Zoonen 2006: 70-71]

Podle Cornela Sandvosse je fandění založeno na sérii spotřebních praktik, zároveň však slouží ke komunikaci fanoušků. Kluby je možné chápat jako prostor sebereflexe pro fanoušky a většinou neuvědomované prodloužení a projekci sebe sama do klubu („prohráli jsme“). V současnosti dochází k růstu diverzity znaků umožňujících fanouškům sebevyjádření, tato volba je však ve skutečnosti zmenšována racionalizačním imperativem tvořícím základ konzumního systému. Rozšíření fanoušků klubů (např. Chelsea) daleko od tradičního sídla,

kde nemají prostředky na sledování svého týmu přímo na stadionu, ukazuje, jak racionalizovaný konzum eliminuje volby, které sám produkuje. [Sandvoss 2003: 44, 102]

Díky postupující kulturní a ekonomické globalizaci, rozmachu elektronických médií, rostoucí horizontální mobilitě a narušení tradičních komunitních vazeb dochází ke glocalizaci (nejen) fotbalových identit, střetávání univerzalizujících symbolů s lokálním prostředím. Identifikace fanoušků s největšími kluby již v řadě případů není závislá na prostorové blízkosti, díky rozmachu médií je možno ve vzdálených zemích sledovat utkání vybraných evropských klubových soutěží (zvláště Ligy mistrů a Premier League). Na druhé straně skutečnost, že se fanoušci v těchto zemích identifikují se vzdálenými velkokluby, svědčí o úpadku lokálních vazeb, individualizaci a kosmopolitizaci společnosti (nebo aspoň některých skupin), rostoucí globální provázanosti a vlivu dominantního centra na periferní oblasti. Jako příklad lze uvést početnou skupinu izraelských fanoušků anglických klubů, která je složena převážně ze vzdělaných příslušníků nové střední třídy. [Ben-Porat 2000: 349] Na druhé straně existují početné skupiny emigrantů, které (opět díky elektronickým médiím) udržují mj. díky fotbalu pocit blízkosti a identifikace se starými kulturními institucemi. (např. [Giulianotti, Robertson 2007: 148])

Mezi fenomény posledních let patří také tzv. post-fandovství. Při vytváření tohoto termínu se Giulianotti inspiroval koncepcí post-turismu Johna Urryho, oba koncepty odráží mentalitu vzdělaných "bílých límečků" v době zintenzivněné pozdně moderní reflexivity. Post-fanoušek zaujímá vůči klubu více distancovaný, reflexivní vztah, uvědomuje si roli médií při tvorbě identit, jejich kritický postoj často vyústuje v angažovanost v asociacích fanoušků. [Giulianotti 2006: 148]

Identita fanouška a jeho vztah k oblíbenému klubu v éře komercializovaného fotbalu nabývá rozmanitých forem, vedle tradičních podob fandovství zde existují fragmentarizované, spotřebně orientované, méně stálé a z lokálních komunit vyvázané způsoby identifikace. Přizpůsobení fotbalu tržní logice orientované na dosahování zisku oslabuje tradiční významy i komunitární formy fandění, vrcholový fotbal se tak více univerzalizuje a unifikuje a (zvláště na klubové úrovni) dochází k oslabení jeho politické role (vliv komercializace na postupnou depolitizaci fotbalu dokládají studie z řady zemí, např. [Yarar 2005; Ben-Porat 1998; Lee 1998]). Navzdory veškerým proměnám, kterými prošlo fotbalové fandění v souvislosti

s procesem komercializace fotbalu (patrným zejména v nejvyspělejších zemích) a celospolečenskými změnami ve společnostech pozdní doby, v sobě však identifikace s fotbalovým klubem nadále nese možnost nalezení identity a vytvoření přátelských komunitních vazeb. Příznačně se tato rozporná situace projevovala v Anglii v éře Margaret Thatcherové, vyznačující se rostoucím individualismem a neoliberalními ekonomickými reformami, která je vzhledem k obdobným tendencím relevantní i pro českou společnost: *„Komercializace anglického fotbalu, přinejmenším na úrovni Premier League, vylepšila i umrtvila prožitek fotbalových fanoušků. Tento především emocionální zážitek, který nemůže být redukován na úroveň individuální spotřeby nebo na tržní transakci, dlouho poskytoval lidem žijícím v Anglii důležitý zdroj kolektivní (často občanské) identity a hrdosti. Později pro mnohé sloužil jako stěžejní zdroj komunity, identity a útočiště před sobeckými a materialistickými hodnotami thatcherismu, usilujícího o odstranění mnoha dalších prostředků, pomocí nichž by si Angličané mohli sami sebe představit jako něco víc než jen sumu stále izolovanějších individuí.“* [Lee 1998: 48]

5. Fotbal, nerovnosti a demokratizace

Jedním z charakteristických rysů předmoderních společností je jejich stabilita z hlediska rozložení moci mezi jejími jednotlivými vrstvami, která byla zapříčiněna způsobem legitimizace tehdejší moci. Společenské nerovnosti byly považovány za něco zcela samozřejmého, nárok panovníka na trůn plynul z tradice či božského původu. Jednou z klíčových součástí procesu modernizace bylo prosazování ideje rovnosti, což zahrnovalo postupné znesamozřejmění (a tedy delegitimizaci) prakticky všech forem společenských nerovností. Na počátku modernity proto stála politizace politické moci, kdy byla tato moc díky liberální kritice desakralizována a politické uspořádání se ukázalo být změnitelným. Liberální předpoklad osvobození individua demokratizací politické sféry se však později setkal s ostrou kritikou, reprezentovanou různými podobami socialismu (v čele s marxismem), které poukazovaly na nedostatečnost liberálního pojetí a akcentovaly mocenskou povahu kapitálu a tedy i ekonomické sféry. Nejpozději na počátku dvacátého století se však redukce nerovností na čistě politický či ekonomický základ ukázala být nedostatečná, např. Antonio Gramsci (a po něm řada dalších autorů) upozornil na ideologický význam kulturní sféry, kde hrají roli instituce, jako je škola, církev, občanská společnost apod. Postupem doby začalo docházet k tematizaci nerovností v dalších asymetrických vztazích – mj. mezi mužem a ženou (feminismus), člověkem a přírodou (environmentální hnutí), či bohatými a chudými zeměmi (alterglobalizační hnutí). Napětí mezi rostoucí politizací sociálního světa a jeho zpětnými nárazy proto je možné označit za jeden ze základních rysů modernity. [Barša, Císař 2004: 5-9]

Obecně lze říci, že většina požadavků na demokratizaci se vztahovala převážně směrem ke změně právního řádu. Právní normy však nelze považovat za jediný prostředek útlaku, resp. v případě prosazení ideje rovnosti do jejich znění se nejedná o záruku dosažení rovnosti v praktickém životě. Podle Axela Honnetha v moderních západních společnostech historicky vyčlenily tři sféry uznání – lásky, práva a výkonu. Pro předmoderní společnosti je charakteristická jednota všech tří sfér, postupně se však autonomizovala oblast právního uznání a sféru sociálního uznání ovládl princip individuálního výkonu, což vedlo k úpadku stavovské cti. Definice výkonu je přitom určena mocenskými vztahy ve společnosti,

rozhoduje o ní nezávislé měšťanstvo, takže hodnota výkonu je ideologicky strukturována. S růstem počtu sfér zároveň rostou (za předpokladu absence momentu zneuznání) možnosti rozvoje lidské individuality. [Honneth 2004: 181-186] Jednotlivé sféry se mohou navzájem ovlivňovat, např. v rámci bojů o přerozdělování dochází k mobilizaci právních argumentů ve prospěch právního principu rovnosti, nebo ke snahám o přehodnocení vládnoucí definice výkonu. [Honneth 2004: 195] Na tomto místě není možné podrobněji rozebírat všechny typy nerovností a jejich delegitimizaci, proto budou zmíněny pouze nerovnosti globální, třídní a genderové, jejichž souvislost s vývojem fotbalu bude zkoumána v dalších subkapitolách.

Průmyslová revoluce a vznik kapitalismu způsobily rozklad stavovské struktury feudalismu, která byla posléze nahrazena stratifikací třídní. Prudké společenské změny v období raného kapitalismu vedly ke vzniku sociálních problémů, které vyžadovaly zavedení nejrůznějších regulačních opatření a zároveň zapříčinily vznik dělnických hnutí. Tato hnutí požadovala rozšíření volebního práva a řešení sociální otázky, nebyla však jednotná v názoru na způsob realizace. Revolucionáři požadovali odstranění existujícího systému a nastolení socialismu, což se na několik desítek let ve dvacátém století v řadě zemí podařilo, nicméně většina z těchto režimů dnes již neexistuje. Reformisté naproti tomu prosazovali dílčí změny v rámci kapitalismu a prostřednictvím odborů a politických stran sociálně demokratického typu se jim podařilo docílit úspěchu v podobě sociálního státu. Kooptace dělnického hnutí do systému, vzestup životní úrovně širokých vrstev, orientace na konzum a rozšíření individualismu však přispěly k pozdějšímu oslabení těchto hnutí. Od osmdesátých let pak je sociální stát v souvislosti s vlnou neoliberalismu, postupující ekonomickou globalizací a stárnutím populace v hluboké defenzívě.

Jeden z nejvýznamnějších pokusů o teoretické uchopení globálních nerovností představuje teorie světového systému Immanuela Wallersteina. Podle něj světový systém vznikl někdy kolem roku 1450, kdy došlo především díky rozvoji zámořského obchodu k rozsáhlé integraci západoevropského hospodářství. V nově vzniklém celku dochází k nerovné dělbě práce mezi jednotlivými regiony, což vede ke zformování tří základních systémových zón: jádra, semiperiferie a periferie. V zemích jádra se nachází hlavní centra obchodu, místa produkce a spotřeby nejkvalitnějších výrobků a koncentrace většiny kapitálu. Na okraji systému se nacházejí periferie, které zásobují jádro surovinami a levnou pracovní silou. Země

semiperiferie se nachází mezi nimi a vykazují rysy jádra i periferie. Jádro hraje roli vykořisťovatele, periferie roli vykořisťovaného a semiperiferie roli střední třídy. Charakteristickými rysy vývoje světového systému jsou jeho rozpínavost, prohlubování vazeb a možnost mobility jednotlivých zemí mezi jádrem, periferií a semiperiferií. (Wallerstein podle [Holubec 2007: 10-11]). Nerovnosti v rámci světového systému však jsou často vnímány jako nelegitimní a v historii se objevuje mnoho antisystémových hnutí, např. nacionalistické, socialistické, či antirasistické, které usilují o jejich změnu. [Wallerstein 2005: 231-236]

Dalším typem nerovnosti, který v různé míře přetrval až do dnešní doby, je asymetrický vztah mezi mužem a ženou. Podřízená pozice ženy v rámci nukleární rodiny, která nahradila tradiční vícegenerační formu rodiny, byla determinována její rolí manželky, matky dětí a pečovatelky o chod domácnosti. Vnější reprezentace a obživa rodiny spadaly do čistě mužských kompetencí, což platilo především pro střední a vyšší vrstvy, neboť v dělnických rodinách byly často nuceny pracovat i ženy a děti. Rané artikulace požadavků na ženské zrovnoprávnění se objevovaly již na konci osmnáctého století, o skutečném rozvoji emancipačního hnutí však lze hovořit až téměř o sto let později, kdy byla v rámci první vlny feminismu tematizována zvláště otázka volebního práva pro ženy. Díky oběma světovým válkám v řadě zemí alespoň dočasně stoupla ženská zaměstnanost, která se společně s mnoha dalšími tématy (např. nerovné standardy ohledně sexuálního chování pro obě pohlaví) stala součástí požadavků druhé vlny feminismu, která se v šedesátých letech rozšiřovala z USA do ostatních zemí. V řadě vyspělých zemí již bylo v tomto ohledu dosaženo značného pokroku, ačkoli téměř nikde nenastala mezi oběma pohlavími v praktickém životě úplná rovnost.

Ačkoli tématem této kapitoly je vztah fotbalu a tří vybraných forem nerovnosti a demokratizace společnosti, pro úplnost je třeba na závěr tohoto úvodu dodat, že proces demokratizace ve sportu má více rozměrů, než kolik zde bude podrobněji rozebráno (viz Tabulka č. 3).

Tabulka č. 3 Demokratizace sportu

PROTIKLADNÉ SOCIÁLNÍ KATEGORIE	DISKRIMINAČNÍ PROCES
Zdraví vs. Postižení	Ableismus
Mladí vs. Staří	Ageismus
Elita vs. Masa	Elitismus
Bílí vs. Černí	Rasismus
Muži vs. Ženy	Sexismus
Heterosexuálové vs. Homosexuálové	Homofobie
Bohatí vs. Chudí	Statusismus

(zdroj: mírně upraveno podle [LOY, John, COAKLEY, Jay. Sport. In Ritzer, George (ed.). *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, Volume IX SE-ST, Blackwell Publishing Ltd., Malden, Oxford, Victoria, 2007: 4651])

5.1 Fotbal a třídní nerovnosti

Od počátku svého vzniku ve viktoriánské Anglii byl fotbal, podobně jako řada jiných sportů, silně ovlivněn existujícími nerovnostmi mezi společenskými třídami (vrstvami). Moderní fotbal vznikl na elitních středních školách (viz kapitola 2.1), v sedmdesátých a osmdesátých letech devatenáctého století získal značnou popularitu mezi nižšími vrstvami, zvláště mezi mládeží z dělnické třídy. Tuto situaci zapříčinilo vzájemné působení několika faktorů: výrazný nárůst počtu obyvatel ve městech; rozvoj dopravy (umožňující konání meziměstských utkání i dopravu na vzdálenější hřiště v dělnických čtvrtích uvnitř velkých měst); zavedení poloviční pracovní doby v sobotu v roce 1870, poskytující dělníkům více volného času; a vydání tzv. Education Act, podle nějž měla síť škol pokrývat celou zemi tak, aby každé dítě mělo ve svém dosahu základní školu, díky čemuž se všichni školou povinní chlapci mohli učit organizovaným hrám (především fotbalu). Největší popularitu získal fotbal na severu Anglie, především díky svým nízkým nárokům na čas a vybavení a otevřeností všem hráčům bez rozdílu výšky a fyzické síly. Všeobecný rozmach fotbalu v této době byl provázen zakládáním klubů ze strany církevních organizací (např. Everton, Aston Villa), škol (např. Blackburn Rovers, Leicester City) či odborů (např. West Ham United, Manchester United, Arsenal) a soubojem mezi odpůrci (jižní Anglie a Londýn) a zastánci (severoanglické průmyslové oblasti) zavedení profesionalismu [viz kapitola 3.2], který vedl k postupnému získání převahy klubů ze severu země v letech 1883-1914. Fotbal však znamenal pro hráče

více než jen práci: nabízel jinak vzácnou možnost získání veřejného uznání a úniku od stereotypní práce v dolech či továrnách. Fotbalové diváctví nabízelo nový kolektivní zážitek odlišný od každodenního domácího i pracovního života, rituální začlenění do velké skupiny, pocit identity s městem a s ostatními dělníky. Zároveň se profesionální fotbalisté stávali vzory pro dělnickou mládež, jejich napodobování při pouličních zápasech bylo (zvláště v hrabstvích Lancashire a Yorkshire) jedním z projevů úspěšné symbiózy lidového a profesionálního fotbalu. Zpětně byla oceňována společenská hodnota fotbalu v kultuře dělnické třídy viktoriánské éry, zároveň však někteří autoři kritizovali příspěvek fotbalu ke kultuře útěchy a vyčerpávání politické energie dělníků. [Baker 1979: 242-248]

Pozoruhodná slabost britského dělnického sportovního hnutí ve srovnání s kontinentální Evropou, navzdory existenci vyhraněné třídní struktury, bývá přičítána jednak skutečnosti, že zde fotbal zmasověl dříve, než se socialistické hnutí odštěpilo od buržoazního reformismu (se kterým v počátcích spolupracovalo v konfliktech s aristokracií) a politický prvek proto musel být do fotbalu vnesen dodatečně (na rozdíl od kontinentu, kde takové kluby vznikaly spontánně zdola), což bylo předem odsouzeno k neúspěchu. [Brändle, Koller 2002: 187] Britská levice a dělnické hnutí navíc pravděpodobně podcenily význam sportu a trávení volného času dělníků, což přiblížilo sportovní cítění, myšlení a praxi politicky směrem k pravici. [Hargreaves 1987: 92-93]

Počáteční zdráhavost při využití sportu pro podporu politických cílů se nicméně projevovala u většiny teoretiků dělnického hnutí, což bylo způsobeno kombinací několika příčin: zaujatost intelektuálů vůči sportu, vnímání sportu jako „výmyslu anglosaských vyšších tříd“, v USA i díky spojení s alkoholem, preference využívání knihoven hnutí ke vzdělávání dělnictva či prioritní využívání nedostatkových zdrojů k politickým a ekonomickým bojům. Dříve než představitelé dělnického hnutí si proto uvědomili politický význam sportu (včetně fotbalu) jejich soupeři – církve, vlády a představitelé obchodu. Církevní organizace se začaly věnovat podpoře sportu poté, co zjistily, že se dělníci odvrací od organizovaného náboženství, což by ve svém důsledku vedlo k oslabení společenského a politického vlivu církve. Stát naproti tomu využíval sportu ke zlepšení fyzického zdraví obyvatelstva kvůli zajištění dostatku zdravých rekrutů z městského obyvatelstva pro potřeby vojenské služby, případně vojenského konfliktu. Pro majitele velkých podniků znamenal sport možnost

udržení zdravé pracovní síly nutné ke zvyšování produkce a zejména nástroj harmonizace vztahů mezi zaměstnanci a zaměstnavateli (prevence stávek, pacifikace odborů atd.). [Wheeler 1978: 193-196]

Navzdory počátečnímu zdráhavému postoji se v kontinentálních evropských zemích (nejvýrazněji ve středoevropských zemích – Německu, Rakousku a Československu) postupně vytvořilo poměrně rozsáhlé dělnické sportovní hnutí. V Německu se např. dělnické sportovní hnutí na konci devatenáctého století oddělilo nacionalistického turnerského hnutí a založilo roku 1893 vlastní organizaci Arbeiter Turnerbund (ATB), ze které roku 1919 vznikl Arbeiter- Turn- und Sportbund (ATSB). V rámci této organizace zpočátku probíhaly boje mezi zastánci cvičení a fotbalu, pokládaného zpočátku za nezdravý sport, ale v roce 1921 vznikla v rámci ATSB samostatná fotbalová sekce. Počet jejích členů stoupl v letech 1919-1931 z 26 053 na 136 787, počet dělnických fotbalových klubů se zvýšil v letech 1914-1930 ze 77 na 8 000. Od roku 1920 pořádal ATSB vlastní fotbalové mistrovství a měl i vlastní „národní tým“. Veřejnost však byla informována o dělnickém sportovním dění pouze prostřednictvím dělnického tisku, což se stalo jedním z limitů jeho šíření. Po dlouhou dobu se hnutí snažilo eliminovat kult hvězd a vyzdvihoval pouze úspěchy kolektivu (v dělnickém tisku se např. v reportážích o utkáních neobjevovala jména hráčů, ale pouze post, na kterém nastupovali, např. „obránce“ či „útočník“), postupem doby však kvůli získání větší přízně diváků musel dělnický fotbal alespoň částečně přijmout výkonnostní principy. Ačkoli ve srovnání s nepoliticky vnímaným DFB vykazoval dělnický fotbal vyšší tempo růstu počtu účastníků, v absolutních číslech nadále existovaly značné rozdíly. Navíc pouze asi čtvrtina až třetina fotbalistů volících levicové strany byla sdružená v rámci ATSB.³¹ V průběhu dvacátých let byl navíc vývoj (nejen) německého dělnického sportovního hnutí poznamenán

³¹ Podle Siegfrieda Gehrmana měla převaha „buržoazního“ fotbalu čtyři hlavní příčiny. (1) Dělnické kluby byly oproti svým konkurentům znevýhodněny pozdější dobou vzniku a slabší tradicí. Do roku 1918 navíc německé úřady právně postupovaly proti rozšiřování dělnických klubů, kterým např. pod trestem zrušení klubu zakazovaly přijímání mladých členů. Po první světové válce pak velká část dělníků zůstala ve svých původních klubech. (2) Měšťánské kluby kromě toho měly podporu od průmyslových podniků. Deutsche Institut für technische Arbeitsschulung (DINTA), založený v roce 1925 v Düsseldorfu, který si kladl za cíl překonání údajně nepřátelského chování dělníků v továrnách prostřednictvím vědeckých metod, důrazně doporučil podporu sportu (a zvláště fotbalu) ve volném čase dělníků. Tento koncept přijalo mnoho klubů v průmyslovém Porúří a na přelomu dvacátých a třicátých let se zde vzedmula vlna zakládání továrních klubů. (3) Pro mnoho dělníků byl fotbal spíše než doplňkem nepolitickým vyrovnáním odborové a politické angažovanosti, členství v dělnických klubech totiž předpokládalo vyšší účast na politických akcích. DFB se naproti tomu prezentovala jako nepolitická organizace, ačkoli ve skutečnosti zastávala k výmarské republice nepřátelskou protonacistickou *Volksgemeinschaftsideologie*, usilující o překonání společenských a třídních rozporů a omezení vlivu politických stran. (4) Důležitou roli sehrála také odlišná sebe prezentace dělnického fotbalu, neboť snižování významu osobností snižovalo jeho atraktivitu a neodpovídalo potřebám identifikace dělníků. Hráči z dělnických klubů byli často zmiňováni jménem, jen když „odpadli“ a přestoupili do bohatších klubů sdružených pod DFB. (Gehrmann podle [Brändle, Koller 2002: 172-173])

ideologickými konflikty mezi komunisty a sociálními demokraty. Komunisté obviňovali sociální demokraty z nedostatečně revolučního smýšlení, sociální demokraté reagovali střídavě porušováním, rušením a zase obnovovaným zákazem sportovních kontaktů se Sovětským svazem. Tento konflikt vyvrcholil v roce 1928 označením sociálních demokratů za “sociálfašisty“ a “zrádce věci dělnické třídy“ a následným odtržením a vytvořením samostatné Kampfgesellschaft für Rote Sporteinheit (KG) a zavedením vlastního mistrovství o tři roky později. V reakci na tlak komunistů z jedné strany a nacistů z druhé prohloubil ATSB spolupráci s SPD a odbory. Po nástupu nacismu v roce 1933 bylo dělnické sportovní hnutí za podpory DFB zakázáno, byl mu zkonfiskován majetek, část jeho členů směla přestoupit do klubů sdružených pod DFB, mnoho jiných muselo jít do vězení, nebo bylo zavražděno. [Brändle, Koller 2002: 170-174]

Obdobná situace byla i v Rakousku, kde dělnické sportovní hnutí rovněž vzniklo zdola z potřeby vymezit se vůči nacionalistickým turnerským cvičením, spíše než politický nástroj využívaný k integraci a sebeuvědomění dělnické třídy sloužilo jako nástroj sociální stabilizace městského prostředí. Po rozpadu monarchie se v situaci neexistence jednotné rakouské identity projevoval základní střet mezi stoupenci socialismu a katolického konzervatismu, který přetrval i do období po druhé světové válce a v meziválečném období vytvořil předpoklady pro rozvoj (ve srovnání s ostatními zeměmi) nejvýznamnějšího dělnického sportovního hnutí. Rakousko dokonce bylo jediný stát, kde se socialisté nemuseli odštěpit od národního svazu a založit vlastní protiorganizaci, nýbrž naopak se měšťanské fotbalové kluby musely oddělit od socialistického svazu a založit vlastní organizaci. I v Rakousku však bylo dělnické sportovní hnutí po nástupu klerofašistického režimu v roce 1934 zakázáno. [Brändle, Koller 2002: 185-188]

V meziválečném Československu měla tělovýchova a sport rovněž značný politický význam, kromě národně-sociálního a antikomunistického Sokola a katolicky orientovaného Orla zde působila také od roku 1926 sjednocená komunistická Federace proletářské tělovýchovy, často kladoucí primární důraz na politickou výchovu. Pozitivnější přístup ke sportu získali českoslovenští komunisté díky působení Sportinterny. Po roce 1948 provedla KSČ sjednocení a reorganizaci československé tělovýchovy (viz kapitola 3.3). [Čechák, Linhart 1986: 56-58]

Působení dělnických hnutí se však neomezovalo pouze na jednotlivé státy, ale v souladu se strategií proletářského internacionalismu usilovalo o rozvoj mezinárodní dělnické kultury a podporu socialistických hodnot. Vyznačovalo se otevřeností všem lidem bez rozdílu a v období před první světovou válkou se orientovalo především na méně kompetitivní sporty (např. turistika), v meziválečném období se přizpůsobilo požadavkům svých stoupenců a začalo více podporovat soutěživější týmové sporty (včetně fotbalu). Rozšířila se masová základna hnutí a začaly vznikat mezinárodní organizace – Internationalen Arbeiterverbands für Sport und Körperkultur (1920) a z ní vznikla o pět let později Sozialistische Arbeitersportinternationale (SASI), zpočátku neutrální ve vztahu k říjnové revoluci, po vzniku Sportinterny v roce 1921 a následných konfliktech s komunisty se však v roce 1927 přiklonila k sociální demokracii. Překonat konflikt a začít realizovat strategii jednotné lidové fronty se podařilo až v roce 1936, kdy SASI i Sportinterna společně vyzývali k mezinárodnímu bojkotu nacistických olympijských her v Berlíně. V rámci dělnického sportovního hnutí se konala řada mezinárodních sportovních utkání, z nichž nejvýznamnější bylo dělnické fotbalové mistrovství Evropy v letech 1932-1933 (první ročník Poháru evropských národů, z něhož později vzniklo dnešní mistrovství Evropy, se uskutečnil až v roce 1960) a zejména dělnické olympiády v letech 1925 (Frankfurt), 1931 (Vídeň) a 1937 (Antverpy), které měly působit jako protiklad často šovinistických známějších olympijských her a demonstrovat a posílit mezinárodní solidaritu. Zvláště druhá dělnická olympiáda v roce 1931 je považována za vrchol dělnického sportovního hnutí. Sportinterna naproti tomu pořádala vlastní akce, z nichž nejvýznamnější byly spartakiády v Moskvě (1928) a v Berlíně (1931). Sovětští a komunističtí sportovci se účastnili až třetí dělnické olympiády. [Brändle, Koller 2002: 183-185; Wheeler 1978: 196-202]

Možnosti šíření dělnického sportovního hnutí nicméně byly omezeny mnoha okolnostmi. Kromě těch, které byly zmíněny v souvislosti s německým fotbalem, šlo zejména o nedostatek zdrojů a vybavení, horší přístup k veřejným zdrojům, omezené mediální pokrytí, vědomě politická orientace, ambivalentní postoj dělnického establishmentu k organizovanému sportu a taktické rozdíly ohledně primární funkce hnutí. Dělnické sportovní hnutí v podstatě zaniklo za druhé světové války a pak už nebylo obnoveno, mj.

díky změně mezinárodního klimatu v době studené války a nové orientaci sovětského sportu (viz kapitola 3.3). [Wheeler 1978: 203-205]

Poválečné období bylo provázeno řadou makrospolečenských změn, ovlivňujících podobu třídních nerovností. Ve východní části Evropy byl zaveden státní socialismus, v západní nastalo vrcholné období sociálního státu, který díky kooptaci dělnického hnutí přispěl ke zmenšení sociální distance mezi společenskými vrstvami. Pokrytí individuálních rizik prostřednictvím institucí sociálního státu navíc paradoxně přispělo k individualizaci společnosti a oslabení vzájemné solidarity. V dalších letech navíc došlo k početnímu oslabení dělnické třídy v důsledku rozmachu terciárního sektoru a postupnému přechodu k postindustriální ekonomice. Tyto změny se pochopitelně projeví i ve vztahu jednotlivých společenských tříd k fotbalu, což lze názorně demonstrovat na vývoji v Anglii, kde se tento proces projevil nejvýrazněji.

Oslabování dělnické třídy vyvolalo v Británii především v osmdesátých letech řadu sociálních otřesů, mezi které je možné částečně zařadit i fotbalové chuligánství. Podle Iana Taylora způsobila komercializace fotbalu jeho odcizení od dělnické třídy, jejíž tradiční zábavou fotbal byl a do popředí se dostali bohatší příznivci z vyšších vrstev. Násilí chuligánů tak je možné chápat jako svébytnou reakci nižších tříd na odcizení tradičních hodnot a institucí. (Taylor podle [Mareš, Smolík, Suchánek 2004: 21]) Ačkoli Taylorova analýza nenabízí vyčerpávající vysvětlení fenoménu chuligánství, je možné díky specifickým okolnostem vývoje britské sociální struktury vysvětlit jeho mimořádný rozsah. Hluboká krize anglického fotbalu v době kulminujícího chuligánského násilí v polovině osmdesátých let se stala jedním z klíčových témat období vlády Margaret Thatcherové. Podle Iana Taylora chtěla část pravice současnou podobu profesionálního fotbalu zrušit a zavést organizaci ve stylu zábavního průmyslu, která by proměnila fotbal v exkluzivní minoritní záležitost izolovaných solventních konzumentů, což by vedlo k oslabení lokálních a komunitních vazeb (fotbal v jejich životě představuje jedinečný fenomén nemající adekvátní kulturní ekvivalent), nezbytných pro eventuální budoucí pokus o socialistickou rekonstrukci Velké Británie. Problém chuligánství podle něj nelze řešit podle konzervativního hesla “právo a pořádek“, ale pouze prostřednictvím státní politiky zaměřené na odstraňování třídních a genderových

nerovností a za aktivní účasti měst reagujících na potřeby obyvatel chudých čtvrtí, včetně rekonstrukce stadiónů. [Taylor 1987: 187-188]

Taylorovy obavy se naplnily pouze z části: díky transformaci anglického fotbalu se podařilo eliminovat ze stadiónů a celkově snížit společenskou závažnost chuligánského násilí, na druhé straně však z části došlo k přeměně vazeb mezi kluby a fanoušky i mezi fanoušky navzájem (viz kapitola 4.2) a zároveň k výraznému zvýšení exkluzivity fotbalu. Vyloučení chudších obyvatel z participace na fotbalu je způsobeno vysokými cenami za fotbalovou výstroj, poplatky za vstup na hřiště i na stadiony, měsíční předplatné satelitního vysílání či *merchandisingu*. Kluby k těmto nerovnostem přispívají pokračujícím vlastním otevíráním se působení tržních sil. Základnu fanoušků na stadionech tak na místo dělníků nyní tvoří mladí muži a nebo rodiny ze středních vrstev. Základní konflikt v anglickém fotbale se dnes proto odehrává mezi dvěma skupinami nových středních vrstev: tradicionalisty, kritickými ke komodifikaci a k odstavení dlouhodobých fanoušků a členy ISA (převažují na severu Anglie), a jihoanglickými *arrivistes*, vnímajících soudobý vývoj pozitivněji. Budoucnost fotbalu ve Velké Británii i v ostatních západních zemích proto závisí na relativním postavení této třídy. [Giulianotti 2006: 150, 164-165]

Podle Richarda Giulianottiho existují v současnosti tři hlavní tlaky podemílající tradiční vazby mezi klubem a tradiční dělnickou komunitou (projevující se např. tím, že Borussia Dortmund poskytla zdarma vstupenky stávkujícím ocelářským dělníkům): vzestup velkoklubů praktikujících „národní“ strategie na získání co nejvyššího počtu fanoušků nezávisle na lokalitě, přispívající k růstu nerovností; úpadek sociálních a politických vazeb klubů s lokálními komunitami a pokles zájmu o místní společenské a politické problémy a přesun základny fanoušků od nižších vrstev ke středním, projevující se kromě Anglie např. i ve Skandinávii, nebo částečně i v Latinské Americe. Jižní Evropa se naproti tomu vyznačuje relativně beztřídní fotbalovou kulturou. [Giulianotti 2006: 34-35].

Z velké části podobným, i když méně dramatickým vývojem než v Anglii prošel také fotbal v osmdesátých letech v Turecku, kde po převzetí moci Nová pravice začala praktikovat konzervativní strategii (akcentace problematiky chuligánství, strategie „práva a pořádku“ však vedla pouze k zesílení dozoru a represí) kombinovanou s neoliberalní hospodářskou politikou, které měly zajistit pořádek a volný prostor pro cirkulaci kapitálu. Následná

transformace přiblížila fotbal středním vrstvám a zároveň se fotbal stal místem depolitizace významných segmentů populace díky odstranění spojení mezi každodenním životem a fotbalem s ekonomickou a politickou skutečností Turecka. [Yarar 2005: 211-212]

Třídní nerovnosti mají určující význam pro vývoj fotbalu i v řadě mimoevropských zemí. Modelovým příkladem je Brazílie, země s extrémně vysokou mírou nerovností a zároveň s obdobně vysokou popularitou fotbalu. V Brazílii začaly hrát fotbal nejprve vyšší vrstvy v Rio de Janeiru a v Sao Paulu na počátku dvacátého století, které tuto hru naučili Angličané. Fotbal se tehdy stal elitní zábavou a symbolem exkluze, přístup do klubů byl určován socioekonomickým postavením a v menší míře i rasou. K rozšíření fotbalu mezi širší vrstvy obyvatel přispěl rozmach průmyslu za první světové války a s ním související výroba míčů i využití fotbalu jako nástroje pacifikace dělníků. Průvodním jevem šíření fotbalu byl odpor elit k přítomnosti hráčů černé barvy pleti na hřišti, který se výrazněji prolomil až ve třicátých letech v souvislosti se snahou o lepší mezinárodní výsledky. Obava bílých elit o ztrátu hegemonie ve prospěch černých hráčů či dělníků stála i v pozadí odporu k profesionalismu. Jeho zavedení v roce 1933 se stalo pro menšinu hráčů potenciálním mobilityním kanálem, většina ostatních však dostávala velmi nízké mzdy. Vznik rasově smíšených týmů přispěl k pozitivnějšímu vnímání míšenectví v brazilské populaci, přetrvávající nerovnosti však způsobují v některých případech silně třídně podmíněné identifikace s lokálními kluby (viz případ Flamengo a Fluminense v kapitole 4.2). Fotbal tak v Brazílii i nadále odráží silně zakořeněné vzájemně propojené rasové a třídní nerovnosti. [Daflon, Ballve 2004]

Z uvedených příkladů vyplývá, že fotbal nelze výhradně považovat za opium lidí, sloužící k odlákání pozornosti obyvatelstva od politické a ekonomické situace v zemi, ani za nástroj delegitimizace existujícího řádu. Role fotbalu při reprodukci existujících nerovností závisí na konkrétním společensko-historickém kontextu, často však soudobá komercializace spíše podporuje tendenci k depolitizaci a k odcizení fotbalu od tradiční základny fanoušků z nižších vrstev, k jejichž habitu nadále víceméně patří i v bohatých zemích, jako je např. Francie. [Bourdieu 1998: 15]

5.2 Fotbal a globální nerovnosti

Šíření fotbalu z Velké Británie do okolních zemí a kontinentů bylo zásadně ovlivněno geopolitickou situací druhé poloviny devatenáctého a první poloviny dvacátého století, kdy Velká Británie vytvořila a ovládala rozsáhlou koloniální říši a po dlouhou dobu byla rozhodující světovou velmocí. Postupný úpadek Britského Impéria, vrcholící po druhé světové válce, se projevil i ve fotbale, kde země Spojeného království (v čele s Anglií) ztratily dosavadní sportovní převahu, prestiž a kulturní hegemonii. Ve stejné době naopak začal narůstat politický význam FIFA a hegemonistické souboje se více odehrávaly mezi jednotlivými kontinenty na její půdě. Z globálního hlediska lze proto vývoj fotbalu zhruba rozdělit na dvě základní etapy: období britské nadvlády a období vlády kontinentálních federací a FIFA.

Velká Británie sehrála klíčovou roli při šíření fotbalu uvnitř i vně své koloniální říše, období rozšiřování moderních sportů se časově shoduje s obdobím jejího imperiálního rozkvětu. V Britském Impériu byl sport silnou determinantou sociálních vztahů, na konci devatenáctého století se jednotlivá sportovní odvětví v koloniích více či méně pevně etablovala a byla kontrolována řídicími britskými organizacemi, což přispívalo k udržování britské kulturní dominance. [Stoddart 1988: 652, 659]

V některých oblastech Indie se Britové pokoušeli zařadit fotbal do školních programů, aby napomohl přetvoření myšlení a těl Indů. Fotbal měl sloužit jako nástroj vštěpování etiky závazků a věrnosti, týmového ducha a podřízení jedince požadavkům skupiny, srdatosti a osobní statečnosti, kterou Indové podle Britů postrádali. „Misijní“ poslání fotbalu zde však naráželo na řadu překážek, např. v podobě náboženského zákazu hry s koženým míčem [Mangan 2001: 46, 53] či obdobně motivované preferenci méně náročných fyzických aktivit (včetně sportů), což byla patrně hlavní příčina větší popularity kriketu (ve srovnání s fotbalem a rugby) u hinduistů. (Holt podle [Giulianotti 2006: 7])³²

³² Ještě ostřejší odpor indigenní populace vůči fotbalu se projevil v Tibetu. V místní teokratické, kněžskými řízené společnosti kultura nezahrnovala výraznější sportovní prvky. Britské úsilí prosadit fotbal jako nástroj podpory tibetského nacionalismu naprosto selhalo, protože díky spojení s modernizací jej elita a klerikové vnímali jako ohrožení stability existujícího řádu (a tedy i vlastní moci). Neúspěch modernizačního úsilí se přitom stal jednou z příčin ztráty tibetské nezávislosti. Tibetský národní tým by mohl výrazně přispět k mezinárodnímu uznání Tibetu (podobně jako např. alžírský tým v případě protikoloniálního boje Alžírka [Dine 2002: 500]), zákaz fotbalu jej však o tuto možnost připravil. [McKay 2001: 102]

Obdobně jako v Indii, sloužil fotbal také v koloniální Africe jako mechanismus tvorby konformity vůči dominantní kultuře, zároveň však byl místním obyvatelstvem kladně přijat. Západní sporty obecně poskytovaly ojedinělou možnost utkání s kolonizátory a mohly tak (podobně jako např. v Karibiku a v Latinské Americe) sloužit jako obrana vůči vnějšímu kulturnímu a ekonomickému vykořisťování. Afričtí administrátoři mnohdy přizpůsobili fotbal místním hodnotám a politickým aspiracím – nejprve fotbal sloužil jako nástroj radikálního politického vyjádření odporu vůči tlaku Evropy, později k podpoře národní identity doma i v zahraničí. [Darby 2000a: 83-84] K významnějšímu rozšíření fotbalu v řadě afrických oblastí došlo i proto, že zde byl fotbal pokládán za kulturně neutrální sport [Giulianotti 2006: 8], v řadě oblastí se tak mohly vyvinout rozličné místní formy, ale ve městech převládala západní verze. V konečném důsledku došlo díky rozšíření fotbalu (a v menší míře dalších západních sportů) k podkopání nebo úplnému vymizení indigenního sportovního dědictví. [Darby 2000b: 44]

Fotbal se v Britském Impériu samozřejmě nešířil pouze prostřednictvím koloniálního školství, ale i jako zábava vojáků či osadníků. Podstatně rychleji než v Africe se šířil fotbal v Evropě, kde existovala hustší komunikační síť a vyšší horizontální mobilita. Fotbalové míče a fotbalovou literaturu si přiváželi domů lidé, kteří navštívili Velkou Británii, na druhé straně se na kontinent šířil fotbal prostřednictvím britských škol, dělníků, námořníků či umělců. Díky ekonomickým a politickým zájmům Británie v Latinské Americe se na konci devatenáctého století zintenzívnily vzájemné kontakty a do Latinské Ameriky přicestovalo mnoho britských obchodníků, inženýrů, námořníků, železničářů i příslušníků vyšších vrstev, kteří se zde ve volném čase věnovali sportu, především fotbalu. Postupem doby naučili hrát fotbal místní vyšší vrstvy, od nichž se posléze fotbal rozšířil mezi lid, stáli u zrodu prvních místních klubů a dlouhou dobu byla jednacím jazykem některých místních asociací angličtina. Obecně lze říci, že se fotbal (i díky sepletí s dělnickou třídou) šířil spíše prostřednictvím obchodu, než kolonizací (v koloniích převládly kriket a rugby). Přesto si však Velká Británie dlouhou dobu ve fotbale udržovala kulturní hegemonii: kromě oficiálního jazyka asociací se mezinárodně rozšířila i terminologie (v češtině např. “fotbal“, “ofsajd“, “aut“, “penalta“, či “faul“); po celém světě měli diváci zájem vidět britské týmy, výsledky vzájemných utkání byly považovány za indikátor kvality domácího fotbalu; často se

kopíroval britský styl hry a taktika; v řadě evropských týmů navíc působili britští trenéři (např. John Madden ve Slavii Praha), kteří zde měli obvykle vyšší status než v Británii, kde až do příchodu Herberta Chapmana byli pokládáni spíše za dozor nad hráči.³³ [Giulianotti 2006: 6-9]

Je zřejmé, že aby se v této době mohla FIFA, založená roku 1904 sedmi státy z kontinentální Evropy, stát celosvětově suverénní organizací, musely mezi její členy patřit britské asociace. Po sérii diplomatických jednání britské asociace do FIFA vstoupily v roce 1906 a získaly v osobě Daniela Woolfalla funkci prezidenta, později opět na čas přerušily členství v souvislosti s konfliktem FIFA a MOV (viz kapitola 2.2). Rostoucí popularita fotbalu a nadvláda Evropy ve FIFA přiměla jihoamerické státy již v roce 1916 k založení vlastní federace (CONMEBOL), aby mohly lépe prosazovat vlastní zájmy a získaly kontrolu nad světovým fotbalem. V roce 1928 se vyrovnal uvnitř IFAB počet zástupců z britských a nebritských asociací, čímž Britové uznali globální povahu hry, nadále ale Evropa (a zvláště britské asociace) usilovala o zachování dominantní pozice uvnitř FIFA. [Sugden, Tomlinson 1998: 307-308]

Vědomí jihoamerické jednoty a rostoucího počtu členů z rozvojových zemí ohrožující vedoucí pozici Evropy přimělo dosud nejednotné evropské státy k založení vlastní federace (UEFA) v roce 1954. [Sugden, Tomlinson, Darby 1998: 11] Vytvoření kolektivního evropského bloku umožnilo zvolení Angličanů Drewryho a Rouse do funkce prezidenta FIFA. Až do zvolení Havelange však Evropou kontrolovaná FIFA nevezala dostatečně na vědomí poválečný rozpad kolonií a s ním související politické změny. Pro nově vzniklé státy v Africe a v Asii představoval fotbal ojedinělou příležitost pro tvorbu národní identity, získání mezinárodního uznání a možnosti soupeřit s rozvinutými zeměmi. [Sugden, Tomlinson 1998: 308] Politika FIFA se nadále do značné míry opírala o vizi jedné velké fotbalové rodiny, kterou zastával Francouz Jules Rimet (prezident FIFA v letech 1921-1954), v praxi odrážející (neo)koloniální pohled nadřazenosti jádra (Evropy) nad periferií. V důsledku poválečného vývoje ale postupem doby nastaly střety mezi nepolitickou

³³ Britský vliv (a prestiž) se projevoval i jinými způsoby, např. při tvorbě výběru barev dresů u nově vznikajících klubů, která často hraje důležitou roli při tvorbě klubové identity a stává se součástí klubových tradic. Jako příklad lze uvést dva nejstarší české kluby: Spartu a Slavii. Zatímco Slavii lze díky její ojedinělé červenobílé (“sešivané”) kombinaci s červenou hvězdou považovat za příklad volby autentické identity, Sparta se pro rudou barvu dresů rozhodla poté, co byl jeden z jejích funkcionářů oslněn hrou londýnského Arsenalu a chtěl jej tak napodobit.

eurocentrickou FIFA a politizujícími novými členy. [Sugden, Tomlinson, Darby 1998: 27-28] Díky dekolonizaci v padesátých a šedesátých letech výrazně narostl počet členských států z řad rozvojových zemí. Úspěch FIFA při rozšiřování fotbalu do celého světa tak paradoxně vyvolal vnitřní krizi, neboť v situaci, kdy každý členský stát při volbě prezidenta disponuje jedním hlasem (a kdy neexistuje analogie velmocenského práva veta, které v OSN nejčastěji uplatňují USA), výrazně narostl vliv zemí Třetího světa. Existující rozpor mezi počtem hlasů a reálnou mocí (včetně počtu týmů na MS, pořadatelství či zastoupení ve Výkonném výboru FIFA) vedl ke zvolení prvního mimoevropského prezidenta João Havelange. Kromě zmíněného rozporu ztratil jeho protikandidát Stanley Rous podporu především díky naivním názorům na vztah sportu a politiky – oficiálně proklamovaný nepolitický status FIFA v praxi podporoval hegemonii Západu.³⁴ Havelange naproti tomu procestoval mnoho převážně chudých zemí a získal zde podporu akcentem na růst příležitostí pro země Třetího světa. Vítězství Havelange v roce 1974 způsobilo změnu rovnováhy ve fotbale mezi Severem a Jihem: zvýšil se podíl zástupců Třetího světa ve Výkonném výboru FIFA i počet účastníků na mistrovství světa (v roce 1974 startoval na MS jeden africký tým z celkových šestnácti, o 24 let později na konci Havelangova prezidentského období se zúčastnilo MS pět afrických týmů z celkových dvaatřiceti), dále podpora mládežnického fotbalu atd. Finanční zdroje na plnění svých ambiciózních slibů (a zároveň na finanční stabilizaci poměrně chudé pokladny FIFA) získal prostřednictvím sponzorských smluv s nadnárodními korporacemi, jako je např. Adidas či Coca Cola. Havelange díky tomu získal na dalších pět volebních období pevnou podporu v zemích Třetího světa, zvláště v Africe, disponující čtvrtinou z celkového počtu hlasů, zároveň však nastalo období konfliktů a hegemonistických bojů mezi UEFA a FIFA. [Sugden, Tomlinson, Darby 1998: 13-19] Havelangovi kritici nicméně poznamenávají, že ačkoli jeho přínos pro zlepšení pozice Třetího světa je nesporný, disponoval Havelange

³⁴ Rousovu pozici podlomily zejména postoje ke kauzám Čína versus Taiwan, SSSR versus Chile a JAR. V roce 1958 Čína vystoupila z FIFA na protest proti přijetí Taiwanu (a tedy i uznání jeho režimu). Čína podmiňovala svůj opětovný vstup vyloučením Taiwanu, Rous by však s jejím přijetím souhlasil pouze za předpokladu, že Taiwan zůstane členem FIFA i nadále. Tento postoj popudil (mj. i díky rostoucímu čínskému vlivu) řadu asijských států. V listopadu 1973 Sovětský svaz odmítl nastoupit k odvetě mezikontinentální kvalifikace na stadionu v Santiagu de Chile, který během Pinochetova vojenského převratu sloužil k internaci vězňů a pravděpodobně i k popravám. FIFA však odmítla sovětskou žádost o přeložení zápasu na jiné místo a tak na mistrovství světa v roce 1974 postoupilo Chile. Tento postup vyvolal značný nesouhlas u socialistických zemí. Největší odpor vůči své osobě (především v černé Africe) ale Rous vyvolal tím, že navzdory mezinárodnímu tlaku odmítl vyloučit z FIFA rasistický režim v Jihoafrické republice. [Sugden, Tomlinson, Darby 1998: 17-18]

bezprecedentní mocí a upřednostňoval spíše své vlastní obchodní a politické zájmy před pomocí neprivilegovaným. [Sugden, Tomlinson 1998: 313]

Souboje mezi FIFA a UEFA se vystupňovaly zejména před volbou prezidenta FIFA v roce 1998, kdy proti Havelangovi kandidoval švédský prezident UEFA Lennart Johansson. Vzhledem k poměru hlasů bylo pro oba kandidáty nezbytné získat podporu Afriky a tudíž se prezentovat jako její spojenec. Pod vedením Johanssona uzavřela v roce 1997 UEFA a africká federace CAF smlouvu o spolupráci, které se Havelange pokoušel zabránit. Po neúspěchu a ztrátě podpory Havelange odstoupil,³⁵ v kandidatuře jej krátce před volbami nahradil jeho spolupracovník Sepp Blatter, kterému se podařilo Johanssona porazit. Johansson tak nemohl realizovat své plány reforem světového fotbalu směrem k egalitárnějšímu modelu.³⁶

³⁵ Podobu politických bojů a povahu vztahů mezi Prvním a Třetím světem uvnitř FIFA lze názorně ilustrovat na příkladu Nigérie, která byla určena jako pořadatel MS do 20 let v roce 1995. Z části šlo o kompenzaci rozhodnutí o přidělení MS 1994 Spojeným státem americkým, krátce před jeho začátkem světila ale FIFA pořadatelství Kataru. Oficiálně tak učinila z důvodu ochrany zdraví hráčů, podle některých pozorovatelů šlo ale o protiafrický komplot mezi Západem a arabskými ropnými magnáty. Hlavní iniciativa přesunu pořadatelství přišla z Evropy, čehož se Havelange pokusil využít ke zlepšení své pozice v Africe na úkor Johanssona. V listopadu 1995 Havelange navštívil Lagos, vyměnil si komplimenty s nigerijským diktátorem Sani Abachou a přislíbil Nigérii pořadatelství MS do 20 let v roce 1997. Tento slib nicméně narážel na tři závažné problémy. (1) Pořadatelství zmíněného šampionátu měla již slíbené Malajsie, takže si díky tomuto kroku Havelange zhoršil reputaci v Asii. (2) Rozhodnutí o změně pořadatelství může učinit pouze Výkonný výbor FIFA, takže toto překročení pravomocí prezidenta FIFA *de facto* podpořilo Johanssonovu argumentaci, že Havelange řídí FIFA diktátorsky. (3) Nejvíce však Havelangovi uškodilo načasování návštěvy Nigérie v době uvěznění a popravy skupiny vůdců disidentské skupiny, bojující za práva obyvatel z kmene Ogoni, jejichž tradičně obývané území devastuje činnost firmy Shell Oil, jednoho z hlavních podpůrců Abachova vojenského režimu. Mezinárodní odpor vůči těmto popravám vedl Nelson Mandela, který navrhl zrušení pozvánky pro nigerijskou reprezentaci na turnaj v JAR v prosinci 1996. V důsledku mezinárodního tlaku nakonec Nigérie odstoupila od obhajoby titulu na Africkém pohár národů v roce 1996 (sponzorovaném právě společností Shell Oil) a byla potrestána finanční pokutou a zákazem účasti na dalších dvou afrických šampionátech. Tato ztráta pozitivní image pravděpodobně byla hlavní příčinou Havelangova odstoupení od prezidentské kandidatury na konci roku 1996, ačkoli oficiálně byl hlavním důvodem věk (80 let). [Sugden, Tomlinson, Darby 1998: 23-25]

³⁶ Charakteristickým rysem Johanssonova prezidentského období v evropské fotbalové federaci je změna přístupu UEFA k ostatním federacím – jsou uznány jako rovnoprávní partneři v rámci FIFA a jsou začleněni do administrace světového fotbalu. Svoji základní koncepci vedení FIFA představil Johansson ve dvou vizích. V dokumentu *Vision 1* navrhuje zúžení počtu federací na čtyři a pravidelnou rotaci pořadatelství světových šampionátů a držení prezidentské funkce. Dokument *Vision 2* obsahuje návrh na přímý podíl všech národních asociací z výnosů z mistrovství světa. Dne 30. ledna 1997 navíc UEFA podepsala smlouvu s CAF, která se opírala o víze vzájemného respektu a rovného partnerství (ač v praxi měla mít větší přínos pro Afriku), pořádání společných mládežnických turnajů, zvláště pak ale finanční, technickou a technologickou pomoc vybraným africkým asociacím, poskytovanou ve dvouletých úsecích (první příjemci pomoci byli Čad a Namíbie, pak následovali Eritrea a Niger). Vzájemná dohoda o spolupráci pravděpodobně ukončila dříve napjaté vztahy mezi oběma federacemi. Ačkoli zde byl patrný politický záměr této dohody (získání africké podpory pro Johanssona ve volbách v roce 1998), zároveň šlo o zjevný pokus o mezinárodní aplikaci švédského pojetí sportu pro všechny a tradice rozvojové pomoci v zahraniční politice Švédska. V září 1997 se Johansson v dokumentu *Vision for the Future Governance of World Football* vyslovil (v souladu se švédským modelem třetí cesty mezi kapitalismem a socialismem a v implicitní kritice Havelangova stylu řízení) pro posílení solidarity a smyslu pro komunitu prostřednictvím demokratičtějších a otevřenějších procedur rozhodování, pro rovnost v přístupu a v příležitostech a zároveň zdůraznil význam integrity a autonomie národních asociací. Několik měsíců před volbou v roce 1998 vstoupil do souboje s Johanssonem někdejší Havelangův spolupracovník Sepp Blatter, který se pokusil získat africké hlasy veřejnou podporou jihoafrické kandidatury na pořadatelství MS 2006. Vnitřně nejednotná Afrika se nakonec z větší části přiklonila k Blatterovi, který ve volbě nakonec zvítězil. Průběh voleb však provází podezření z korupce, ještě více frustrující však bylo pro Johanssona, který byl sportovně socializován podle anglických zásad fair-play, zjištění, že zástupci anglické federace, kteří mu dva dny před volbou deklarovali svou podporu, nakonec hlasovali pro Blattera. Po této zkušenosti s morálkou fotbalové politiky se Johansson rozhodl, že se znovu již o úřad prezidenta FIFA ucházet nebude. [Bairner, Darby 2001: 345-354]

Kromě globálních kulturních a politických nerovností se ve fotbale pochopitelně projevují i výrazné ekonomické nerovnosti. Podle výzkumu Lamprechta a Stamma existuje poměrně silná vazba mezi ekonomickou silou země v kombinaci s dlouhou místní fotbalovou tradicí a sportovní výkonností. Dominance Evropy je zajištěna komplementaritou rozvinuté ekonomiky a dlouhé tradice, což z hlediska teorie světového systému zakládá její jádrovou pozici. (Lamprecht a Stamm podle [Darby 2000b: 39]) Kromě úspěšnosti národního týmu se ekonomická převaha projevuje v existenci nerovností mezi kluby. Obecně platí, že bohatší kluby z bohatších soutěží přitahují kvalitní hráče z chudších klubů, hlavní proud migrace hráčů tedy směřuje z periferních a semiperiferních oblastí směrem do jádra (šíření fotbalu probíhalo opačným směrem; viz Příloha 12). [Magee, Sugden 2002: 428]

Intenzita mezinárodní fotbalové migrace se zintenzivnila v devadesátých letech díky liberalizaci pracovního práva v Evropské unii, otevření pracovních trhů v postkomunistických zemích a v některých případech i jejich vstupu do Evropské unie. Specificky novým fenoménem v tomto období je zakládání fotbalových akademií v rozvojových (především afrických) zemích, které mají evropským klubům v situaci stále rostoucích výdajů na přestupy a platy hráčů sloužit k získávání levných, často pod reálnou tržní cenou „nakupovaných“ kvalitních fotbalistů. Odchod největších talentů do evropských klubů ale snižuje úroveň domácích ligových a pohárových soutěží, v čemž někteří autoři spatřují jeden z projevů nekoloniální obdoby koloniální exploatace přírodních zdrojů. [Darby, Akindes, Kirwin 2007: 156-157]

Odchod domácích talentů do zahraničí a s ním související růst nerovností mezi kluby však může mít paradoxní důsledek v podobě snižování rozdílů mezi národními týmy, neboť reprezentanti chudých zemí v zahraničí budou hrát v kvalitnějších týmech a nastupovat proti zdatnějším soupeřům, což povede ke zlepšení jejich výkonnosti. [Milanovic 2005: 829] Možný kompromis mezi získáváním zahraničních zkušeností a udržení kvality domácích klubových soutěží spatřuje Branko Milanovic v opatření (často praktikovaném v jiných oborech), kdy mají hráči za každé čtyři odehrané roky doma možnost jednoho roku působení v zahraničí. Takové opatření by ovšem bylo možné prosadit pouze globálně prostřednictvím mezinárodních institucí, neboť jednotlivé státy by se jej v důsledku obav o zhoršení vlastní pozice neodvážily samostatně zavést. [Milanovic 2005: 846]

Obtížnost prosazení tohoto opatření je nicméně zřejmá, což vyvolává nutnost hledání alternativních forem regulace. Efektivnější řešení by spočívalo ve zlepšení ekonomické situace afrických klubů, které by tak byly schopné konkurovat evropským nabídkám, což předpokládá finanční nabídky, přilákání sponzorů a vyšší cenu televizních práv. Odchod nejlepších fotbalistů však snižuje kvalitu hry a tudíž i atraktivitu afrického fotbalu pro sponzory a televizi, obyvatelstvo žijící často pod hranicí chudoby navíc nepředstavuje koupěschopnou poptávku, která by byla atraktivní pro reklamní inzerenty, takže možnosti získání peněz z těchto zdrojů (tedy cestou volného trhu) jsou značně omezené. Možnosti rozvoje afrického fotbalu navíc kromě nedostatku financí (kvůli kterému africké týmy často ani nedokončí kvalifikaci na mistrovství světa) limituje rozsáhlá korupce, špatná organizace a politické zásahy (např. příležitostné rozpuštění národní asociace po špatných výsledcích). [Darby, Akindes, Kirwin 2007: 157-158]

Na africkém příkladu lze demonstrovat obecnější rysy vývoje fotbalu z globální perspektivy. Počáteční vývoj v koloniálním období je poznamenán kromě politické nadvlády také ekonomickým vykořisťováním a částečně kulturním imperialismem, který byl nicméně v případě fotbalu většinou pozitivně přijat, a slabou rolí FIFA. V nekolonizovaných, nebo již emancipovaných oblastech se fotbal šířil převážně prostřednictvím migrace obyvatel, ovlivněnou jádrovou pozicí Britského Impéria. Vývojovou dynamiku lze proto z velké části vysvětlit na základě závislosti a vztahu jádra, semiperiferních, periferních a vnějších oblastí. Tento model nicméně nelze aplikovat mechanicky, neboť mezi jednotlivými oblastmi, regiony a aktéry existuje vícesměrná závislost. Rostoucí význam FIFA a kontinentálních federací, celosvětové rozšíření fotbalu a prosazení antisystémových emancipačních hnutí ve Třetím světě vedlo ke zvýšení vlivu rozvojových zemí uvnitř systému fotbalové politiky. Nutnost získat podporu zemí Třetího světa při volbě prezidenta FIFA sice umožnila částečné zlepšení pozice rozvojových zemí, ale nadále se zde projevuje ekonomická, technická, materiální a organizační závislost na zemích jádra (především Evropy). Její zmenšení, nebo odstranění však závisí (nejen v africkém případě) kromě eliminace zmíněných problémů v konečném důsledku i na roli v globální kapitalistické ekonomice, na vytvoření vlastní udržitelné vývojové strategie [Darby 2000b: 55-56] a na schopnosti kolektivně prosazovat své zájmy. [Darby 2003: 19]

Politická moc rozvojových zemí je však limitována nerovným ekonomickým postavením, neboť v případě vyhrocení sporů s Evropou by hrozilo vystoupení členských států UEFA z FIFA (o kterém se již vedly neformální vážné rozhovory), což by v situaci, kdy se v Evropě uskuteční 80 % světového obratu ve fotbale, pravděpodobně uvrhlo FIFA do finanční krize. [Sugden, Tomlinson 1998: 311]

Na závěr této subkapitoly je třeba poznamenat, že ačkoli je fotbal nesporně jedním ze symbolů politické, kulturní i ekonomické globalizace podle západního vzoru, při svém šíření v řadě regionů (včetně východní Asie) nenarážel - na rozdíl od ostatních západních institucí – na odpor domácího obyvatelstva. Fotbal navíc není americkým produktem a navzdory obecnému globálnímu šíření americké kultury a institucí, označovaných souhrnně pod pojmem amerikanizace za jeden z klíčových trendů globalizačních procesů [Close, Askew 2004: 245, 247], může díky svému celosvětovému rozšíření v určitém smyslu představovat pomyslnou bariéru vůči jejímu působení, ačkoli na druhou stranu může být částečně amerikanizována fotbalová kultura.

5.3 Fotbal a genderové nerovnosti

Zatímco předchozí kapitoly byly věnovány mužskému fotbalu, v závěrečné subkapitole je třeba stručně zmínit také fotbal ženský. Od svého počátku fotbal byl (a dodnes z velké části je) především mužským sportem. Muži tvořili (a stále tvoří) většinu hráčů, funkcionářů i fanoušků a fotbal byl (a většinou stále je) považován za jejich doménu. V mnoha zemích později začaly hrát fotbal i ženy, ale ve srovnání s mužským fotbalem zpravidla trpí nedostatkem zdrojů, publicity, mediálního prostoru, společenského uznání a často předsudky a diskriminací.

Z širší historické perspektivy však proběhlo vyloučení žen z fotbalu až v moderní společnosti. Od dvanáctého století hrály ženy důležitou roli při svátečních utkáních v lidovém fotbalu, často si v při utkáních složených podle rodinného statusu počínaly stejně brutálně jako muži a byly postiženy stejnými zraněními. S etablováním moderního fotbalu však byly ženy postupně vytlačeny, k čemuž dále přispěla profesionalizace fotbalu. Zpoplatnění diváctví (pro ženy zavedené později) a růst popularity fotbalu mezi dělníky dále přispěly

k poklesu zájmu žen ze střední třídy, mezi nimiž byl největší podíl fanynek. (Guttman podle [Giulianotti 2006: 152-153])

Kořeny moderního ženského fotbalu nicméně sahají do devatenáctého století. Utkání mezi ženskými týmy (výběry severu a jihu) se v Anglii odehrál v roce 1895, ale o sedm let později vedení FA zakázalo členským týmům pořádat zápasy se ženskými družstvy. Nový vzestup ženského fotbalu nastal po první světové válce v souvislosti s obecným zlepšením společenského postavení žen. Ženské fotbalové týmy vznikaly zejména v rámci továren, v nichž ženy za války pracovaly, návštěvy některých utkání se pohybovaly v řádu desítek tisíc diváků. Válečný rozmach ženského fotbalu byl ukončen v roce 1921, kdy FA vydala zákaz půjčování klubových hřišť pro zápasy ženských týmů. Po desetiletích úpadku se popularita ženského fotbalu v Anglii zvýšila v šedesátých letech, především díky anglickému pořadatelskému a vítězství na mužském mistrovství světa v roce 1966 a také druhé vlně feministického hnutí. V následujících letech byla založena ženská fotbalová asociace (1969) a po nátlaku UEFA musela FA zrušit zákaz z roku 1921. Ženský fotbal se v tomto období již pevně etabloval, ale dosud ve Velké Británii nedosáhl rozšíření srovnatelného s řadou jiných zemí. [Williams 2002: 2-3]

Feministické hnutí významně přispělo k rozšíření ženského fotbalu také v meziválečné Francii, kde hráčky podřízené týmové etice (nikoli mužům) nabořovaly mýtus ženské křehkosti a vnitřní nepevnosti, vnímaný jako hlavní překážku bránící zavedení volebního práva pro ženy. Koncem dvacátých let však feministické hnutí a Fédération féminine sportive de France (FFSF) přestalo ženský fotbal podporovat a v roce 1937 přestal být organizovanou aktivitou. Díky stereotypnímu vnímání sportujících (a zvláště fotbal hrajících) žen jako nepřírodných, lesbicky orientovaných mužatek (viz další část této subkapitoly) se hnutí sufražetek stalo terčem ostrých útoků. Navzdory popularitě fotbalu se proto hnutí rozhodlo přestat fotbal podporovat, aby se tak zbavilo terče negativní publicity a více se soustředilo na podporu atletiky, ve které spatřovalo budoucnost ženského sportu. Přesto však rozšíření ženského sportu (včetně fotbalu) umožnilo ženám alespoň částečně překonat těsnou vazbu na domov při trávení volného času a popřít představu esenciální ženské slabosti, která sloužila k legitimizaci blokování kariérních a akademických příležitostí pro ženy. [Michallat 2007: 259, 272]

V obou částech Německa se ženský fotbal po nevýrazných počátcích v padesátých letech výrazněji rozšířil v sedmdesátých letech. V obou případech šlo o okrajový sport, kterému se ale pouze v západní části dostalo oficiálního uznání jakožto vrcholovému (a mezinárodně úspěšnému) soutěžnímu sportu s vlastní autonomní organizací. V NDR však ženský fotbal významnější podporu nezískal, protože díky jeho tehdejší nepřítomnosti na olympijských hrách neexistovala možnost zisku medaile (a tedy i politického efektu) a tudíž nebylo – navzdory verbálním proklamacím o rovnosti pohlaví – považováno za nutné tento sport podporovat. [Pfister 2004: 145]

Od sedmdesátých let se ženský fotbal úspěšně rozvíjel i ve skandinávských zemích, které v tomto sportu patří mezi světovou špičku. Např. ve Švédsku se navzdory počátečním sporům ohledně nedostatečné podpory ze strany smíšených klubů či národní asociace rozšířil tak, že se stal součástí každodenního života a vysílací práva na ženské mistrovství světa v roce 2003 zakoupila komerční televize, což svědčí o jeho široké popularitě. [Hjelm, Olofsson 2004: 200-201] V Norsku je registrovaných fotbalistek dokonce více než registrovaných fotbalistů. [Williams 2002: 3]

Největší světovou velmocí v ženském fotbale jsou nicméně Spojené státy americké, kde se počet registrovaných hráček, především z řad studentek ze střední třídy, zvýšil mezi lety 1986 a 2004 z 50 tisíc na přibližně 7,5 milionu. Výrazně k tomu přispěl i zákaz diskriminace na základě pohlaví ve všech školách z roku 1972, díky kterému vzniklo více sportovních příležitostí pro mladé ženy. [de Varona 2004: 8-9] K masovému rozmachu ženského fotbalu v USA kromě rozsáhlého feministického hnutí navíc paradoxně napomohla skutečnost, že na rozdíl od většiny ostatních zemí zde fotbal zaujímá druhořadou pozici v hegemonistické sportovní kultuře, takže nepatří mezi konstitutivní rysy maskulinity (ženy zde tak měly dostatek volného prostoru), ačkoli sport obecně zaujímá ústřední místo v konstrukci americké identity. [Markovits, Markovits 2004: 26-27]

V Brazílii, nejúspěšnější zemi mužského fotbalu, naproti tomu neexistuje pro ženský reprezentační tým téměř žádné zázemí. Ženský fotbal zde bojuje o přežití i ve své amatérské

podobě, při zmínkách o něm převažuje důraz na erotickou dimenzi nad dimenzí technickou.³⁷
[Votré, Mourão 2004: 265]

Martha Saavedra na základě internetového průzkumu uvádí, že ženy hrají fotbal přinejmenším ve 30 afrických státech, od poloviny devadesátých let zde existuje kontinentální šampionát. Navzdory kulturním bariérám (včetně zákazů v některých regionech) zde existují tlaky na podporu ženského fotbalu. Mezi klíčové problémy patří chronický nedostatek zdrojů, špatná organizace, korupce a někde elitismus. Největších úspěchů v Africe obvykle dosahují týmy z méně chudých a lidnatějších zemí, často s rozvinutějším ženským hnutím. [Saavedra 2004: 246-247]

Ve východoasijských zemích, zvláště v Číně a v Jižní Koreji, převažuje u žen ve vztahu k vlastnímu tělu odpovědnost nad potěšením a prožitky. Tělo dívek a mladých žen v přítomnosti již patří budoucí manželově rodině. Fyzický kapitál lze obtížně převést na ekonomický, což snižuje žádoucnost ženského sportování. V Číně ženský fotbal na jedné straně profitoval ze státních zásahů (a díky tomu čínské fotbalistky řadu let v Asii dominovaly, jejich konkurentky z Japonska a z Jižní Koreje byly znevýhodněny nerovnou tržní soutěží s mužským fotbalem) a podařilo se i díky němu vnést do konzervativní čínské společnosti více očekávání genderové rovnosti, na druhé straně však navzdory mezinárodní úspěšnosti musí fotbalistky v Číně nadále čelit předsudkům a problémům s nedostatkem zdrojů, publicity a mladých hráček. [Manzenreiter 2004: 217; Hong, Mangan 2004: 63]

Patrně nejsilnější kulturní bariéry brání v hraní fotbalu muslimským a hinduistickým ženám, které jsou odkázány do ostře vyhraněné privátní sféry (bez jakéhokoli povoleného zájmu o fotbal) i ve druhé a třetí generaci imigrace na Západě.³⁸ (Zaman podle [Giulianotti 2006: 159]). V Indii (s částečnou výjimkou provincie Manipur) je fotbal považován za mužskou záležitost a tabu pro ženy ze středních vrstev, takže jej hrají především ženy z neprivilegovaných vrstev. Ženský fotbal zde trpí nedostatkem fanoušků, finančních zdrojů a uznání pro úspěšné hráčky, které po skončení kariéry mnohdy musí od hladovění zachraňovat

³⁷ V roce 2001 byl např. ve městě São Paulo zorganizován turnaj v ženském fotbale. Výběr 600 účastnic ve věku do 23 let byl proveden výhradně na základě tělesné atraktivity, nikoli herních dovedností. [Votré, Mourão 2004: 265]

³⁸ I přesto v některých případech může fotbal sloužit ke zlepšení tradičního postavení žen. V Zanzibaru např. místní fotbalová asociace formálně uznala ženský tým Women Fighters, ačkoli hráčky musí nosit tradiční muslimský oděv a někdy jsou bity mužskými příbuznými za poškození rodinné cti. (New Internationalist podle [Giulianotti 2006: 159]) V Íránu zase ženy vtrhly na stadion Azadi v Teheránu, aby oslavili postup íránské reprezentace na mistrovství světa 1998. Porušili tak obecný zákaz vstupu žen na fotbalové stadiony, který trval od islámské revoluce v roce 1979. [Giulianotti 2006: 159]

fanoušci a neziskové organizace. Muži neposkytují fotbalistkám prakticky žádnou podporu, ženy či dívky hrající fotbal jsou považovány za ostudu rodiny a kvůli ostrakizaci často musí přesta hrát (mnohdy dokonce vůbec ani nezačnou). Ženy zde navíc mají málokdy povoleno sledovat fotbal v televizi. Ženské hnutí projevuje o fotbal pouze malý zájem, takže perspektivy zlepšení situace jsou v krátkodobém horizontu mizivé. [Majumdar, Bandyopadhyay 2005: 271]

Mezi obecné předpoklady rozvoje ženského fotbalu vyšší stupeň ekonomického rozvoje země a ženské emancipace, zpravidla provázené sekularizací společnosti a tedy i poklesem vlivu náboženství na formování genderových rolí. Michael W. Klein ve své statistické analýze ukazuje, že země s většími ekonomickými příležitostmi pro ženy dosahují lepších výsledků v ženském sportu a ženy zde mohou lépe rozvíjet svůj sportovní talent. [Klein 2004: 239]

Ženská participace ve fotbale se kromě aktivního hraní projevuje i diváctví a fanděním, tradičně spojeného s projevy maskulinity převážně mužského publika. Projevy maskulinity při fandění se kulturně odlišují, významnou roli zde hraje specifický fotbalový jazyk, často obsahující sexuálně či jinak tělesně podbarvené výrazy. [Giulianotti, Armstrong 1997: 7] Tento jazyk slouží k feminizaci (a tedy k narušení maskulinní identity) především soupeřových fanoušků (Guttman podle [Giulianotti 2006: 156]), v jižní Evropě má např. podobu přenesených zobrazení "nečisté sexuality" (tzn. jiné než heterosexuální orientace), v Jižní Americe zase alegorických obrazů sexuální kontroly (včetně znásilnění), znázorňující maskulinní dominanci nad soupeřem. Maskulinní identita fanoušků se týká všech fanoušků (nejen hooligans), ale vyskytuje se v různých podobách. Při hře např. získá nejvíce obdivu technicky dobře vybavený tvořivý hráč, který dokáže přelstít těžkopádného soupeře, nikoli agresivní bijec. [Giulianotti 2006: 155-156]

Podle některých autorů přispěla výraznější přítomnost žen na anglických stadionech v devadesátých letech k eliminaci chuligánství. Tato interpretace se sice opírá o některé zažité genderové stereotypy a má podmíněnou planost, faktem ale zůstává, že v souvislosti s komplexní změnou anglického fotbalu v tomto období, provázenou změnou struktury publika (vyšší podíl rodin a nižší podíl mužů z dělnické třídy), došlo k poklesu chuligánského násilí a růstu zájmu žen. Ženský zájem o fotbal je nicméně výrazně ovlivněn třídními rozdíly,

preferenci fotbalu je vyšší zvláště u žen z nové střední třídy, disponujícími vyšším množstvím ekonomického a kulturního kapitálu. Přesto však větší překážku pro ženskou participaci tvoří kulturní bariéry (viz předchozí text). [Giulianotti 2006: 153-154, 159] V některých fanouškovských subkulturách, jako jsou např. dáňští *roligans* a italští *ultras*, zaujímají fanynky viditelné role a účastní skupinového dění aktivněji než jen jako podpora mužských fanoušků. [Rinella 2000: 184]

Příčiny nadvlády mužů ve fotbale a jeho významu pro tvorbu mužské identity je ovšem nutné hledat ve vývoji sociální struktury moderní společnosti. Eric Dunning poznamenává, že původ moderních sportů se nachází v lidových hrách, jejichž povaha odráží celkově více násilnou a patriarchální povahu předmoderní společnosti. Proměny lidových her, stejně tak jako ženská emancipace, tvoří součást širších civilizačních procesů. Jednou z mužských reakcí na narušení svého dominantního postavení bylo vytvoření uzavřených sportovních klubů (např. v rugby), umožňujících sekundární reprodukci a upevňování segregace obou pohlaví a zároveň možnost projevu kontrolovaných forem agresivity. V moderní společnosti totiž došlo k úbytku pravidelných příležitostí k boji (s výjimkou zaměstnání v armádě a u policie) a díky technickému pokroku poklesl význam fyzické síly, které tvoří důležitou součást tradičního pojetí mužnosti. [Dunning 1986: 281-283]

Přeměna fotbalu na anglických *public schools* a postupné rozšíření fotbalu, včetně postupného převládnutí profesionální varianty, úzce souvisí s proměnou sociální struktury, vyčleňováním jednotlivých sfér uznání a nové definice společensky pozitivně sankcionovaného výkonu (viz kapitoly 2.1 a 3.2). Definice oceňovaného výkonu je dána společenskou hierarchií a má tudíž ideologickou povahu. Dominantní skupinu tehdejší společnosti tvořili muži, proto kladně hodnocené a prestižní činnosti byly spojeny s maskulinitou, zatímco vše ženské bylo považováno za druhořadé. Míra pevnosti a stability této definice (legitimizující nadřazené mužské postavení) byla dána stupněm segregace, k jejímu udržení proto mělo přispět vyloučení žen z oblasti "mužských aktivit". V tomto kontextu je třeba vnímat mužskou převahu ve sportu (včetně fotbalu), stejně tak jako obtíže žen při pokusu o překonání společenských bariér.

Všem sportům nicméně nebyla přisuzována stejná míra maskulinity. Mezi jednotlivými frakcemi uvnitř vládnoucí třídy probíhaly mocenské souboje, jejichž součástí se stal i sport.

Dominantní skupina (obvykle s převahou ekonomického kapitálu) upřednostňovala „mužné sporty“ a označila podřízenou část vládnoucí třídy (včetně jejích sportů), která disponovala spíše kulturním kapitálem, za zženštilou. Tento krok měl sloužit ke snížení jejího statusu. [Bourdieu 1978: 826] Pozice fotbalu ve sportovním poli a s tím související stupeň jeho významu při konstrukci mužské identity se v různých zemích lišil, což mělo protikladné důsledky pro rozvoj ženského fotbalu (viz např. Anglie a USA). Nadřazenost maskulinity nad feminitou však nutila muže neustále udržovat své dominantní postavení a tudíž se svým chováním za všech okolností přibližovat normativnímu ideálu mužnosti. Zranitelnost spočívající v možnosti selhání v tomto úsilí proto motivovala muže k účasti ve „*všech mužských hrách násilí, jako jsou v našich společnostech například sporty*“. [Bourdieu 2000: 48]

Vyloučení žen ze oblasti sportu a udržování vně jeho hranic bylo zdůvodňováno odkazem na esencialisticky chápané stereotypizované ženské vlastnosti, jako byla fyzická a psychická slabost, křehkost a jemnost, a tradiční ženské role manželky, matky a hospodyně, tvořící jádro feminity. V důsledku toho vznikla řada mýtů ohledně ženského sportu, jejichž silná zakořeněnost představuje překážku ženské participaci na sportovním dění. Donna de Varona je shrnula do šesti bodů: (1) sportování ženám ubírá ženskost, (2) vrcholový sport poškozuje ženské reprodukční orgány a způsobuje neplodnost, (3) ženy si nepotřebují brát ze sportování ponaučení do života, (4) ženy nikdy nebudou akceptovány jako skutečné sportovkyně, protože jsou ve srovnání s muži slabší, pomalejší a méně svalnaté, (5) ženský sport nikdy nebude populární jako mužský, menší publikum znemožní jeho finanční životaschopnost, (6) ženy sport nezajímá tak jako muže, proto by se na ně nemělo plynout příležitostmi.³⁹ [de Varona 2004: 8]

³⁹ Tyto stereotypy je možné ilustrovat na řadě příkladů. Vladimír Čechák a Jiří Linhart ve své publikaci věnované sociologii sportu odkazují na příklad B. Krawczykové, která uvádí citát profesora harvardské univerzity Dudleye Sargenta, uveřejněný v roce 1913 v polském časopisu Ruch. Ženský sport je podle něj „...ztrátou času a záminkou k flirtu. Jediným sportem, který nejlépe rozvíjí ženské tělo, jsou domácí práce... Nic není užitečnější pro rozvoj nohou a snížení nadváhy než časté běhání po schodech. Nejlepším prostředkem pro rozvoj prsních svalů a kříže je pak mytí podlahy oběma rukama a v kleče.“ [Čechák, Linhart 1986: 27]

Podobně Sportovní výbor v Sovětském svazu v roce 1973 vydal prohlášení zrazující ženy od praktikování sportů, které údajně měly být zvláště škodlivé pro ženský organismus a měly podporovat mužský voyeurismus. Fotbal byl např. považován za „zraňující pro ženský organismus... Fyzická námaha typická pro hraní fotbalu může způsobit poškození pohlavních funkcí, křečové žíly, tromboflebitidu atd.“ V dokumentu nicméně nebylo vysvětleno, proč není fotbal škodlivý pro muže, proč tyto potíže nezpůsobují schválené (olympijské) sporty jako basketbal či pozemní hokej, nebo proč tyto sporty na rozdíl od fotbalu nepodporují mužské voyeurství. [Riordan 1990: 136]

Dnes je nicméně zřejmé, že argument první může částečně platit pouze za předpokladu rigidně chápané tradiční feminity, bod druhý a třetí evidentně neplatí a zbývající argumenty tvoří ve spojení se zbylými mýty do sebe uzavřený kruh, jehož platnost je však možné při opuštění všech těchto předpokladů vyvrátit. De Varona naopak na základě výzkumu pravidelně sportujících žen uvádí, že se u těchto žen méně často vyskytuje užívání drog, deprese, sebepoškozující jednání, častěji dokončí střední školu a usilují o vyšší vzdělání, častěji žijí úspěšné a produktivní životy a trpí méně často osteoporózou a rakovinou. [de Varona 2004: 9]

Participace žen v tradičně mužském sportu (jako je např. fotbal), znamenající vybočení z tradiční ženské role, je často vnímána jako narušení tradiční ženské identity. Fotbalistky bez ohledu na vlastní sexuální identitu pravděpodobně vnímají svoji sexualitu ve vztahu ke sportu a maskulinitě, nejistota se tedy koncentruje kolem *butch* lesbické identity. [Caudwell 1999: 401-402] Vědomí homofobie ve fotbale tlačí hráčky k sebe prezentaci (oblékání, česání atd.) v souladu s heterosexuální feminitou. Zdůrazňováním heterosexuality se fotbalistky snaží vyhnout podezření ze ztráty ženskosti a zároveň tak udržet důvěryhodnost a důstojnost týmu i sportovkyň v širším sociálním prostředí. [Cox, Thompson 2000: 16-17] Obavy ze ztráty heterosexuální femininní identity a přiřknutí maskulinní lesbické identity (*butch*) zapříčiňují rovněž častou distanci hráček od feminismu [Harris 2005: 194], ačkoli jejich jednání má emancipační charakter a je tedy v souladu s cíly feministického hnutí.

Základní rozpor v postavení ženských sportovkyň tkví ve významu fyzické síly v genderové socializaci. Zatímco chlapci a muži díky sportu zesílí a zvýrazní tak svoji maskulinitu, u dívek a žen podobný efekt nenastává. Elitní sport produkuje více maskulinní svalnatá těla, feminitu ale nezvyšuje. Lidé ale očekávají od sportovkyň úspěch i feminitu, jinak mnohdy ztratí o ženský sport zájem, nebo sportovkyním vytýkají nedostatečnou ženskost. Ženská účast ve vrcholovém sportu tak je často žádoucí, jen dokud není oslabena heterosexuální atraktivita sportovkyň. Heterosexualita se tak stává organizačním principem ženského sportu. Na této situaci se podílí mnoho faktorů, jako např. média, sponzoři, publikum či módní průmysl. Heterosexuální atraktivita strukturuje, jak sportovkyně vnímá sebe sama i jak je vnímána ostatními. Většina sportovkyň je v zájmu úspěšné kariéry vůči imperativu atraktivity konformní, některé (z nefotbalistek např. Katarina Wittová či Anna Kurnikovová) jej

využívají ve prospěch vlastní publicity. Elitní sport v současné podobě se tak navzdory nespornému růstu svobody a možností žen kontrolovat vlastní tělo stal médiem sexualizace ženského těla. Poskytuje tak ideologickou legitimizaci heterosexuality jako organizačnímu principu ženského sportu. [Kolnes 1995: 73-74]

Na reprodukci tohoto stavu se významně podílí masová média kontrolovaná převážně muži, takže v nich převládá mužský pohled na ženský sport. Produkce sportovních pořadů, způsob informování a prezentace sportu, nejvýrazněji viditelný u bulvárního tisku, kde bývá často spojován s jinými tradičně mužskými tématy, vycházejí vstříc převážně mužské poptávce. Jak ale konstatuje John Harris na základě analýzy anglického mediálního prostředí v době mistrovství Evropy 1996, kdy byl fotbal prezentován jako mužská aktivita a ženy byly zobrazovány pouze jako podřízené a sexualizované objekty (málokdy jako fyzicky aktivní osoby), média vysílala mladým ženám vzkaz, že sport je stále esenciálně mužská aktivita, ve které mohou zaujímat pouze vysoce podřízené a/nebo sexualizované role. [Harris 1999: 96, 109]

Klíčovou roli při utváření vztahu chlapců a dívek ke sportu a tělesným cvičením hraje školní výuka tělocviku, v současnosti nejvíce sexualizovaného předmětu. Ve srovnání s výukou chlapců obsahuje dívčí tělocvik vyšší podíl cvičení a tance a méně sportu a her, navíc zpravidla jednodušších a méně zajímavých. Dediferenciace tělesné výchovy by vedla k narušení jedné ze základů maskulinity, učitelky však toto rozdělení silně podporují. Mladé zájemkyně o fotbal se často setkaly s jejich nesouhlasem [Hargreaves 1987: 176-177], k fotbalu je proto většinou přivedli mužští příbuzní, zvláště otcové či bratři. Hargreaves popisuje britskou situaci v osmdesátých letech, základní závěry však platí i v řadě jiných zemí, včetně České republiky. Od osmdesátých let se podpora ženského fotbalu ve školách zvýšila, na základě srovnání s USA se však ukazuje, že zde nadále existují značné limity.⁴⁰ Tělesná výchova významně ovlivňuje vztah mezi genderem a tělesností u dívek. Mnoho z nich (mj. i zájemkyně o fotbal) pociťuje konflikt mezi tělesnou aktivitou a praktikami tradičně spojovanými s feminitou. Vhodně koncipovaná tělesná výchova může pomoci tento rozpor odstranit. [Hills 2006: 553-554]

⁴⁰ Vedle výše zmíněného zákazu diskriminace na základě pohlaví a růstu příležitostí pro rozvoj ženského fotbalu se na některých místních školách v osmdesátých letech objevila specifická forma smíšeného fotbalu, kdy hrají v jednom týmu chlapci i dívky. [Henry, Comeaux 1999] Relativní úspěchy genderového egalitarismu ve fotbale v USA však kromě vstřícného přístupu škol souvisí také s malým významem fotbalu v konstituci maskulinity amerických mužů.

Závěrem lze říci, že navzdory liberálně feministické agendě (tzn. otevřený přístup ke sportu pro všechny) nadále existují bariéry, které je nutno překonat. Fotbalistky mohou posouvat hranice pro ženy přijatelného chování či přispět ke zjemnění maskulinity. Fotbal může být atraktivní pro mnoho dívek, pro dospělé ženy je ale díky klíčovému významu heterosexuální femininní identity při vědomí homofobního prostředí podstatně obtížnější zmíněné bariéry překračovat. Fotbalistky tak ve skutečnosti nepředstavují hrozbu dominantnímu genderovému řádu, nadále téměř všude přetrvává závislost na příležitostech, které jim muži poskytnou. [Scraton, Fasting, Pfister, Bunuel 1999: 107-109]

Závěr

Cílem této práce byla analýza vztahu mezi fotbalem a společenskou modernizací. V průběhu své přeměny od spontánní a divoké lidové hry až do současné podoby prošel fotbal dramatickým vývojem, který v řadě ohledů odrážel a kopíroval podobu modernizačních procesů. Nejprve se na anglických *public schools* přizpůsobil požadavkům vládnoucí viktoriánské aristokracie, jeho disciplinární potenciál byl využit ve školství v Anglii i v koloniích, což přispělo k rozšíření fotbalu zejména mezi dělnickou třídu. Díky hegemonii Britského Impéria, jeho politickým a hospodářským zájmům po celém světě a s tím související migrací britských občanů se fotbal rozšířil postupně do celého světa. Postupující proces generalizace trhu a vzestup ekonomiky na úkor sociální zapříčinil přeměnu fotbalu na zboží, zavedení profesionalizace a vznik fotbalového průmyslu, což bylo doprovázeno vznikem byrokratického správního aparátu. Na začlenění fotbalu do globalizující se ekonomiky se výrazně podílela masová média.

Po rozpadu tradičních společenství v důsledku urbanizace a industrializace se fotbal stal pro vykořeněné městské obyvatelstvo jedním z nových zdrojů sociálních vazeb a lokální identity. Růst významu národních států a mezistátních utkání přispěl k rozmachu nacionalismu, který vedl jak k podpoře emancipačních hnutí v řadě především rozvojových zemí, tak i k utužení disciplíny obyvatelstva ve fašistických režimech. Postupné zvyšování společenského, ekonomického a politického významu fotbalu vedlo k vyššímu tlaku na dosahování úspěšných výsledků, což se projevilo racionalizací příprav na zápasy, rozvojem taktiky i rostoucím společenským uznáním (a finančním ohodnocením) pro úspěšné hráče. Trend komercializace se dočasně zastavil ve státně socialistických zemích, jejichž sportovní organizace se formovala v opozici vůči západnímu kapitalistickému modelu a podléhala státní kontrole. Rozpad východního bloku a transformace postkomunistických států časově koliduje s obdobím zatím nejvyšší míry komercializace fotbalu, provázané liberalizací fotbalového trhu práce, růstem vlivu televizních společností a globálních výrobců sportovního vybavení, růstem platů hráčů a nerovností mezi kluby a tlaku největších klubů na existující institucionální uspořádání. Rostoucí konzumní orientace fanoušků v řadě zemí odráží změnu povahy vztahu mezi klubem a jeho fanoušky a zároveň podporuje dominanci

globálních velkoklubů. V situaci hojně diskutovaného úpadku národních států fotbal představuje ojedinělou příležitost ke spontánním projevům nacionalismu. V několika posledních desetiletích dochází k postupnému prosazování dříve marginalizovaných skupin, jako jsou např. ženy, či v globální rovině dekolonizované země Třetího světa. Nadále však existují značné nerovnosti. V některých bohatých zemích naproti tomu roste v důsledku komercializace exkluze chudších skupin fanoušků z dělnické třídy, která tvořila tradiční základnu fanoušků v mnoha zemích (v meziválečném období dokonce existovaly v rámci dělnického sportovního hnutí paralelní fotbalové soutěže).

Na základě rozboru dosavadního vývoje lze předpokládat, že v nejbližší budoucnosti bude pokračovat celosvětový vzestup ženského fotbalu, dosud však téměř ve všech zemích trvá závislost na příležitostech poskytnutých od mužů. Růst komercializace doprovázený rostoucí mocí velkých klubů (a možným úpadkem menších) a nadnárodních korporací povede k dalším tlakům na změnu existujících institucí směrem k další (především ekonomické) liberalizaci, zároveň se však mohou objevit pokusy o prosazení nových forem regulace. Na globální úrovni patrně budou pokračovat střety způsobené ekonomickou dominancí Evropy a politickou mocí ostatních zemí v rámci FIFA a také hledání možností regulace masového odchodu fotbalistů z chudých regionů do bohatých (především Evropy). Nárůst migrace hráčů bude nadále přispívat ke kosmopolitizaci fotbalu, globalizace fotbalu však pravděpodobně podpoří existující tendenci k homogenizaci herních stylů. Pravděpodobně bude pokračovat trend k univerzalizaci hráčů. Převaha velkých klubů na druhou stranu v kombinaci s rozmachem televizního fotbalu může ohrozit základny fanoušků menších klubů, na druhou stranu zde ale existuje riziko odstranění nejistoty výsledku, která je jedním ze základních předpokladů atraktivity každé hry. Rozšíření konzumně orientovaného vztahu fanoušků ke klubu a přeměna fanoušků na zákazníky podemílají tradiční klubovou identitu a s ní spjaté významy, čímž napomáhá k depolitizaci fotbalu. Tento trend podporuje i standardizovaná produkce televizních přenosů z vrcholných utkání. Nelze vyloučit možnou reakci fanoušků (zvláště z nové střední třídy) v podobě zvýšení mimo Anglii a několik dalších zemí dosud nepříliš rozšířeného tlaku na demokratizaci rozhodování klubů. Přesun základny fanoušků směrem ke střední třídě může v některých zemích prohloubit fotbalovou marginalizaci tradičních fanoušků z nižších vrstev. Většina zmíněných dopadů

komercializace fotbalu se nicméně týká nejbohatších zemí, v rozvojových zemích se projevuje trvalá ekonomická závislost a odchody nejlepších hráčů.

Není důvod předpokládat, že by se na dominantní pozici fotbalu uvnitř sportovního světa mělo v dohledné době něco změnit. Ukazuje se také, že ačkoli je vývoj fotbalu a sportu relativně autonomní, nelze jej pochopit bez přihlídnutí k širšímu společensko-historickému kontextu. Pro sociologii z toho vyplývá potvrzení známé skutečnosti, že přehnané uzavírání se do úzce pojatých subdisciplín (v tomto případě sociologie sportu) snižuje heuristický potenciál sociologického výzkumu a zároveň přispívá k marginalizaci společensky závažných témat uvnitř sociologického diskurzu.

Seznam použitých informačních zdrojů

A. Literatura

ARMSTRONG, Gary. Talking up the Game: Football and the Reconstruction of Liberia, West Africa. *Identities*. 2002, vol. 9, is. 4, s. 471-494.

BAIRNER, Alan. Political Unionism and Sporting Nationalism : An Examination of the Relationship Between Sport and National Identity Within the Ulster Unionist Tradition. *Identities*. 2003, vol. 10, is. 4, s. 517-535.

BAIRNER, Alan, DARBY, Paul. The Swedish Model and International Sport : Lennart Johansson and the Governance of World Football. *International Review for the Sociology of Sport*. 2001, vol. 36, no. 9, s. 337-359.

BAKER, William J. The Making of a Working-Class Football Culture in Victorian England. *Journal of Social History*. 1979, vol. 2, is. 13, s. 241-251.

BAKER, William J. William Webb Ellis and the Origins of Rugby Football: The Life and Death of a Victorian Myth. *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies*. 1981, vol. 13, no. 2, s. 117-130.

BARŠA, Pavel. *Politická teorie multikulturalismu*. Brno : CDK, 2003.

BARŠA, Pavel, CÍSAŘ, Ondřej. *Levice v postrevoluční době : občanská společnost a nová sociální hnutí v radikální politické teorii 20. století*. Brno : CDK, 2004.

BAUMAN, Zygmunt. *Úvahy o postmoderní době*. Praha : SLON, 1995.

BAUMAN, Zygmunt. *Tekutá modernita*. Praha : Mladá fronta, 2002.

BAUSENWEIN, Christoph. *Geheimnis Fußball : auf den Spure eines Phänomens*. Göttingen : Verlag Die Werkstatt, c1995.

BECK, Peter J. The Relevance of the 'Irrelevant' : Football as a Missing Dimension in the Study of British Relations with Germany. *International Affairs*. 2003, vol. 79, is. 2, s. 389-411.

BEDŘICH, Ladislav. *Fotbal : rituální hra moderní doby*. Brno : Masarykova univerzita, 2006.

BELL, Daniel. *Kulturní rozpory kapitalismu*. Praha : SLON, 1999.

BEN-PORAT, Amir. The Commodification of Football in Israel. *International Review for the Sociology of Sport*. 1998, vol. 33, no. 9, s. 269-276.

BEN-PORAT, Amir. Overseas Sweetheart: Israelis Fans of English Football. *Journal of Sport and Social Issues*. 2000, vol. 24, no. 11, s. 344-350.

BERGER, Peter L., LUCKMANN, Thomas. *Sociální konstrukce reality : pojednání o sociologii vědění*. Brno : CDK, 1999.

BOURDIEU, Pierre. Sport and Social Class. *Social Science Information*. 1978, vol. 17, no. 12, s. 819-840.

- BOURDIEU, Pierre. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum, 1998.
- BOURDIEU, Pierre. *Nadvláda mužů*. Praha : Karolinum, 2000.
- BOURDIEU, Pierre. *O televizi*. Brno : Doplněk, 2002.
- BRÄNDLE, Fabian, KOLLER, Christian. *Goal : Kultur- und Sozialgeschichte des modernen Fussballs*. Zürich : Orell Füssli Verlag AG, c2002.
- BRANDES, Leif, FRANCK, Egon, NÜESCH, Stephan. Local Heroes and Superstars : An Empirical Analysis of Star Attraction in German Soccer. *Journal of Sports Economics*. 2007, vol. 0, no. 6, s. 1-21.
- BRICK, Carlton. Misers, Merchandise and Manchester United : The Peculiar Paradox of the Political Economy of Consumption. In ANDREWS, David L. *Manchester United : A Thematic Study*. London, New York : Routledge, 2004.
- BROCAS, Isabele, CARILLO, Juan D. Do the "Three-Point Victory" and "Golden Goal" Rules Make Soccer More Exciting?. *Journal of Sports Economics*. 2004, vol. 5, no. 5, s. 169-185.
- BROMBERGER, Christian. Football as World-view and as Ritual. *French Cultural Studies*. 1995, vol. 6, no. 10, s. 293-311.
- CARMICHAEL, Fiona, THOMAS, Denis, WARD, Robert. Production and Efficiency in Association Football. *Journal of Sports Economics*. 2001, vol. 2, no. 8, s. 228-243.
- CAUDWELL, Jayne. Women's Football in the United Kingdom: Theorizing Gender and Unpacking the Butch Lesbian Image. *Journal of Sport and Social Issues*. 1999, vol. 23, no. 11, 390-402.
- CAVE, Martin, CRANDALL , Robert W. Sports Rights and the Broadcast Industry. *The Economic Journal*. 2001, vol. 111, no. 469, s. F4-F26.
- CLIGNET, Remi, STARK, Maureen. Modernisation and Football in Cameroun. *The Journal of Modern African Studies*. 1974, vol. 12, no. 3, s. 409-421.
- CLOSE, Paul, ASKEW, David. Globalisation and Football in East Asia. In MANZENREITER, Wolfram, HORNE, John. *Football Goes East: Business, Culture, and the People's Game in China, Japan, and South Korea*. New York, London : Routledge, 2004.
- COELHO, João Nuno. On the Border' : Some Notes on Football and National Identity in Portugal. In BROWN, Adam. *Fanatics! : Power, Identity and Fandom in football*. London, New York : Routledge, 1998.
- COX, Barbara, THOMPSON, Shona. Multiple Bodies: Sportswomen, Soccer and Sexuality. *International Review for the Sociology of Sport*. 2000, vol. 35, no. 3, s. 5-20.
- CROLLEY, Liz, HAND, David, JEUTTER, Ralf. National Obsessions and Identities in Football Match Reports. In BROWN, Adam. *Fanatics! : Power, Identity and Fandom in Football*. London, New York : Routledge, 1998.
- ČECHÁK, Vladimír, LINHART, Jiří. *Sociologie sportu*. Praha : Olympia, 1986.
- ČERNÝ, Jiří. *Fotbal je hra /Pokus o fenomenologii hry/*. Praha : Československý spisovatel, 1968.

- DAFLON, Rogerio, BALLVE, Teo. The Beautiful Game? : Race and Class in Brazilian Soccer. *NACLA Report on the Americas*. 2004, vol. 37, is. 5, s. 23-27.
- DARBY, Paul. Football, Colonial Doctrine and Indigenous Resistance : Mapping the Political Persona of FIFA's African Constituency. *Culture, Sport, Society*. 2000a, vol. 3, no. 1, s. 61-87.
- DARBY, Paul. Africa's Place in FIFA's Global Order : A Theoretical Frame. *Soccer & Society*. 2000b, vol. 1, is. 2, s. 36-61.
- DARBY, Paul. Africa, the FIFA Presidency, and the Governance of World Football: 1974, 1998, and 2002. *Africa Today*. 2003, vol. 50, is. 1, s. 3-24.
- DARBY, Paul, AKINDES, Gerard, KIRWIN, Matthew. Football Academies and the Migration of African Football Labor to Europe. *Journal of Sport and Social Issues*. 2007, vol. 31, no. 5, s. 143-161.
- DE VARONA, Donna. 'M's' in Football: Myths, Management, Marketing, Media and Money. A Reprise. In HONG, Fan, MANGAN, J. A. *Soccer, Women, Sexual Liberation : Kicking off a New Era*. London, Portland : F.Cass, 2004.
- DECKER, Wolfgang. *Sports and Games of Ancient Egypt*. Yale University Press, New Haven : London, New York, 1992.
- DERBAIX, Christian, DECROP, Alain, CABOSSART, Olivier. Colors and Scarves : The Symbolic Consumption of Material Possessions by Soccer Fans. *Advances in Consumer Research*. 2002, vol. 29, is. 1, s. 511-518.
- DIGEL, Helmut. *Sport in a Changing society : Sociological Essays*. Schorndorf : Hofmann, c1995.
- DIMEO, Paul. Football and Politics in Bengal : Colonialism, Nationalism, Communalism. *Soccer & Society*. 2001, vol. 2, is. 2, s. 57-64.
- DINE, Philip. France, Algeria and Sport : From Colonisation to Globalisation. *Modern & Contemporary France*. 2002, vol. 10, is. 4, s. 495-505.
- DOBSON, Stephen, GODDARD, John. *The Economics of Football*. Cambridge : University Press, 2001.
- DUKE, Vic. Perestroika in Progress? : The Case of Spectator Sports in Czechoslovakia. *The British Journal of Sociology*. 1990, vol. 41, no. 2, s. 145-156.
- DUNNING, Eric. Sport as a Male Preserve: Notes on the Social Sources of Masculine Identity and its Transformations. In ELIAS, Norbert, DUNNING, Eric. *Quest for Excitement : Sport and Leisure in the Civilizing Process*. Oxford, New York : Basil Blackwell, 1986.
- DUNNING, Eric, CURRY, Graham. Public Schools, Status Rivalry and the Development of Football. In DUNNING, Eric, MALCOLM, Dominic, WADDINGTON, Ivan. *Sport Histories : Figurational Studies in the Development of Modern Sport*. London : Routledge, 2004.
- DURKHEIM, Émile. *Společenská dělba práce*. Brno : CDK, 2004.
- ELIAS, Norbert, DUNNING, Eric. Dynamics of Group Sports with Special Reference to Football. *The British Journal of Sociology*. 1966, vol. 17, no. 4, s. 388-402.

- ELIAS, Norbert, DUNNING, Eric. Folk Football in Medieval and Early Modern Britain. In ELIAS, Norbert, DUNNING, Eric. *Quest for Excitement : Sport and Leisure in the Civilizing Process*. Oxford, New York : Basil Blackwell, 1986.
- FINN, Gerry P. T., GIULIANOTTI, Richard. Scottish Fans, not English Hooligans! : Scots, Scottishness and Scottish Football. In BROWN, Adam. *Fanatics! : Power, Identity and Fandom in Football*. London, New York : Routledge, 1998.
- FOSTER, Ken. Alternative Models for the Regulation of Global Sports. In ALLISON, Lincoln (ed.). *The Global Politics of Sport : The Role of Global Institutions in Sport*. London, New York : Routledge, 2005.
- FOSTER, Lynn V. *Handbook to the Life in Ancient Maya World*. Oxford : Oxford University Press, 2005.
- FOUCAULT, Michel. *Dohlížet a trestat : kniha o zrodu vězení*. Praha : Dauphin, 2000.
- FROMM, Erich. *Obraz člověka u Marxe*. Brno : L. Marek, 2004.
- GANDELMAN, Néstor. Mobility Among Employers and Assortative Matching: Field Evidence From Soccer Data. *Journal of Sports Economics*. 2008, vol. 9, no. 4, s. 351 - 370.
- GANDELMAN, Néstor. Selection Biases in Sports Markets. *Journal of Sports Economics*. 2009, vol. 0, no. 0, s. 1-20.
- GARLAND, Jon, ROWE, Mike. War Minus the Shooting? : Jingoism, the English Press, and Euro 96. *Journal of Sport and Social Issues*. 1999, vol. 23, no. 2, s. 80-95.
- GÄRTNER, Manfred. Socialist Countries' Sporting Success before Perestroika - and after?. *International Review for the Sociology of Sport*. 1989, vol. 24, no. 1, s. 283-297.
- GELLNER, Arnošt. *Národy a nacionalismus*. Praha : Hříbal, 1993.
- GIDDENS, Anthony. *Důsledky modernity*. Praha : SLON, 2003.
- GIULIANOTTI, Richard. Supporters, Followers, Fans, and Flaneurs : A Taxonomy of Spectator Identities in Football. *Journal of Sport and Social Issues*. 2002, vol. 26, no. 2, s. 25-46.
- GIULIANOTTI, Richard. Sport Spectators and the Social Consequences of Commodification: Critical Perspectives from Scottish Football. *Journal of Sport and Social Issues*. 2005, vol. 29., no. 11, s. 386-410.
- GIULIANOTTI, Richard. *Football : A Sociology of the Global Game*. Cambridge : Polity Press, 2006.
- GIULIANOTTI, Richard, ARMSTRONG, Gary. Introduction: Reclaiming the Game – An Introduction to the Anthropology of Football. In ARMSTRONG, Gary, GIULIANOTTI, Richard (ed.). *Entering the Field : New Perspectives on World Football*. Oxford, New York : Berg, 1997.
- GIULIANOTTI, Richard, ARMSTRONG, Gary. Afterword Constructing Social Identities : Exploring the Structured Relations of Football Rivalries. In ARMSTRONG, Gary, GIULIANOTTI, Richard. *Fear and Loathing in World Football*. Oxford, New York : Berg, 2001.

- GIULIANOTTI, Richard, ARMSTRONG, Gary. Drama, Fields and Metaphors : An Introduction to Football in Africa. In ARMSTRONG, Gary, GIULIANOTTI, Richard. *Football in Africa : Conflict, Conciliation and Community*. Houndmills, Basingstoke, New York : Palgrave Macmillan, 2004.
- GIULIANOTTI, Richard, MALCOLM, Dominic. Soccer. In *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Vol. IX SE-ST. Oxford : Blackwell Publishing, 2007.
- GIULIANOTTI, Richard, ROBERTSON, Roland. Forms of Glocalization : Globalization and the Migration Strategies of Scottish Football Fans in North America. *Sociology*. 2007, vol. 41, no. 2, s. 133-152.
- GOLDEN, Mark. *Sport and Society in Ancient Greece*. Cambridge : Cambridge University Press, 1998.
- GOUGUET, Jean-Jacques, PRIMAULT, Didier. The French Exception. *Journal of Sports Economics*. 2006, vol. 7, no. 2, s. 47-59.
- HABERMAS, Jürgen. *Strukturální přeměna veřejnosti : zkoumání jedné kategorie občanské společnosti*. Praha : Filosofía, 2000.
- HANUŠ, Karel. Fotbal v procesu modernizace : od patologie k profesionalismu. In VEČERKA, Kazimír (ed.). *Trendy sociální patologie*. [v tisku].
- HARE, Geoff. *Football in France : A Cultural History*. Oxford, New York : Berg, 2003.
- HARGREAVES, John. *Sport, Power and Culture : A Social and Historical Analysis of Popular Sports in Britain*. Cambridge : Polity Press, 1987.
- HARRIS, John. Lie Back and Think of England: The Women of Euro 96. *Journal of Sport and Social Issues*. 1999, vol. 23, no. 2, s. 96-110.
- HARRIS, John. The Image Problem in Women's Football. *Journal of Sport and Social Issues*. 2005, vol. 29, no.5., s. 184-197.
- HARRIS, Lloyd C., OGBONNA, Emmanuel. The Dynamics Underlying Service Firm-Customer Relationships: Insights From a Study of English Premier League Soccer Fans. *Journal of Service Research*. 2008, vol. 10, no. 4, s. 382 - 399.
- HASTRMANOVÁ, Šárka, HOUDEK, Lukáš. Romské etnikum a sport : percepcie, přínosy a omezení. In *Aktuální otázky sociologie sportu*. Praha : UK FTVS, 2007.
- HEINILÄ, Kalevi. Football at the Crossroads : I. Football as a Social System. *International Review for the Sociology of Sport*. 1969, vol. 4, no. 1, s. 5-30.
- HEINILÄ, Kalevi. The Sports Club as a Social Organization in Finland. *International Review for the Sociology of Sport*. 1989, vol. 24, no. 1, s. 225-248.
- HEINRICH, Arthur. The 1954 Soccer World Cup and the Federal Republic of Germany's Self-discovery. *American Behavioral Scientist*. 2003, vol. 46, no. 7, s. 1491-1505.
- HENRY, Jacques M., COMEAUX, Howard P. Gender Egalitarianism in Coed Sport: A Case Study of American Soccer. *International Review for the Sociology of Sport*. 1999, vol. 34, no.9, s. 277-290.

- HILLS, Laura A. Playing the Field(s): An Exploration of Change, Conformity and Conflict in Girls' Understandings of Gendered Physicality in Physical Education. *Gender & Education*. 2006, Vol. 18, Issue 5, s. 539-556.
- HJELM, Jonny, OLOFSSON, Eva. A Breakthrough: Women's Football in Sweden. In HONG, Fan, MANGAN, J. A. *Soccer, Women, Sexual Liberation : Kicking off a New Era*. London, Portland : F.Cass, 2004.
- HOBSBAWM, Eric. *Národy a nacionalismus od roku 1780 : program, mýtus, realita*. Brno : CDK, 2000.
- HOLUBEC, Stanislav. Teorie světového systému Immanuela Wallersteina. In ŠUBRT, Jiří, et al. *Soudobá sociologie I. (teoretické koncepce a jejich autoři)*. Praha : Karolinum, 2007.
- HONG, Fan, MANGAN, J. A. Will the 'Iron Roses' Bloom Forever? Women's Football in China: Changes and Challenges. In HONG, Fan, MANGAN, J. A. *Soccer, Women, Sexual Liberation : Kicking off a New Era*. London, Portland : F.Cass, 2004.
- HONNETH, Axel. Přerozdělování jakožto uznání : odpověď adresovaná Nancy Fraserové. In FRASEROVÁ, Nancy, HONNETH, Axel. *Přerozdělování nebo uznání?*. Praha : Filosofia, 2004.
- HONNETH, Axel. Organizovaná seberealizace. Paradoxy individualizace. In HONNETH, Axel. *Zbavovat se svéprávnosti : paradoxy současného kapitalismu*. Praha : Filosofia, 2007.
- HORAK, Roman, SPITALER, Georg. Sport Space and National Identity : Soccer and Skiing as Formative Forces: On the Austrian Example. *American Behavioral Scientist*. 2003, vol. 46, no. 7, s. 1506-1518.
- HORNE, John, MANZENREITER, Wolfram. Football, Culture and Globalisation : Why Professional Football Has Been Going East. In MANZENREITER, Wolfram, HORNE, John. *Football Goes East: Business, Culture, and the People's Game in China, Japan, and South Korea*. New York, London : Routledge, 2004.
- HOUŠKA, Jaroslav, ZEMÁNEK, Vladimír. *Fotbal na prodej*. Praha : Eminent, 1996.
- HUIZINGA, Johan. *Homo ludens : o původu kultury ve hře*. Praha : Dauphin, 2000.
- CHRISTENSEN, Mette Krogh, SØRENSEN, Jan Kahr. Sport or School? Dreams and Dilemmas for Talented Young Danish Football Players. *European Physical Education Review*. 2009, vol. 15, no. 1, s. 115 - 133.
- ICHIROŌ, Hirose. The Making of a Professional Football League : The Design of the J. League System. In MANZENREITER, Wolfram, HORNE, John. *Football Goes East: Business, Culture, and the People's Game in China, Japan, and South Korea*. New York, London : Routledge, 2004.
- INTHORN, Sanna. The Death of the Hun? : National Identity and German Press Coverage of the 1998 Football World Cup. *European Journal of Cultural Studies*. 2002, vol. 5, no. 2, s. 49-68.
- JERÁBEK, Luboš. *Československý fotbal v číslech a faktech*. Praha : Olympia, 1991.

- JONES, Robin.. Football in the People's Republic of China. In MANZENREITER, Wolfram, HORNE, John. *Football Goes East: Business, Culture, and the People's Game in China, Japan, and South Korea*. New York, London : Routledge, 2004.
- KABÁTEK, Aleš. Socializace, osobnost, generace. In KABÁTEK, Aleš (ed.). *Sociologické texty II. : základy obecné sociologie*. Praha : Karolinum, 1994.
- KABELE, Jiří, VOVSOVÁ, Alexandra. *Případ žákovského mužstva v kopané*. Praha : Sportprag, 1983.
- KELLER, Jan. *Dějiny klasické sociologie*. Praha : SLON, 2004.
- KELLER, Jan. *Teorie modernizace*. Praha : SLON, 2007.
- KELLNER, Douglas. Západní marxismus. In HARRINGTON, Austin. *Moderní sociální teorie : základní témata a myšlenkové proudy*. Praha : Portál, 2006.
- KELLY, Graham. *Terrace Heroes : The Life and Times of the 1930's Professional Footballer*. London, New York : Routledge, 2004.
- KEW, Francis. Contested Rules: An Explanation of How Games Change. *International Review for the Sociology of Sport*. 1987, vol. 22, no.1, s. 125-135.
- KEYS, Barbara. Soviet Sport and Transnational Mass Culture in the 1930s. *Journal of Contemporary History*. 2003, vol. 38, no. 3, s. 413-434.
- KING, Anthony. Football Fandom and Post-national Identity in the New Europe. *The British Journal of Sociology*. 2000, vol. 51, is. 3, s. 419-442.
- KLEIN, Michael W. Work and Play: International Evidence of Gender Equality in Employment and Sports. *Journal of Sports Economics*. 2004, vol. 5, no. 8, s. 227-242.
- KLEINOVÁ, Naomi. *Bez loga*. Praha : Argo, Dokořán, 2005
- KLOSKOWSKA, Antonina. *Masová kultura*. Praha : Svoboda, 1967.
- KOCYBA, Hermann, SCHUMM, Wilhelm. Omezená racionalita : omezení zbavení ekonomie. In HONNETH, Axel. *Zbavovat se svéprávnosti : paradoxy současného kapitalismu*. Praha : Filosofia, 2007.
- KOLNES, Liv-Jorunn. Heterosexuality as an Organizing Principle in Women's Sport. *International Review for the Sociology of Sport*. 1995, vol. 30, no. 1, s. 61-77.
- KÖSEBALABAN, Hasan. Turkish Media and Sport Coverage : Marking the Boundaries of National Identity. *Critique : Critical Middle Eastern Studies*. 2004, vol. 13, is. 1, s. 47-64.
- Kronika olympijských her : 1896-1996*. Praha : Fortuna print, Knižní klub, 1996.
- KUPER, Simon. *Fotbal proti nepříteli*. Praha : BB/art, 2005.
- LAGO, Umberto, SIMMONS, Rob, SZYMANSKI, Stefan. The Financial Crisis in European Football : An Introduction. *Journal of Sports Economics*. 2006, vol. 7, no. 2, s. 3-12.
- LEE, Simon. Grey Shirts to Grey Suits : The Political Economy of English Football in the 1990's. In BROWN, Adam. *Fanatics! : Power, Identity and Fandom in Football*. London, New York : Routledge, 1998.

- LINHART, Jiří, ČECHÁK, Vladimír. Sport. In *Velký sociologický slovník*. Praha : Karolinum, 1996.
- LOY, John W., COAKLEY, Jay. Sport. In *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Vol. IX SE-ST. Oxford : Blackwell Publishing, 2007.
- MAGEE, Jonathan, SUGDEN, John. "The World at their Feet" : Professional Football and International Labor Migration. *Journal of Sport and Social Issues*. 2002, vol. 26, no. 11, s. 421-437.
- MAGEN, Zipora. Encounter Group Effects on Soccer Team Performance. *Small Group Research*. 1980, vol. 11, no. 8, s. 339-344.
- MAGOUN, Francis P. Football in Medieval England and in Middle-English Literature. *The American Historical Review*. 1929, vol. 35, no. 1, s. 33-45.
- MAGOUN, Francis P. Scottish popular football, 1424-1815. *The American Historical Review*. 1931, vol. 37, no. 1, s. 1-13.
- MAGUIRE, Joseph, POULTON, Emma K. European Identity Politics in EURO 96 : Invented Traditions and National Habitus Codes. *International Review for the Sociology of Sport*. 1999, vol. 34, no. 3, s. 17-29.
- MACHO, Milan. *Fotbal vášeň 20. století : historie fotbalu ve faktech, názorech, obrazech*. Praha : Brána - Knižní klub, 1999.
- MAJUMDAR, Boria, BANDYOPADHYAY, Kausik. The Gendered Kick: Women's Soccer in Twentieth Century India. *Soccer & Society*. 2005, Vol. 6, Issue 2/3, s. 270-284.
- MANGAN, J. A. Soccer as Moral Training : Missionary Intentions and Imperial Legacies. *Soccer & Society*. 2001, vol. 2, is. 2, s. 41-56.
- MANZENREITER, Wolfram. Her Place in the 'House of Football': Globalisation, Cultural Sexism and Women's Football in East Asian Societies. In MANZENREITER, Wolfram, HORNE, John. *Football Goes East: Business, Culture, and the People's Game in China, Japan, and South Korea*. New York, London : Routledge, 2004.
- MAREŠ, Miroslav, SMOLÍK, Josef, SUCHÁNEK, Marek. *Fotbaloví chuligáni : evropská dimenze subkultury*. Brno : Barrister & Principal, 2004.
- MARKOVITS, Andrei S., MARKOVITS, Steven L. Women's Soccer in the United States: Yet Another American 'Exceptionalism'. In HONG, Fan, MANGAN, J. A. *Soccer, Women, Sexual Liberation : Kicking off a New Era*. London, Portland : F.Cass, 2004.
- MARX, Karel. *Předmluva ke kritice politické ekonomie*. Praha : Svoboda, 1950
- MCCARTHY, David, JONES, Robyn L. Speed, Aggression, Strength, and Tactical Naïveté : The Portrayal of the Black Soccer Player on Television. *Journal of Sport and Social Issues*. 1997, vol. 21, no. 11, s. 348-362.
- MCGILLIVRAY, David, FEARN, Richard, MCINTOSH, Aaron. Caught up in and by the Beautiful Game : A Case Study of Scottish Professional Footballers. *Journal of Sport and Social Issues*. 2005, vol. 29, no. 2, s. 102-123.

- MCKAY, Alex. 'Kicking the Buddha's Head' : India, Tibet and Footballing Colonialism. *Soccer & Society*. 2001, vol. 2, is. 2, s. 89-104.
- MELNICK, Merrill J. Racial Segregation by Playing Position in the English Football League : Some Preliminary Observations. *Journal of Sport and Social Issues*. 1988, vol. 12, no. 9, s. 122-130.
- METSÄ-TOKILA, Timo. Combining Competitive Sports and Education: How Top-Level Sport Became Part of the School System in the Soviet Union, Sweden and Finland. *European Physical Education Review*. 2002, vol. 8, no. 3, s. 196 - 206.
- MICHALLAT, Wendy. Terrain de lutte: Women's Football and Feminism in 'Les années folles'. *French Cultural Studies*. 2007, vol. 18, no. 10, s. 259-276.
- MICHIE, Jonathan. The Governance and Regulation of Professional Football. *Political Quarterly*. 2000, vol. 71, is. 2, s. 184-191.
- MILANOVIC, Branko. Globalization and Goals : Does Soccer Show the Way?. *Review of International Political Economy*. 2005, vol. 12, is. 5, s. 829-850.
- MÜLLER, Floris, VAN ZOONEN, Liesbet, DE ROODE, Laurens. We can't 'Just do it' alone! An analysis of Nike's (potential) contributions to anti-racism in soccer. *Media, Culture & Society*. 2008, vol. 30, no. 1, s. 23–39.
- MURRELL, Audrey J, GAERTNER, Samuel L. Cohesion and Sport Team Effectiveness : The Benefit of a Common Group Identity. *Journal of Sport and Social Issues*. 1992, vol. 16, no. 3, 1-14.
- OLIVOVÁ, Věra. *Lide a hry : historická geneze sportu*. Praha : Olympia, 1979.
- OLIVOVÁ, Věra. *Sport a hry ve starověkém světě*. Praha : Artia, 1988.
- OLIVOVÁ, Věra. *Odvěké kouzlo sportu*. Praha : Olympia, 1989.
- OPPENHUISEN, Joke, VAN ZOONEN, Liesbet. Supporters or Customers? : Fandom, Marketing and the Political Economy of Dutch Football. *Soccer & Society*. 2006, vol. 7, is. 1, s. 62-75.
- PEDACE, Roberto. Earnings, Performance, and Nationality Discrimination in a Highly Competitive Labor Market as An Analysis of the English Professional Soccer League. *Journal of Sports Economics*. 2008, vol. 9, no. 2, s. 115 - 140.
- PELIŠ, Michal. Sport : kulturní fenomén. In LEŠKA, Dušan, OBORNÝ, Josef (ed.) *Telesná výchova a šport v kultúre spoločnosti*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2003.
- PELIŠ, Michal. Teorie her jako formální teorie racionálního rozhodování. In ŠUBRT, Jiří, et al. *Soudobá sociologie II. (teorie sociálního jednání a sociální struktury)*. Praha : Karolinum, 2008.
- PENZ, Otto. Ballgames of the North American Indians and in Late Medieval Europe. *Journal of Sport and Social Issues*. 1991, vol. 15, no. 3, s. 43-58.
- PFISTER, Gertrud. The Challenges of Women's Football in East and West Germany: A Comparative Study. In HONG, Fan, MANGAN, J. A. *Soccer, Women, Sexual Liberation : Kicking off a New Era*. London, Portland : F.Cass, 2004.
- PICKFORD, R. W. The Psychology of the History and Organization of Association Football : Part I. *British Journal of Psychology*. 1940-1941, is. 31, s. 80-93.

- PLUMPE, Werner. Racionalita a riziko : k historické povaze moderního hospodářství. In HONNETH, Axel. *Zbavovat se svéprávnosti : paradoxy současného kapitalismu*. Praha : Filosofia, 2007.
- POLANYI, Karl. *Velká transformace*. Brno : CDK, 2006.
- RAVENEL, Loic, DURAND, Christophe. Strategies for Locating Professional Sports Leagues : A Comparison between France and Korea. In MANZENREITER, Wolfram, HORNE, John. *Football Goes East: Business, Culture, and the People's Game in China, Japan, and South Korea*. New York, London : Routledge, 2004.
- RIFKIN, Jeremy. *Evropský sen : jak evropská vize budoucnosti pomalu zastíňuje Americký sen*. Praha : ELK, 2005.
- RINELLA, Cere. 'Witches of Our Age': Women Ultras, Italian Football and the Media. *Culture, Sport, Society*. 2002, Vol. 5, Issue 3, s. 166-188.
- RIORDAN, James. Soviet Sport and Soviet Foreign Policy . *Soviet Studies*. 1974, vol. 26, no. 3, s. 322-343.
- RIORDAN, Jim. Playing to New Rules : Soviet Sport and Perestroika. *Soviet Studies*. 1990, vol. 42, no. 1, s. 133-145.
- ROBERTSON, Craig. A Sporting Gesture? : BSkyB, Manchester United, Global Media, and Sport. *Television & New Media*. 2004, vol. 5, no. 11, s. 291-314.
- RODERICK, Martin. A Very Precarious Profession : Uncertainty in the Working Lives of Professional Footballers. *Work, Employment & Society*. 2006, vol. 20, no. 6, s. 245-265.
- RODERICK, Martin, WADDINGTON, Ivan, PARKER, Graham. Playing Hurt : Managing Injuries in English Professional Football. *International Review for the Sociology of Sport*. 2000, vol. 35, no. 6, s. 165-180.
- ROSS, Andrew. Trouble at the Mill : Nike, United and the Asian Garment Trade. In ANDREWS, David L. *Manchester United : A Thematic Study*. London, New York : Routledge, 2004.
- SAAVEDRA, Martha. Football Feminine-Development of the African Game: Senegal, Nigeria and South Africa . In HONG, Fan, MANGAN, J. A. *Soccer, Women, Sexual Liberation : Kicking off a New Era*. London, Portland : F.Cass, 2004.
- SACK, Allen L., SUSTER, Zeljan. Soccer and Croatian Nationalism : A Prelude to War. *Journal of Sport and Social Issues*. 2000, vol. 24, no. 8, s. 305-320.
- SALAZAR-SUTIL, Nicolás. Maradona Inc: Performance politics off the pitch. *International Journal of Cultural Studies*. 2008, vol. 11, no. 4, s. 441-458.
- SANDVOSS, Cornel. *A Game of Two Halves : Football, Television and Globalisation*. London, New York : Routledge, 2003.
- SCRATON, Sheila, FASTING, Kari, PFISTER, Gertrud, BUNUEL, Ana. It's Still a Man's Game? : The Experiences of Top-Level European Women Footballers. *International Review for the Sociology of Sport*. 1999, vol. 34, no. 6, s. 99-111.

- SKOVAJSA, Marek. Historická sociologie politiky Raymonda Arona. In ŠUBRT, Jiří (ed.). *Historická sociologie : teorie dlouhodobých vývojových procesů*. Plzeň : Aleš Čeněk, 2007
- SOLBERG, Harry Arne, GRATTON, Chris. Would European Soccer Clubs Benefit from Playing in a Super League?. *Soccer & Society*. 2004, vol. 5, is. 1, s. 61-81.
- Sports and Games in Ancient China*. Beijing : New Word Press, 1986.
- STEVENSON, Thomas B., ALAUG, Abdul-Karim. Football in Yemen : Rituals of Resistance, Integration and Identity. *International Review for the Sociology of Sport*. 1997, vol. 32, no. 9, s. 251-265.
- STODDART, Brian. Sport, Cultural Imperialism, and Colonial Response in the British Empire. *Comparative Studies in Society and History*. 1988, vol. 30, no. 4, s. 649-673.
- STRATTON, Gareth, REILLY, Thomas, WILLIAMS, Mark A., RICHARDSON, Dave. *Youth Soccer : from Science to Performance*. London, New York : Taylor & Francis, 2004.
- SUGDEN, John, TOMLINSON, Alan. Power and Resistance in the Governance of World Football : Theorizing FIFA's Transnational Impact. *Journal of Sport and Social Issues*. 1998, vol. 22, no. 8, s. 299-316.
- SUGDEN, John, TOMLINSON, Alan. Football, Ressentiment and Resistance in the Break-up of the Former Soviet Union. *Culture, Sport, Society, Summer*. 2000, vol. 3, is. 2, s. 89-108.
- SUGDEN, John, TOMLINSON, Alan, DARBY, Paul. FIFA versus UEFA in the Struggle for the Control of World Football. In BROWN, Adam. *Fanatics! : Power, Identity and Fandom in Football*. London, New York : Routledge, 1998.
- ŠUBRT, Jiří. *Civilizační teorie Norberta Eliase*. Praha : Karolinum, 1996.
- TAYLOR, Ian. Putting the Boot Into a Working-Class Sport : British Soccer After Bradford and Brussels. *Sociology of Sport Journal*. 1987, vol. 4, is. 2, 171-191.
- VAN DER BURG, Tsjalle. Football and Market Failure. *New Economy*. 2000, vol. 7, is. 4, s. 242-247.
- VEBLEN, Thorstein. *Teorie zahálčivé třídy*. Praha : SLON, 1999.
- VEITCH, Colin. 'Play up! Play up! and Win the War!' : Football, the Nation and the First World War 1914-15. *Journal of Contemporary History*. 1985, vol. 20, no. 3, s. 363-378.
- VOTRE, Sebastião, MOURÃO, Ludmila. Women's Football in Brazil: Progress and Problems. In HONG, Fan, MANGAN, J. A. *Soccer, Women, Sexual Liberation : Kicking off a New Era*. London, Portland : F.Cass, 2004.
- WALLERSTEIN, Immanuel. *Úpadek americké moci : USA v chaotickém světě*. Praha : SLON, 2005
- WEBER, Max. Protestantská etika a duch kapitalismu. In WEBER, Max. *Metodologie, sociologie, politika*. Praha : Oikúmené, 1998.
- WEBER, Max. Předznamenání k Sebraným statím k sociologii náboženství. In WEBER, Max. *Metodologie, sociologie, politika*. Praha : Oikúmené, 1998.
- WHANNEL, Garry. Television and the Transformation of Sport. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*. 2009, vol. 625, s. 205 - 218.

WHEELER, Robert F. Organized Sport and Organized Labour : The Workers' Sports Movement. *Journal of Contemporary History*. 1978, vol. 13, no. 3, s. 191-210.

WILKESMANN, Uwe, BLUTNER, Doris. Going Public : The Organizational Restructuring of German Football Clubs. *Soccer & Society*. 2002, vol. 3, is. 2, s. 19-37.

WILLIAMS, John. 'Protect Me From What I Want' : Football Fandom, Celebrity Cultures and 'New' Football in England. *Soccer & Society*. 2006, vol. 7, is. 1, s. 96-114.

WOOLRIDGE, Joyce. Mapping the Stars : Stardom in English Professional Football 1890-1946. *Soccer & Society*. 2002, vol. 3, is. 2, s. 51-69.

YARAR, Betül. Hegemonic Struggle, the State and Popular Culture : The Case of Football in Turkey. *European Journal of Cultural Studies*. 2005, vol. 8, no. 5, s. 197-216.

ZNEBEJÁNEK, František. *Sociální hnutí : teorie, koncepce, představitelé*. Praha : SLON, 1997

B. Internetové zdroje

ALSOS, Jan. *World Cup 2002 : statistics* [online]. c1998-2008 [cit. 08-07-15]. Dostupný z WWW: <<http://www.planetworldcup.com/CUPS/2002/wc02statistics.html>>.

BARBER, Gavin. *Fact Sheet 7 : Fan 'power' and democracy in football* [online]. Leicester : University of Leicester, 2002 [cit. 08-07-09]. Dostupný z WWW: <<http://www.le.ac.uk/sociology/css/resources/factsheets/fs7.html>>.

Bílá kniha o sportu. [online]. 2007 [cit. 09-11-25]. Dostupný z WWW: <http://www.msmt.cz/uploads/souborz/TVS/2008/Bila_kniha_sport_cze.pdf>

FIFA. *2006 FIFA World Cup Germany*™ [online]. 1994-2008 [cit. 08-07-15]. Dostupný z WWW: <<http://www.fifa.com/worldcup/archive/germany2006/index.html>>.

GRANT, Wyn. *Is Political Economy of Football Possible?* [online]. 2006. [cit. 09-11-25]. Dostupný z WWW: < http://www.footballeconomy.com/academic_paper1.htm >

HARE, Geoff. "Get Your Kit on for the Lads" : Adidas versus Nike, the Other World Cup. *Sociology of Sport Online* [online]. 1999 [cit. 08-07-14]. Dostupný z WWW: <<http://phased.otago.ac.nz/sosol/v2i2/v2i2a1.htm>>.

HOWARD, Sophie, SAYCE, Rhiannon. *Fact Sheet 11 : Branding, Sponsorship and Commerce in Football* [online]. Leicester : University of Leicester, 2002 [cit. 08-07-14]. Dostupný z WWW: <<http://www.le.ac.uk/sociology/css/resources/factsheets/fs11.html>>.

Judgment of the Court of 12 December 1974. B. N. O. Walrave and L. J. N. Koch v Association Union Cycliste Internationale, Koninklijke Nederlandsche Wielren Unie and Federacion Espanola Ciclismo. Preliminary Ruling Requested by the Arrondissementsrechtsbank Utrecht. Case 36-74. [online]. [cit 10-02-07]. Dostupný z WWW: <

<http://isap.vlada.cz/Dul/JUDIKATY.nsf/4e08b61a80b80fecc12571e30042bd0d/3f95adbffa290e6bc125643900172203?OpenDocument> >

LOWREY, James, WILLIAMS, John. *Fact Sheet 12: A History of FIFA and the World Cup Finals 2002 in Japan and Korea* [online]. Leicester : University of Leicester, 2002 [cit. 08-07-09]. Dostupný z WWW: <<http://www.le.ac.uk/sociology/css/resources/factsheets/fs12.html>>.

Price Takers rather than Price Makers. [online]. 2009. [cit. 09-10-09]. Dostupný z WWW: <<http://www.footballeconomy.com/index.htm>>.

The Political Economy of Football : Estimated Total Players' Earnings English Football Leagues : 1995/96 to 2003/04 [online]. [2002] [cit. 08-07-15]. Dostupný z WWW: <http://www.footballeconomy.com/stats/stats_turnover_16.htm>.

The Political Economy of Football : Major European Clubs Kit Suppliers and Shirt Sponsors : 2004/05 [online]. [2002] [cit. 08-07-15]. Dostupný z WWW: <http://www.footballeconomy.com/stats/stats_turnover_04.htm>.

The Political Economy of Football : Top 20 European Football Clubs Ranked by Income : Season 2003/04 [online]. [2002] [cit. 08-07-15]. Dostupný z WWW: <http://www.footballeconomy.com/stats/stats_turnover_14.htm>.

The Political Economy of Football : Top 20 Highest-Earning Players in World Football 2004 [online]. [2002] [cit. 08-07-15]. Dostupný z WWW: <http://www.footballeconomy.com/stats/stats_turnover_12.htm>.

Top-Ten-10.com . *Top Ten Lists from around the world* [online]. c2007 [cit. 08-07-16]. Dostupný z WWW: <http://www.top-ten-10.com/sports/football/football_transfers.htm>.

WILLIAMS, John. *Fact Sheet 5: Women and Football* [online]. Leicester : University of Leicester, 2002 [cit. 08-07-09]. Dostupný z WWW: <<http://www.le.ac.uk/sociology/css/resources/factsheets/fs5.html>>.

WILLIAMS, John, NEATROUR, Sam. *Fact Sheet 10 :The 'New' Football Economics* [online]. Leicester : University of Leicester, 2002 [cit. 08-07-14]. Dostupný z WWW: <<http://www.le.ac.uk/sociology/css/resources/factsheets/fs10.html>>.

Seznam tabulek, grafů, schémat a textových příloh

Tabulka č. 1 Racionalizace sportu	23
Tabulka č. 2 Evropský a americký model sportu	35
Tabulka č. 3 Demokratizace sportu	94
Textová příloha 1: Pravidla fotbalu z roku 1862, nazvané „Nejjednodušší hra“ (autorem je uppinghamský rektor John C. Thring) (Příloha 1)	136
Textová příloha 2: Přehled klíčových změn ve fotbalových pravidlech od založení The Football Association (1863) (Příloha 2)	136
Tabulka č. 4: Vývoj počtu vstřelených gólů na mistrovství světa (Příloha 3).....	138
Tabulka č. 5: Hlavní sponzoři a dodavatelé dresů vybraných evropských klubů v sezóně 2004- 2005 (Příloha 4)	139
Tabulka č. 6: Největší evropské kluby podle příjmu v sezóně 2003-2004 (Příloha 5)	140
Graf č. 1: Růst příjmu ve vybraných evropských ligách v letech 1996-2003 (Příloha 6)	141
Tabulka č. 7: Finanční krize klubů ve vybraných evropských zemích (Příloha 7)	142
Tabulka č. 8: Deset nejdražších fotbalových přestupů do června 2007 (Příloha 8)	142
Tabulka č. 9: Dvacet hráčů s nejvyšším příjmem v roce 2004 (Příloha 9).....	143
Tabulka č. 10: Odhad celkových příjmů hráčů v anglických fotbalových ligách v letech 1995/96 – 2003/04 (v miliónech liber) (Příloha 10).....	144
Schéma 1: Typologie identit fotbalových diváků (Richard Giulianotti) (Příloha 11)	145
Schéma 2: Globální šíření fotbalu a fotbalová pracovní migrace (Příloha 12)	146

Přílohy

Příloha 1

Textová příloha 1: Pravidla fotbalu z roku 1862, nazvané „Nejjednodušší hra“ (autorem je uppinghamský rektor John C. Thring)

1. Branky je docíleno, jestliže míč byl dopraven brankou nebo pod brankovou tyčí, aniž by byl vnesen, nebo udeřen rukou.
2. Jest pouze dovoleno používat rukou k umrtvení míče, aby mohl býti kopnut.
3. Nohou smí býti pouze kopnut míč.
4. Hráč nesmí kopati míč, pokud je ve vzduchu.
5. Byl-li míč sražen za pomezí čáry, má býti dopraven do hřiště od téhož hráče, a to z místa, na kterém přešel pomezí čáru, a sice přímým směrem do středu hřiště.
6. Přešel-li míč přes brankovou čáru, má býti dopraven zpět do pole stranou, jejíž brankovou čáru přešel.
7. Žádný hráč nesmí býti blíže nežli šest kroků od hráče, který míč zahrává.
8. Hráč je mimo hru, jestliže je před míčem, a musí se vrátiti zpět, co nejrychleji možno. Byl-li míč naposledy hrán hráčem z jeho strany, nesmí se míče dotknouti, kopati ho nebo hnáti dopředu dříve, nežli se míče dotkl některý hráč protistrany, nebo jestliže hráči jeho vlastní strany míč předběhli a jsou s to hráti míč před ním. Vrážení je zakázáno a dovoleno jen tehdy, je-li míč za hráčem.

(zdroj: [Macho 1999: 15])

Příloha 2

Textová příloha 2: Přehled klíčových změn ve fotbalových pravidlech od založení The Football Association (1863)

1864 - Předpisy k hernímu oblečení: kalhoty musí zakrýt kolena, nošení čepice se střapci.

1865 - Omezení branek ve výši 2,44 metru.

1866 - První modifikace pravidla o postavení mimo hru: původní ustanovení, podle kterého každý hráč nacházející se před míčem byl v postavení mimo hru, je nahrazeno pravidlem, kdy je v postavení mimo hru hráč, který má při přebírání míče před sebou méně než tři hráče.

1871 - "Pravidlo férového chytání," kdy hráč směl rukou zastavit míč a poté ho srazit na zem, bylo zrušeno.

Zvláště označení brankáři směli na vlastní polovině hrát s míčem rukama, ale po dvou krocích ho zase uvolnit.

- 1872 - Stanovení jednotné velikosti míče. Zavedení rohového kopu.
- 1874 - Rozhodčí.
- 1875 - Příčka (břevno) ve výši 2,44 metru na místo dosavadní šňůry. Poločas a výměna stran.
- 1877 - Rozhodčí smí být vybrán podle dohody na místě.
- 1880 - Ruční vhazování (volné). Volný kop definován jako trest.
- 1882 - Vhazování oběma rukama.
- 1889 - Čárový rozhodčí.
- 1890 - Brankové sítě.
- 1891 - Pokutový kop.
- 1897 - Výrazy jako „úmyslný“ a „záměrný“ odstupňovány v seznamu trestů za fauly. Písemné stanovení počtu 11 hráčů.
- 1902 - Obdélníkové pokutové území (dříve půlkruh).
- 1904 - Nebezpečná hra a nepřímý volný kop.
- 1907 – Potavení mimo hru na vlastní půlce hřiště zrušeno.
- 1909 - Vyloučení ze hry.
- 1912 - Brankářova hra rukama povolena jen ve vlastním pokutovém území.
- 1920 – Postavení mimo hru po autovém vhazování zrušeno.
- 1924 - Branka vstřelená přímo z rohového kopu platí.
- 1925 - Dvě změny pravidla o postavení mimo hru: hráč je v postavení mimo hru, když méně než dva protivníci jsou před ním při převzetí míče.
- 1970 - Žlutá a červená karta. Výměna dvou náhradníků. Střely z jedenácti metrů po prodloužení.
- 1974 - Automatické stop po více žlutých kartách.
- 1983 - Červená karta za záchrannou brzdu, tzn. za faul, který útočícímu hráči zmaří bezprostřední šanci na vstřelení gólu.
- 1984 - Žlutá karta za „přehnaný jásos“
- 1990 - Pokud je útočící hráč ve stejné vzdálenosti od brankové čáry jako předposlední bránící hráč, nejedná se o postavení mimo hru.
- 1991 - Po udělení dvou žlutých karet automaticky následuje červená karta, která postiženého hráče vylučuje ze hry.
- 1992 - Zpětná přihrávka k brankáři zakázána.

1993 - Zákaz faulu zezadu.

1995 - Střídání tří hráčů.

(zdroj: mírně upraveno podle [Bausenwein 1995: 533-534])

Příloha 3

Tabulka č. 4: Vývoj počtu vstřelených gólů na mistrovství světa

ROK	POŘADATEL/Ě	UTKÁNÍ	GÓLY	PRŮMĚR
1930	Uruguay	18	70	3,9
1934	Itálie	17	70	4,1
1938	Francie	18	84	4,6
1950	Brazílie	22	88	4,0
1954	Švýcarsko	26	140	5,4
1958	Švédsko	35	126	3,6
1962	Chile	32	89	2,8
1966	Anglie	32	89	2,8
1970	Mexiko	32	95	2,9
1974	NSR	38	97	2,5
1978	Argentina	38	102	2,7
1982	Španělsko	52	146	2,8
1986	Mexiko	52	132	2,5
1990	Itálie	52	115	2,2
1994	USA	52	141	2,7
1998	Francie	64	171	2,6
2002	Japonsko, Korea	64	161	2,5
2006	Německo	64	147	2,3

(zdroje: mírně upraveno podle [LOWREY, James, WILLIAMS, John. *Fact Sheet 12: A History of FIFA and the World Cup Finals 2002 in Japan and Korea* [online]. Leicester : University of Leicester, 2002 [cit. 08-07-09]. Dostupný z WWW: <http://www.le.ac.uk/sociology/css/resources/factsheets/fs12.html>;
ALSOS, Jan. *World Cup 2002 : statistics* [online]. c1998-2008 [cit. 08-07-15]. Dostupný z WWW: <http://www.planetworldcup.com/CUPS/2002/wc02statistics.html>;
FIFA. *2006 FIFA World Cup Germany™* [online]. 1994-2008 [cit. 08-07-15]. Dostupný z WWW: <http://www.fifa.com/worldcup/archive/germany2006/index.html>])

Příloha 4

Tabulka č. 5: Hlavní sponzoři a dodavatelé dresů vybraných evropských klubů v sezóně 2004-2005

KLUB	DODAVATEL DRESŮ	HLAVNÍ SPONZOR	HOSPODÁŘSKÝ SEKTOR
Manchester United	Nike	Vodafone	Telekomunikace
Borussia Dortmund	Nike	e-on	Telekomunikace
Real Madrid CF	Adidas	Siemens Mobile	Telekomunikace
Inter Milán	Nike	Pirelli	Automobily
FC Schalke 04	Adidas	Victoria	Finance
AS Řím	Diadora	Mazda	Automobily
AC Milán	Adidas	Opel	Automobily
Celtic Glasgow	Umbro	Carling	Pivovarnictví
Barcelona	Nike	Žádný	*
Bayern Mnichov	Adidas	T Mobile	Telekomunikace
Newcastle United	Adidas	Northern Rock	Finance
Olympique Marseille	Adidas	N9UF (Cegitel)	Telekomunikace
Glasgow Rangers	Diadora	Carling	Pivovarnictví
Sunderland AFC	Diadora	Reg Vardy	Automobily
Valencia	Nike	Toyota	Automobily
Hamburg SV	Nike	ADIG	Finance
Liverpool	Reebok	Carlsberg	Pivovarnictví
SS Lazio Řím	Puma	Parmacotto	Potravinářství
Atletico Madrid	Nike	Idea	Maloobchod
Paris Saint-Germain	Nike	Thomson	Multimédia
Juventus Turín	Nike	TAMOIL	Energetika / Ropa
Feyenoord Rotterdam	Kappa	FORTIS	Finance
Leeds United	Diadora	Whyte & McKay	Pivovarnictví
Chelsea	Umbro	Emirates	Aerolinie
Kaiserslautern	Kappa	Deutsche V.	Finance
Arsenal	Nike	02	Telekomunikace
RC Lens	Nike	Orange	Telekomunikace
Real Betis Balompie	Kappa	Globet.com	Hazardní hry
Ajax Amsterdam	Adidas	ABN AMRO	Finance
Aston Villa	Diadora	DWS	Finance

(zdroj: *The Political Economy of Football : Major European Clubs Kit Suppliers and Shirt Sponsors : 2004/05*

[online]. [2002] [cit. 08-07-15]. Dostupný z WWW:

http://www.footballeconomy.com/stats/stats_turnover_04.htm)

Příloha 5

Tabulka č. 6: Největší evropské kluby podle příjmu v sezóně 2003-2004

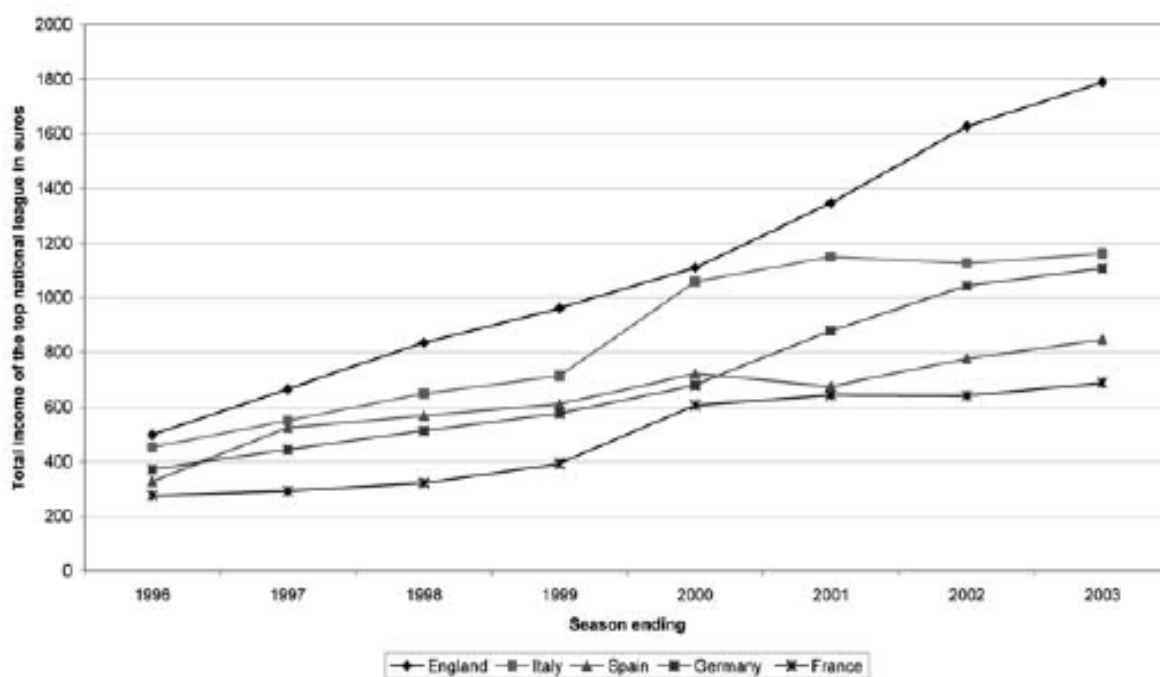
UMÍSTĚNÍ	KLUB	PŘÍJEM (V MILIÓNECH LIBER)
1	Manchester United	171.5
2	Real Madrid	156.3
3	AC Milán	147.2
4	Chelsea	143.7
5	Juventus Turín	142.4
6	Arsenal	115.0
7	Barcelona	112.0
8	Inter Milán	110.3
9	Bayern Mnichov	110.1
10	Liverpool	92.3
11	Newcastle United	90.5
12	AS Řím	72.0
13	Celtic Glasgow	69.0
14	Tottenham Hotspur	66.3
15	Lazio Řím	65.8
16	Manchester City	61.9
17	Schalke 04	60.5
18	Marseille	58.3
19	Glasgow Rangers	57.1
20	Aston Villa	55.9

(zdroj: *The Political Economy of Football : Top 20 European Football Clubs Ranked by Income : Season 2003/04* [online]. [2002] [cit. 08-07-15]. Dostupný z WWW:

<http://www.footballeconomy.com/stats/stats_turnover_14.htm>)

Příloha 6

Graf č. 1: Růst příjmu ve vybraných evropských ligách v letech 1996-2003

(zdroj: Annual Review of Football Finance 2004 podle [LAGO, Umberto, SIMMONS, Rob, SZYMANSKI, Stefan. The Financial Crisis in European Football : an Introduction. *Journal of Sports Economics*. 2006, vol. 7, no. 2, str. 5])

Příloha 7

Tabulka č. 7: Finanční krize klubů ve vybraných evropských zemích

ZEMĚ	VELKÉ KLUBY V KRIZI	MALÉ KLUBY V KRIZI
Itálie	Ano	Ano
Anglie	Ne	Ano
Skotsko	Ne	Ano
Belgie	Ne	Ano
Portugalsko	Ne	Ano
Francie	Ne	Ne
Německo	Ne	Ne
Španělsko	Ne	Ne
Nizozemí	Ne	Ne
Řecko	Ne	Ne
Švýcarsko	Ne	Ne

(zdroj: Annual Review of Football Finance 2004 podle [LAGO, Umberto, SIMMONS, Rob, SZYMANSKI, Stefan. The Financial Crisis in European Football : an Introduction. *Journal of Sports Economics*. 2006, vol. 7, no. 2, str. 6])

Příloha 8

Tabulka č. 8: Deset nejdražších fotbalových přestupů do června 2007

UMÍSTĚNÍ	HRÁČ	Z	DO	CENA (V MILIÓNECH EURO)	ROK
1	Zidane	Juventus	Real Madrid	76.0	2001
2	Figo	Barcelona	Real Madrid	61.0	2000
3	Crespo	Parma	Lazio	51.0	2000
4	Buffon	Parma	Juventus	46.8	2001
5	Vieri	Lazio	Inter Milán	46.0	1999
6	Ševčenko	AC Milán	Chelsea	45.0	2006
7	Ferdinand	Leeds	Manchester United	41.7	2002
8	Mendieta	Valencia	Lazio	41.6	2001
9	Ronaldo	Inter Milán	Real Madrid	41.0	2002
10	Veron	Lazio	Manchester United	40.3	2001

(zdroj: Top-Ten-10.com . *Top Ten Lists from around the world* [online]. c2007 [cit. 08-07-16]. Dostupný z WWW: http://www.top-ten-10.com/sports/football/football_transfers.htm)

Příloha 9

Tabulka č. 9: Dvacet hráčů s nejvyšším příjmem v roce 2004

HRÁČ	PŘÍJEM (V MILIÓNECH LIBER)	KLUB (V ROCE 2004)
David Beckham	19.8	Real Madrid
Ronaldo	13.4	Real Madrid
Zinedine Zidane	8.9	Real Madrid
Christian Vieri	8.2	Inter Milán
Alessandro del Piero	6.5	Juventus
Frank Lampard	6.4	Chelsea
Raul	6.3	Real Madrid
Thierry Henry	6.3	Arsenal
John Terry	5.9	Chelsea
Luis Figo	5.8	Real Madrid
Ruud van Nistelrooy	5.8	Manchester United
Ronaldinho	5.6	Barcelona
Oliver Kahn	5.5	Bayern Munich
Roy Keane	5.4	Manchester United
Patrick Vieira	5.3	Arsenal
Michael Owen	5.1	Real Madrid
Francesco Totti	5.1	AS Řím
Sol Campbell	5.0	Arsenal
Michael Ballack	4.7	Bayern Mnichov
Rio Ferdinand	4.4	Manchester United

(zdroj: *The Political Economy of Football : Top 20 Highest-Earning Players in World Football 2004* [online]. [2002] [cit. 08-07-15]. Dostupný z WWW: http://www.footballeconomy.com/stats/stats_turnover_12.htm)

Příloha 10

Tabulka č. 10: Odhad celkových příjmů hráčů v anglických fotbalových ligách v letech 1995/96 – 2003/04 (v miliónech liber)

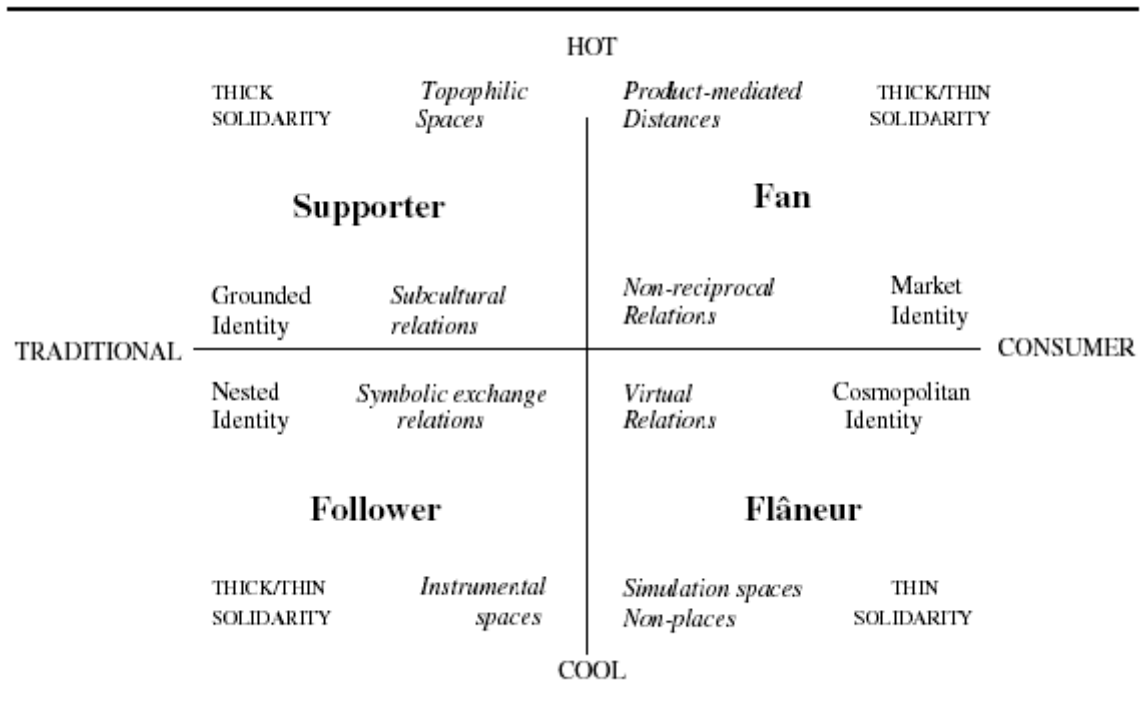
SEZÓNA	PREMIER	CHAMPIONSHIP	LEAGUE 1	LEAGUE 2
1995/96	110	50	22	13
1996/97	135	59	26	14
1997/98	190	80	33	17
1998/99	285	82	42	20
1999/00	319	113	42	23
2000/01	396	138	42	24
2001/02	475	150	51	27
2002/03	548	149	48	26
2003/04	583	138	40	25

Poznámka: Odhady zahrnují příspěvky na Národní pojištění, nikoli však částky plynoucí do hráčských penzijních fondů.

(zdroj: Deloitte podle *The Political Economy of Football : Estimated Total Players' Earnings English Football Leagues : 1995/96 to 2003/04* [online]. [2002] [cit. 08-07-15]. Dostupný z WWW: http://www.footballeconomy.com/stats/stats_turnover_16.htm)

Příloha 11

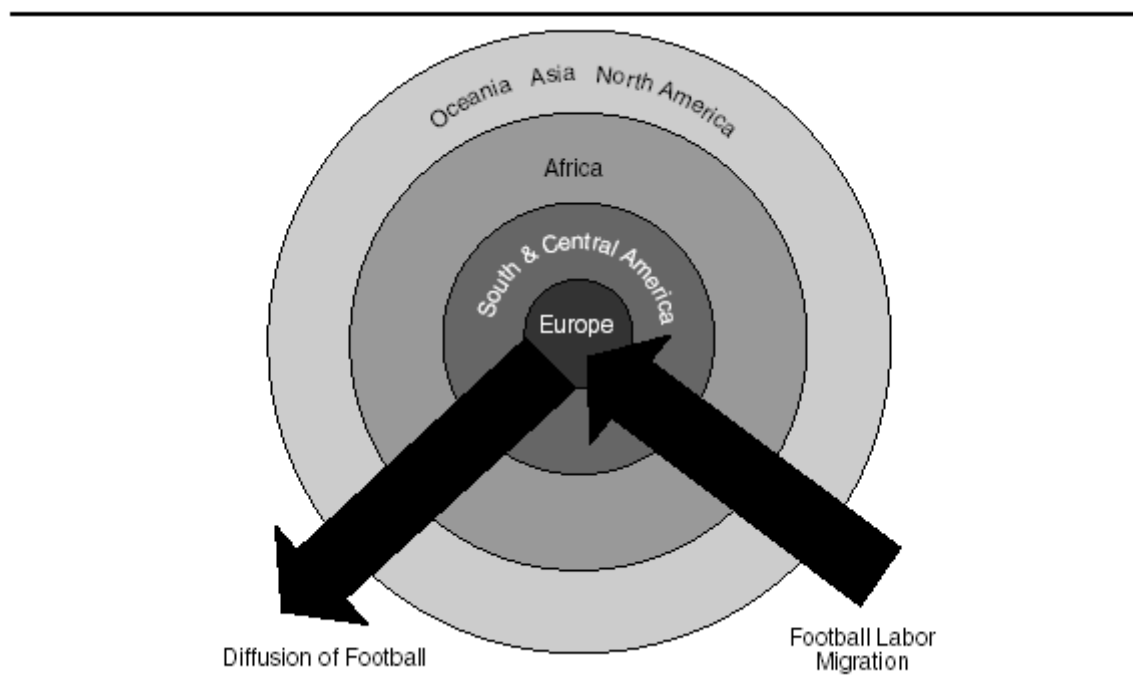
Schéma 1: Typologie identit fotbalových diváků (Richard Giulianotti)

(zdroj: [GIULIANOTTI, Richard. Supporters, Followers, Fans, and Flâneurs : A Taxonomy of Spectator Identities in Football. *Journal of Sport and Social Issues*. 2002, vol. 26, no. 2, str. 31])

Příloha 12

Schéma 2: Globální šíření fotbalu a fotbalová pracovní migrace

(zdroj: MAGEE, Jonathan, SUGDEN, John. "The World at their Feet" : Professional Football and International Labor Migration. *Journal of Sport and Social Issues*. 2002, vol. 26, no. 11, str. 428)